T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TARİH-İ MUNTAZAM-I NÂSIRÎ (622-750): TERCÜME VE DEĞERLENDİRME

YUNUS TENŞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PROF. DR. NAMIG MUSALI

EYLÜL - 2023
KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Yunus TENŞİ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH-İ MUNTAZAM-I NÂSIRÎ (622-750): TERCÜME VE DEĞERLENDİRME

YUNUS TENŞİ

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: PROF. DR. NAMIG MUSALI

Muhammed Hasan Han (1843-1896), Kaçarlar döneminde İran'ın önemli devlet adamlarından biri İtimadüssaltana olmuştur. Kendisi İran'ın Paris Büyükelçiliğinde diplomat olarak çalışmış, daha sonraları Devlet Basımevi'nin ve Devlet Tercüme Bürosu'nun başkanlığını yapmıştır. 1883'te İran'ın Basın ve Yayın Bakanı görevine getirilmiştir. Muhammed Hasan Han, çok sayıda eserin müellifidir. Tez kapsamında yazarın Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî adlı Farsça eseri incelenmiştir. İlk kez 1881-1883'te yayımlanmış olan söz konusu eser 3 ciltten oluşmakta ve hicretin ilk yılından müellifin zamanına kadar uzanan olayları içine almaktadır. Tezin kronolojik çerçevesi, Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin ilk cildi içinde yer alan Hicretin 1. ve 132. yılları arasındaki dönemin anlatımı ile sınırlı tutulmuştur. Böylece Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretinden başlayarak Emevî iktidarının sonuna kadar devam eden bir süreç araştırmaya konu olmuştur. Özellikle de İslâm fetihlerine ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Tezin ilk bölümünü teşkil eden giriş kısmında konunun önemi, amacı ve araştırma yöntemlerine temas edilmiştir. İkinci bölümde Muhammed Hasan Han'ın hayatı ve faaliyetleri anlatılmış, eserleri tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde Tarih-i Muntazam-ı Nasırî üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dördüncü bölümde ise eserin Hicri 1 ve 132 yılları arasında geçen olayları kapsayan bölümleri Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Sonuç kısmında araştırma ve tercüme faaliyetlerimiz sırasında geldiğimiz kanaatlere yer verilmiştir. Tez çalışmamızın, Kaçarlar dönemi İran tarihçiliğinin İslamiyet'in ilk dönemine yönelik bakışının değerlendirilmesi açısından alana katkı sağlayacağını umudunu taşımaktayız.

ANAHTAR KELİMELER: Hazreti Resûl, Dört Halife, Emevîler, Fetih, İran.

Eylül 2023, IX+210 Sayfa

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

TARIKH-I MUNTAZAM-I NASIRI (622-750): TRANSLATION AND EVALUATION

YUNUS TENŞİ

KASTAMONU UNIVERSITY, INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES, DEPARTMENT OF HISTORY

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. NAMIG MUSALI

Muhammad Hasan Khan Itimadussaltana (1843-1896) was one of the important statesmen of Iran during the Qajar period. He worked as a diplomat at the Iranian embassy in Paris, and later became head of the State Publication House and the State Translation Bureau. In 1883, he was appointed Minister of Press and Publications of Iran. Muhammad Hasan Khan is the author of many works. As part of the dissertation, the author's Persian work entitled Tarikh-i Muntazam-i Nasiri was considered. The work in question, first published in 1881-1883, consists of 3 volumes and covers events from the first year of the Hijri to the time of the author. The chronological scope of the dissertation is limited to the narrative of the period between the 1st and 132nd years of the Hijri in the first volume of the Tarikh-i Muntazam-i Nasiri. Thus, the subject of the study was the process that began with the resettlement of Muslims from Mecca to Medina and continued until the end of the Umayyad reign. In particular, Islamic conquests are described in detail. In the Introduction, which is the first chapter of the dissertation, the importance, purpose and methods of researching the topic are touched upon. The second chapter tells about the life and activities of Muhammad Hasan Khan and describes his works. The third chapter dedicated to the evaluation of Tarikh-i Muntazam-i Nasiri. The fourth chapter is devoted to the translation from Persian into Turkish of the chapters of Tarikh-i Muntazam-i Nasiri, covering the events between 1 and 132 AH. The final part presents the conclusions that we have come to in the course of our research and translation activities. We hope that our dissertation will contribute to science in terms of assessing the views of Iranian historiography of the Qajar era on the first period of Islam.

KEYWORDS: The Prophet, Four Caliphs, Umayyads, Conquest, Iran.

September 2023, IX+210 pages

TEŞEKKÜR

Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümündeki Lisans dönemimde aldığımız Farsça dilini ilerletmek için hem bu derse hem de programlara yoğun ilgi gösterdik. Bu alanın ilk aşamasını evvela Lisans döneminin bitiminde Kaçar dönemi tarihçisi ve devlet adamı Rıza Kulu Han Hidayet'in Fihristü't-Tevârîh adlı Farsça eserinden (Hicretin ilk 270 yılı) verdiğimiz bitirme tezi, ardından da şimdi yaptığımız Yüksek Lisans deneyimi ile pekiştirmeye çalıştık. Ayrıca tarihî akademik bilgimize Türkçe dışında farklı dillerde tarih okumalarının katkısını da gördük. Bu sebeple hem İslam tarihi hem de İran tarih yazıcılığını yakından tanımış olduk. Eserimizi de olabildiğince tarafsız ve akademik dilde ele almaya çalıştık. Kesinlikle noksanlıkların tarafımıza ait olduğunu belirtmeliyiz. Tarihin verdiği saygıyı hak eden ve dünden bugünümüze tarih yazımında emeği geçen büyük üstatların yanında en alt seviyede olduğumuzu da asla unutmadık. Bu vesileyle başta bana Farsçayı öğreten ve Orta Çağ alanında ciddi fikir sahibi olmamda emeği geçen danışman hocam sayın Prof. Dr Namıg Musalı Bey'e, ardından İslam Tarihi alanında dönem derslerinde bana kaynak ve teknik yönden yardımcı olan hocam Dr. Mustafa Eğilmez Bey'e, ayrıca tarih bölümünün diğer saygıdeğer hocalarına, tezimin yazımında bana yardımcı olan Lisans döneminden sınıf arkadaşım sayın Hamide Çay'a ve Kastamonu Üniversitesi'nin tüm personellerine sonsuz minnettarlığımı ve teşekkürlerimi sunarım. İleriki yıllarda hepsine başarılar dilerim.

YUNUS TENŞİ

Kastamonu, 2023

İÇİNDEKİLER

TAAHHÜTNAME ..... **ii**
ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
TEŞEKKÜR ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **viii**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Tezin Amacı 3
1.2 Tezin Önemi 4
1.3 Tezin Sınırlılıkları 5
1.4 Yöntem 5
1.4.1 Araştırma Modeli 5
1.4.2 Veri Toplama Araç veya Teknikleri 6
1.4.3 Verilerin Analizi 6
1.5 Tezin Kaynakları 7
2. MUHAMMED HASAN HAN İTİMÂDÜSSALTANA'NIN HAYATI VE ESERLERİ **9**
2.1 Hayatı 9
2.2 Eserleri 16
3. TARİH-İ MUNTAZAM-I NASIRİ İSİMLİ ESERİN İSLAM TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ **26**
3.1 Eserin Genel Özellikleri 26
3.2 Eserin Kaynakları 29
3.3 Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın Tarihçiliği 36
3.3.1 İslam Devletleri ve Siyasi Faaliyetleri 38
3.3.2 İran'ı ve Şiileri İlgilendiren Tarih 41
3.3.3 Sistemli Dünya Tarihi 43
3.3.4 Kültürel ve Sosyal Hayat Tarihi 44
4. TARİH-İ MUNTAZAM-I NÂSIRÎ'NİN TERCÜMESİ (H. 1-132 / 622-750) **48**
5. SONUÇ **186**
KAYNAKLAR **192**
EKLER **197**
EK A 198
EK B 199
EK C 200
EK D 201
EK E 202

EK F 203
EK G 204
EK H 205
EK I 206
EK J 207
EK K 208
EK L 209
EK M 210

KISALTMALAR DİZİNİ

c	: Cilt
Ç.N	: Çevirenin Notu
Çev	: Çeviren
Hz	: Hazret
İ.R	: İsmail Rıdvani
s	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

1. GİRİŞ

Bugün dahi tartışılan "İslam tarihi" ya da "Müslümanların tarihi" kavramı akademinin canlı konularından biridir. İlk iddia, bu dinin halen devam etmesi bakımından tarihsel yok olma yaşamadığıdır. Fakat onun müntesipleri olan bu dinin insanlarının zamanla değişmesi, tarihin konusu olduğu için "Müslümanların tarihi" kavramı yeni tezlerle ön plana çıkmış durumdadır. Ayrıca modern dönemde gelişen araştırma yöntemleri, İslam tarihi kaynaklarını ve günümüze gelen bilgileri yeniden akademik tartışmaya açmıştır. Tarihî kaynakların bugüne kadar dejenere olmadan gelmesi elbette mümkün değildi. Ayrıca yüzlerce yıl önce oluşan tarih yazıcılığının çağdaş tarihçilik tarafından günümüze göre değerlendirmesi ve reddedilmesinin de beklenilmeyen bir durum olduğu kesindir. Çünkü Orta Çağ'ın ve kadim tarih yazılarının o dönemki insanlar tarafından zamanın atmosferine göre ve de rivayetçi tarih usulü ile yazıldığı bir gerçektir. Bundan hareketle özellikle de saray tarihçiliği denen tarih yazıcılığı elbette tartışılması gereken bir iştir. Müslüman tarihçiler tarafından aktarılan hadis, vaka, menkıbe vs. gibi konuların nerede nasıl ve hangi düşüncenin ürünü olduğu da incelenmesi gereken meselelerdendir.

İbn Şihâb Zührî (671-742) ile başlayan megazi ve siyer yazıcılığının, Emevî ve Abbasî dönemlerinde değişik tarihçiler tarafından tekrar tekrar yazılan eserlerle geliştiği görülüyor. Azımsanmayacak bir kısmı hatta en önemlileri diyebileceğimiz, İran bölgesinden olan İslam tarihçileri eserlerini genellikle Hazreti Peygamber'in (s.a.v.) risaletiyle ele alıp kendi dönemlerine kadar getirmekteydiler. Özellikle Abbasîlerin sosyo-kültürel ve bilimsel yöndeki eşsiz çalışmaları, bugüne kadar gelen zengin mirasın oluşumunu etkileyen belki de en önemli faktördür. Bu dönemde tarih alanında müthiş ivmeler meydana geldiği gözlemlenmiştir. Siyer, hadis, megazi gibi çalışmalar belli bir dönem ve alanla sınırlı kalmayıp hem İslam öncesi tarihi hem de dünya tarihi gibi farklı konuları kapsayarak devam etmiştir. Ancak başta da dediğimiz gibi bu çalışmalarda sadece rivayetçi bir anlayışla derlenmiş, aktarılan bilgiler tenkit ve tetkik süzgecinden geçirilmemiştir. Özellikle saray tarihçiliği gerçekten objektifliğe gölge düşüren bir yazın hareketiydi. Hatta eserlerin bile hükümdar isimlerine atfedildiği sık sık görülüyor. Bundan kasıt bahsi geçtiği üzere yüzlerce yıl değişmeyen tarih yazımı gerçeğidir.

Müslüman ülkelerde klasik tarih yazımı geleneğinin (vekayinamecilik) etkisi XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. Hatta bu tez çerçevesinde ele alınmış olan Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî adlı Farsça eserin müellifi dahi kendi çağının modern tarihçilik anlayışına vâkıf olmasına ve dönemin ileri görüşlü entelektüellerinden biri olarak görülmesine rağmen tarih yazımında ısrarla rivayet usulünü terk etmemiş, hatta yer yer "*bu konuda farklı düşünmeye gerek yoktur*" cümlesini bile kullanmıştır.

Orta Çağ'dan 19. yüzyıla değin tarihî kayıt ve yazım şekillerinde fazla bir fark görülmediği apaçıktır. Genelde kronolojik bir şekilde sıralanan veya aynı bölüm çerçevesinde birbiri ile alakalı olayların aktarıldığı kalıplaşmış yazımlar görülüyor. Dönemin yazarları ise bir öncekini fazla irdelemeden eserlerine almayı uygun görmüşlerdir. Bunun yanında her eser ya bir hükümdara ya da bir devletin kahramanlığına atfedildiği için buradan objektiflik beklemek de bir o kadar gereksizdir. Fakat modern tarihçiliğin, en yalın tanımıyla, klasik kaynakları çapraz karşılaştırmasıyla ortaya çıkan muazzam hataları fark etmemesi de mümkün değildir. Ayrıca bugün dahi yeni yeni çıkan bilgiler tarih yazımının tekrardan ele alınması gerekliliğini ön plana çıkarmıştır. M. Şemseddin Günaltay'ın konuya dair değerlendşrmeleri bu bakımdan dikkat çekicidir: "İslâm tarihçileri, emek ve çabaları, ihata genişlikleri ve eserlerinde topladıkları bilgilerin zenginliği bakımından daha sonra gelenlerin şükran ve minnetine gerçekten hak kazanmışlardır. Gerçi bıraktıkları eserler bugünün bilimsel anlayışına göre metodik birer tarih kitabı sayılamazlar. Ama modern metodlara uygun olarak tarihî araştırmalarda bulunacaklar için değerli birer vesika hazinesidirler. İşte bu açıdan ele alındıklarında, eski tarihlerimizin değeri çok büyüktür" (Günaltay, 1991, s.12).

İslâm tarih yazımı içinde İran tarihçiliğinin özel bir yeri vardır. Orta Çağ'da bilhassa Türk hanedanlarının himayeleriyle İran'da Farsça tarih yazımı gelişmiş, Gazneliler döneminde Beyhakî ve Gerdizî, Selçuklu döneminde Zahireddin Nişâbûrî ve Râvendî, İlhanlı devrinde Reşideddin, Vassâf ve Şebânkâreî, Timurlular zamanında Hâfız-ı Ebrû, Şerefeddin Ali Yezdî ve Fasih Havâfî, Akkoyunlu döneminde Ebû Bekir Tihrânî ve Fazlullah Huncî gibi tarihçiler bu ekolün seçkin temsilcilerine birer örnek teşkil etmişlerdir (Turay, 2021, s.1173-1801). Safevî döneminde yetişmiş olan Emîr Mahmud b. Hândmîr, Hasan Bey Rumlu, Kadı Ahmed Kummî, İskender Bey Münşî, Muhammed Yusuf Kazvînî gibi tarihçiler Farsça vekayiname geleneğini

sürdürmüşlerdir (Aydoğmuşoğlu, 2019, s.143-164). Bu çalışmaları XVIII. yüzyılın ortalarında Nadir Şah Afşar'ın tarihine dair kronikler meydana getirmiş olan Mirza Muhammed Mehdi Han Esterâbâdî ile Mirza Muhammed Kâzım Mervezî'nin eserleri takip etmişlerdir. Kaçarlar dönemine (1796-1925) gelince Farsça tarih yazıcılığında hâlâ klasik vekayiname geleneğinin derin tesirlerinin sürdüğü görülmekle birlikte Batı etkisiyle yaşanan gelişmeler de gözlemlenmiştir (Nâzırî, 1395, s.95-114). Abdürezzak Bey Dünbülî, Muhammed Sadık Mervezî, Mirza Fazlullah Şîrâzî, Rıza Kulu Han Hidayet, Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana ve Nadir Mirza Kaçar bu döneme damgasını vurmuş olan tarihçilerin sadece bir kısmını teşkil etmektedirler. Bu tez çalışması kapsamında Kaçarlar döneminin ünlü devlet ve bilim adamı Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın (1843-1896) Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî adlı kronolojik eseri ele alınmıştır.

1.1 Tezin Amacı

Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın ilk kez 1880'lerin başlarında neşrettiği "Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî' (Nâsıreddin Şah'a ithaf edilmiş düzenli tarih) adlı üç ciltlik eserde hem dünya hem de İslam tarihi, kronolojik sıraya riayet edilmek suretiyle anlatılmaktadır. Eserdeki olayların çoğunluk itibarıyla muhtasar bir şekilde ele alındığı görülüyorsa da bazı hadiseler ve şahsiyetler üzerine daha ayrıntılı bilgi verildiği de gözden kaçmıyor.

Tez çalışması çerçevesinde ilgili eserde Hicri 1 ve 132 yılları arasında geçen olayların Farsçadan Türkçeye tercüme edilmesi ve değerlendirilmesi amaçlandı. Bunun yanı sıra asıl hedefimizin, dönemin olaylarını Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'den yola çıkarak aydınlatmak olmadığının altını çizmek isteriz. Zira Miladi VII-VIII. yüzyıllardan yaklaşık 1100-1200 sene sonrasında yaşamış olan bir tarihçinin İslam tarihinin erken dönemi hakkında çok orijinal bilgilere yer vermesi beklenemez. Bu bağlamda öncelikli hedefimiz, İran tarihçiliğinin gözüyle İslam tarihinin ilk evrelerine bakmak, üst düzey devlet makamlarında bulunan İranlı Şii bir tarihçinin İslamiyet'in ortaya çıkışı ve yaygınlaşması sürecine, bu sırada baş gösteren siyasi ve mezhepsel ayrışmalara dair yorumlarını incelemek, bu görüşlerin diğer İslam tarihçileri ve modern araştırmacılar tarafından öne sürülen tezlerle örtüştüğü ve çeliştiği noktaları belirlemektir.

Bu amaca ulaşmak için Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın eserinin seçilmesi bir tesadüf değildir. Zira geleneksel Müslüman vekayinameciliğine vâkıf olan İtimadüssaltana'nın yıllarca Avrupa'da kaldığı, Fransızcayı üst seviyede bildiği ve o yıllarda Batı'da gelişen tarih araştırma yöntemlerinden de haberdar olduğu söz konusudur. Bu haliyle Muhammed Hasan Han, İran tarihçiliğinde eski gelenekle modern tarih anlayışı arasında köprü rolünü oynayan müelliflerdendir. Abbas Amanat'ın tabirince diyecek olursak; "O, geleneksel kronikler ile modern tarihçiliğin teknik ve metodlarını birleştirmişti" (örnekler için bkz. Amanat, 1998, s.662-666). Kendisinin gerek İran'ın vekayinamecilik geleneğinden beslendiği ve hatta bunu belli bir ölçüde sürdürdüğü, gerekse de kendinden sonraki İran tarihçiliğini etkilediği bir gerçektir. İtimadüssaltana'nın İslam tarihine yönelik görüşlerinin, yaklaşık bir buçuk asır öncesinde İran'ın resmî tarihçiliğinin ve saray çevrelerinin bu konuya dair bakışlarını yansıttığını da eklemek isteriz. Böylece tezde, açık bir ifadeyle İslam tarihinin ilk dönemleri İran tarih yazıcılığı gözüyle ortaya koyulmuş ve bunun değerlendirmesi yapılmıştır. Daha doğrusu Şii bir bakış açısıyla tarih yazıcılığının nasıl bir karakter taşıdığı da amaçlardan bir tanesidir.

1.2 Tezin Önemi

İran, sınır komşumuz olan ve tarih boyunca karşılıklı ilişkilere sahip bulunduğumuz önemli bir ülke olduğu için İran tarihçilerinin olaylara bakış açısının ve sahip oldukları tarihçililk anlayışının araştırılmasının önem arz ettiği kanaatindeyiz. Ayrıca İran tarihçilerinin eserlerinde Türk ve İslam tarihini ilgilendiren pek çok ortak noktalara da temas edilmektedir. Ülkemizde İran tarihi kaynaklarının araştırılması ve çevrilmesi yolunda pek çok adımlar atılmışsa da bu çalışmaların artarak sürdürülmesi gerekmektedir.

Belli olduğu üzere Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, İran tarihçiliğinde en çok eser vermiş olan müelliflerden biridir. Kendisinin çalışmaları hakkında tezin ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bilgiler verilecektir. Fakat şimdiye kadar bu müellifin hiçbir eseri Farsçadan Türkçeye çevrilmedi. Kendisinin tarihçilik faaliyetine dair Türkiye'deki bilgi birikiminin de çok fazla olmadığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda yapmış olduğumuz tez çalışması ilgili alandaki boşluğu doldurmak adına atılmış olan adımlardan bir tanesidir.

Çalışmanın gerek Türkiye'deki İran tarihçiliği incelemelerine ve gerekse de İslam tarih araştırmalarına katkı sunması en öncelikli temennimizdir. Eserin erken dönem İslam tarihine dair kısmının tercüme edilerek kullanıma sunulması sayesinde ülkemizde bu meselelerle ilgili araştırma yapan ve genelde konuya ilgi duyan kişilerin bu bilgilerden istifadesini kolaylaştıracaktır. Ayrıca Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin ilgili bölümlerinin modern tarihçilik ve etik kurallar çerçevesinde değerlendirilip bilim camiasına sunulmasının ilerideki çalışmalara ilham vereceğini ummaktayız.

1.3 Tezin Sınırlılıkları

Tezin kronolojik sınırları başlıca olarak hicretin ilk yılından başlayarak 132 yılına kadar sürmektedir. İlk tarih olarak Hicri 1 yılının seçilmesi, Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin zaten söz konusu yıl ile başlamasıyla bağlantılıdır. Son tarih olarak 132 senesinin seçilmesi ise Emevîlerin çöküş ve Abbasîlerin iktidara yükseliş yılı olmasıyla alakalıdır. Bu iki tarih, Miladi takvime göre 622 ve 750 yıllarına tekabül etmektedir. Böylece tez çalışmasında asıl konu Peygamber'in hicreti ile başlayıp Emevîlerin çöküş tarihi olan Hicri 132 senesine kadar uzanmakta ve bu yıllar arasındaki askerî, siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel olayları ihtiva etmektedir. Bunun dışında, ele aldığımız eserin müellifi olan İtimadüssaltana'nın hayatı ve faaliyetleriyle ilgili olarak onun yaşadığı dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında İran'ın içtimai ve siyasi muhiti de gözden geçirilmiş ve bu konuda bilgilere yer verilmiştir.

1.4 Yöntem

1.4.1 Araştırma Modeli

Araştırma modeli oluşturulurken Mübahat Kütükoğlu'nun Tarih Araştırmalarında Usul adlı çalışmasına büyük ölçüde uyum sağlanmıştır. Bu bağlamda öncelikli olarak konu belirlenmiş ve problemin sınırları çizilmiştir. Akabinde literatür taraması yapılmış ve verilerin toplanması gerçekleştirilmiştir. Kaynak eser tercüme edildikten sonra gereken notlar alınmış ve plan tertip edilmiştir. Ardından veriler analiz ve sentez edilerek tez çalışmasına son hali verilmiştir.

Tezin birinci bölümünü oluşturan Giriş kısmında konuya ilişkin genel bilgiler aktarılmış, tezin amacı, önemi, sınırlılıkları, yöntemleri ve başlıca kaynakları açıklanmıştır. İkinci bölümde Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın ailesi, hayatı, devlet hizmetindeki faaliyetleri ve şahsiyeti üzerine araştırma yapıldıktan sonra eserleri ve ilmî çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî eserinde yer alan Peygamber, Dört Halife ve Emevîler dönemi tarihine dair bilgiler tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Adı geçen eser bizzat bilgilerin sağlığı açısından ilk dönem İslam tarihi kaynakları ile karşılaştırılmış ve oradaki bilgiler tarih kritiğinden geçirilerek teze aktarılmıştır. Dördüncü bölümde eserin ilgili bölümleri Farsçadan Türkçeye tercüme yapılmış ve dipnotlarda metne dair izahlara yer verilmiştir. Araştırma ile ilgili yekûn kanaatleri ihtiva eden Sonuç bölümünün ardından kaynakça ve ekler sunulmuştur.

1.4.2 Veri Toplama Araç veya Teknikleri

Tez hazırlıkları çerçevesinde literatür taraması yapıldı. Bu anlamda öncelikle Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî başta olmak üzere İtimadüssaltana'nın eserleri, kendisinin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili yayınlar ve tercüme için gerekecek sözlükler elde edildi. Kaynak eserin çevirisi bittikten sonra ise orada anlatılan olaylara yönelik İslam tarihine dair ilk kaynaklar ve araştırma eserlerine ulaşıldı. Bu süreç içinde gerek Kastamonu Ünüversitesi Bilgehan Bilgili Merkez Kütüphanesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Fuad Sezgin Merkez Kütüphanesi gibi üniversite kütüphanelerinden ve gerekse de internet kaynaklarından yararlanıldı. Bunların haricinde Kastamonu Üniversitesi öğretim üyesi olan danışman hocam Prof. Dr. Namıg Musalı'dan ve Amasya Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz hocadan tez yazımında kullanım için bazı eserler temin edildi.

1.4.3 Verilerin Analizi

Kaynak eser tercüme edilirken diğer ana kaynaklar ile karşılaştırılmalar yapılmıştır. Kesinlikle yanlı bir görüş belirtilmemiş, eser tüm objektif kurallara uygun olarak mahiyeti itibarıyla değerlendirilmiştir. Tercüme edilen eser 19. yüzyılın ikinci yarısında yazıldıysa da şekil olarak klasik vekayinameleri örnek almıştır. Hatta bazı bilgiler bizzat klasik çağın meşhur tarihçilerin eserlerinde mevcut olduğu için yazar, hangi tarihçilerin eserlerinden yararlandığını da vurgulamıştır. Ayrıca İtimadüssaltana

bazı yorumlarını da aktarmıştır. Bu bakımdan ilgili eserin analizi, İslam veya İran tarih yazıcılığındaki metod gelişimi açısından da ilgi çekebilir.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin tezde incelenmiş olan bölümlerini besleyen kaynakların başında İbnü'l-Esîr gibi İslam tarihçiliğinin en muazzam şahsiyetlerinden birinin eseri olan el-Kâmil fi't-Tarih adlı yapıt gelmektedir. Fakat İtimadüssaltana sadece İbnü'l-Esîr'den yararlanmakla kalmamış, İslam tarihinin diğer kaynaklarını da ihmal etmemiş, yeri geldiğinde karşılaştırmalar yapmıştır. Eserin Farsça olması nedeniyle ilk önce bilinmeyen kelimelerin akademik düzeydeki sözlüklerde karşılığı bulunup tercüme edildi. Daha sonra burada yer alan bilgiler, İslam tarihçiliğinin zirve eserleri ve modern akademisyenlerin çalışmalarıyla karşılaştırıldı. Bunların yanında bilinmeyen bilgilerin kaynağı araştırılıp gereken açıklamalara yer verildi. Özellikle dipnotlarda bazı bilgilerin daha iyi anlaşılması için uzun açıklamalar görülebilir. Bunların yanında tarih metodolojisi açısından ilgili eserlerin tekniği de incelendi. Ayrıca Muhammed Hasan Han'ın şahsiyeti ve ilmî faaliyeti ile ilgili araştırmacılar tarafından öne sürülen çelişkili açıklamalar analiz edildi.

1.5 Tezin Kaynakları

Tezin başlıca kaynağı, Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî isimli eseridir. Tezde söz konusu eserin İsmail Rıdvânî (Rizvânî) tarafından Tahran'da gerçekleştirilmiş olan 1988 baskısından yararlanıldı. Yine İtimadüssaltana'nın biyografisi ve ilmî faaliyetleri üzerine bilgiler verirken kendisine ait diğer eserlerden (*Sadrü't-Tevârîh, Rûznâme-i Hâtırât* ve *Yâd-dâşthâ-yi Rûzâne*) ve bunları neşretmiş olan Muhammed Müşîrî, İrec Afşar ve Seyfullah Vahîdniyâ gibi İranlı akademisyenlerin bu eserlere yazdıkları mukaddimelere bakıldı. İtimadüssaltana'nın hayat hikâyesine ve çalışmaları hakkında bilgilere yer veren Mehdi Bâmdâd, Muhammed Ali Terbiyet, Yahya Ârînpûr, Valentin Jukovskiy, Edward Browne, Vladimir Minorsky, Charles Ambrose Strorey, Yuri Bregel, Corc Çörçil (George Percy Churchill), Tahire Hasanzade, Abbas Amanat, Rıza Kurtuluş ve Yılmaz Karadeniz gibi araştırmacıların eserlerine başvuru yapıldı.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin metodolojik açıdan değerlendirilmesi anlamında Zeki Velidi Togan ve Mübahat Kütükoğlu gibi bilim insanlarının eserlerinden istifade

edildi. Kaynağın çevirisi yapılırken Mehmet Kanar'ın hazırlamış olduğu Farsça - Türkçe sözlükten ve Mirza Ali Ekber Dihhuda'nın Lugatname'si esas alınmak suretiyle hazırlanmış olan Farsça çevrimiçi açıklamalı lugatten[1] yararlanıldı. Bunların yanı sıra bazı klasik ifade ve terimlerin Türkçe karşılığı için Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türkî isimli eserine ve Kubbealtı Akademisi tarafından oluşturulmuş olan http://lugatim.com/ (Erişim tarihi:14.06.2023) sitesine bakıldı.

Kaynak eserde İslam tarihiyle ilgili yer alan bilgiler ise öncelikle Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Kesîr gibi klasik İslam tarihçilerinin eserleriyle karşılaştırıldı. İtimadüssaltana gibi Kaçar döneminde yaşamış olan bir başka önemli tarihçi Rıza Kulu Han Hidayet'in (1800-1871) Fihristü't-Tevârîh eseri ile Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî arasında mukayeseler yapıldı. Aynı zamanda Curci Zeydan, Şemseddin Günaltay, Carl Brockelmann, Hakkı Dursun Yıldız, Adnan Demircan, Mehmet Azimli, Mustafa Hizmetli, Sabri Hizmetli ve diğerleri gibi modern araştırmacıların eserlerinden yararlanıldı.

[1] Bkz. https://www.parsi.wiki/ (Erişim tarihi:14.06.2023)

2. MUHAMMED HASAN HAN İTİMÂDÜSSALTANA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

2.1 Hayatı

Kaçarlar döneminin ünlü devlet ve ilim adamlarından olan Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, 21 Şâban 1259 (16 Eylül 1843) tarihinde Tahran'da doğdu (Vahîdniyâ, 1385, s.15; Afşar, 1345, s.13). Ailesi, İran Azerbaycanı'nın Merağa bölgesinde yaşayan Mukaddem taifesine mensuptur. Söz konusu taifenin reisleri, daha Safevîler ve Nadir Şah Afşar döneminde devlet hizmetinde bulunmuşlardır (Storey, 1972, s.488; Hasanzade, 2014, s.173). Dedesi, Feth Ali Şah'ın (1797-1834) veliahtı olan Azerbaycan valisi Abbas Mirza Naibüssaltana'nın hizmetinde bulunmuş ve daha sonra Muhammed Şah Kaçar saltanata geçince onun maiyetinde Tahran'a yerleşmiş olan Hüseyin Han Mukaddem Merağî'dir. Müellifin babası ise Hacı Ali Han Mukaddem Merağî'dir. Muhammed Şah (1834-1848) ve Nâsıredin Şah (1848-1896) dönemlerinde değişik devlet görevlerini yürüten Hacı Ali Han, Ziyâülmülk ve İtimadüssaltana unvanlarını taşımış, hânsâlâr (sofracı başı) ve hâcibü'd-devle (kapıcı başı) makamlarında bulunmuş, bir süre Huzistan ve Luristan vilayetlerinde valilik yapmış, ayrıca İran'ın Adalet Bakanı olmuş, 1285 / 1868 yılında vefat ederek Kum şehrinde defnedilmiştir (Storey, 1972, s.488-489; Hasanzade, 2001, s.35-36). İranlı araştırmacılar Hacı Ali Han'ı "Azerbaycan'ın meşhur ricalinden biri" olarak tanımlamaktadırlar (Ârînpûr, 1350, s.264). Hacı Ali Han'a ün kazandıran eylemlerinden biri, 1851 yılında şahın emri üzerine Kaçar dönemi İran'ının en meşhur devlet adamlarından biri olan Mirza Muhammed Taki Han'ın, halk tarafından bilinen diğer adıyla Emîr-i Kebîr'in öldürülmesinde rol alması (Bâmdâd, 1938, s.331), diğeri de 1852 yılında Nâsıreddin Şah'a karşı suikast girişimini ortaya çıkarması olmuştur. Muhammed Hasan Han'ın annesi tarafından Kaçarlara akraba olduğu, babası tarafından ise Altın Orda hanları soyundan geldiği öne sürülmektedir (Jukovskiy, 1897, s.187; Minorsky, 2001, s.497).[2]

[2] Jukovskiy'e göre Muhammed Hasan Han'ın annesi, İran'da Kaçar saltanatının kurucusu olan Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın kardeşi Mustafa Han'ın oğlu Rıza Kulu Han'ın kızıydı. Baba tarafından ise soy ağacı Özbek Han'in torunu Berdi Bek'e ulaşmaktaydı.

Muhammed Hasan Han, böylesine seçkin ve önemli bir ailenin dördüncü oğlu olarak dünyaya geldi (Storey, 1972, s.488).[3] 1268 / 1851 tarihinde henüz daha 9 yaşındayken Tahran Darülfünunu'na girdi ve 12 yıllık eğitiminin ardından mezun oldu (Minorsky, 2001, s.497). Kendisi o sıralarda Mirza Taki Han Emîr-i Kebîr tarafından daha yeni kurulmuş olan Tahran Darülfünunu'nun ilk mezunlarındandır (Hasanzade, 2014, s.173). Darülfünun'un Askerî Okulu'ndan (Medrese-i Nizâmî) mezun olan Muhammed Hasan Han, eğitimi sırasında tarih, coğrafya, resm-i hat ve matematik bilimlerinin yanı sıra bazı yabancı dillerle ilgili dersler de almıştı (Hasanzade, 2001, s.37). Öğrencilik döneminde Aziz Han Mükrî tarafından piyade çavuşluğuna getirilen müellif bu dönemden itibaren devlet kademelerinde görev almaya başlar. Kendi mizacı ve şahsiyetinin babasına benzediği görülen Muhammed Hasan Han kısa sürede devlet bürokrasisine geçiş yapar (Bâmdâd, 1357, s.331). Onun devlet hiyerarşisi içindeki hızlı yükselişi, bu dönemde valilik ve bakanlık gibi üst düzey makamlarda görev yapan babası sayesinde gerçekleşir. Ancak Muhammed Hasan Han'ın kendisinin de iyi bir eğitim aldığını ve becerikli bir devlet adamı olarak kendini yetiştirdiğini unutmamak gerekir. Nitekim Nâsıreddin Şah Kaçar çok sonraları Muhammed Hasan Han'ın faaliyetini değerlendiriken; "İtimadüssaltana şimdiki mertebeye kendi dürüst hizmeti, çalışkanlığı ve sadakati sayesinde ulaşmıştır" diye tespitte bulunmuştur (Hasanzade, 2001, s.38).

Çok geçmeden Binbaşı rütbesi alan Muhammed Hasan Han, veliaht Muhammed Kasım Han'ın özel yaveri olur, ardından da Sipehsâlâr (ordu kumandanı) Mirza Muhammed Han'ın maiyetinde görev yapar (Jukovskiy, 1897, s.188; Ârînpûr, 1350, s.264). Akabinde Huzistan ve Luristan valisi olan babasının yanında vali yardımcısı olarak hizmete girer ve ayrıca adı geçen vilayetlerdeki askerî birliklerin komutanlığına getirilir (Storey, 1972, s.489). Babasının yanında pratik olarak devlet yönetimi tecrübesi kazanır. 1 yıl sonra (1276 / 1859-1860 yılında) da Şüşter hâkimi olarak atanır (Bâmdâd, 1357, s. 331). Daha genç yaşlarında iken Serheng (Albay) rütbesi alır (Vahîdniyâ, 1385, s.7).

1277 / 1860-1861 tarihinde babasıyla beraber Tahran'a giden Muhammed Hasan Han, bir sonraki yıl Adalet Bakanı olan babasının yanında göreve başladı ve şahın özel

[3] Fakat bir diğer bilgiye göre Muhammed Hasan Han, ailesinin üç oğlu arasında en küçüğüydü (bkz. Jukovskiy, 1897, s.187).

yaveri rütbesini aldı (Storey, 1972, s.489). 21 yaş gibi erken bir zamanda, 1280 / 1863 yılında Paris'e gidip orada hem Darülfünun döneminde öğrendiği Fransızcasını geliştirdi hem de ilmî faaliyetlerini sürdürdü (Afşar, 1345, s.13). Ayrıca Paris'teki İran Büyükelçiliği'nde askerî ateşe vazifesi görüp, ardından konsoloslukta ikinci sekreter görevine getirildi. 4 sene sonra Paris'ten ülkesi İran'a geri döndüğünde sırasıyla: Saray Mütercimliği, Basın İdaresi ve Tercüme Ofisi Riyaseti, Adalet Bakanlığı Müsteşarı, Devlet Basımevi Başkanlığı, Şura-yı Devlet Azalığı ve Devlet Protokolü Vezaretinde bulundu (Afşar, 1345, s.15).

İran'ın Paris Büyükelçisi olan ve Emîr Nizâm lakabıyla bilinen Hasan Ali Han Gerrûsî'nin nezdinde çalışan Muhammed Hasan Han, bir başka bilgiye göre Paris'te üç buçuk yıl kalmış ve 1284 / 1867 yılında Tahran'a dönmüştür (Ârînpûr, 1350, s.265; Storey, 1972, s.489). Devlet vazifesinde yer aldığı günden vefatına dek en çok kullandığı iki unvandan biri "Sanîuddevle", ötekisi ise kendisi ile özdeş unvanı "İtimadüssaltana"dır. Sanîuddevle unvanını daha önce almıştı (Vahîdniyâ, 1385, s.8).

İtimadüssaltana Muhammed Hasan Han, Fransa'dan döndüğü vakit derhal Fransızcadan tercüme ettiği yazıları Farsça gazetelere aktarır, ayrıca çeşitli gazetelerde yazılar yazardı. Müellif iyi derecede Fransızca bilmesinin yanında hayatının sonlarına doğru Arapça öğrenimine başlayıp kısa sürede edebî Arapçayı ileri derecede kullanmayı başardı. Bu husus, eserlerinde sıkça kullandığı Arapça kavram ve vurgulardan görülebiliyor. Aktif derecedeki tercümanlığı, saraya girdiğinde başladı diyebiliriz. İlkin sarayda şahın mütercimliğini yapıp iki sene sonra da Avrupa seyahatinde şaha eşlik ederek mütercimliğini yaptı (Bâmdâd, 1357, s.333-334).

Fransa'dan İran'a dönen Muhammed Hasan Han, Tahran'a yerleşir ve Nâsıreddin Şah Kaçar'ın nezdinde pîş-hıdmet-i hassa (kâhya) görevini icra etmeye başlar. Ayrıca kendisi Fransızcayı iyi bildiği için mütercim-i huzur (şahın özel mütercimi) tayin edilir. Bu vesile ile şahın Avrupa'ya yaptığı geziler sırasında ona eşlik eder. 1287 / 1870 yılında Devlet Gazeteleri İdaresi (İdare-i Rûznâmecât-ı Devletî) Müdürlüğüne, 1288 / 1871 tarihinde Devlet Tercüme Bürosu'nun (Dârü't-Tercüme) ve Devlet Basın Yayın Kurumu'nun (Dârü't-Tıbaa) başına getirilir ve yukarıda sözünü ettiğimiz Sanîüddevle lakabını da aynı yılda alır. 1290 / 1873 tarihinde Adalet Bakanı Yardımcılığına atanır ve ayrıca şahın saray ve bahçelerinin nezareti (saray nâzırı)

görevi de kendisine verilir.[4] 1299 yılının Safer ayında (1881 yılının Aralık veya 1882 yılının Ocak aylarında) Şûrâ-yı Devlet üyesi olur, 1300 / 1882-1883 tarihinde ise aynı zamanda İntibaât ve Dârü't-Tercüme-i Devletî Vezaretine (Basın Yayın ve Tercüme Bakanlığına) tayin edilir ve ömrünün sonuna değin bu görevini sürdürür. İtimadüssaltana lakabını ise 1304 / 1886-1887 yılında alır (Storey, 1972, s.489; Ârînpûr, 1350, s.265; Kurtuluş, 2020, s.536; Amanat, 1998, s.662-666).

İran'daki basın yayın faaliyetlerini denetleyen kurumun başında bulunan Muhammed Hasan Han, kendisi bizzat Rûznâme-i İran-ı Sultânî, Mirrîh, Rûznâme-i İlmî ve Şeref gibi gazetelerin de editörlüğünü üstlenmekteydi. 1298 / 1881 yılından itibaren Nâme-i Dânişverân-ı Nâsırî adlı resmî yayınlar serisinin editör komisyonunun da başkanlığını yapmaktaydı (Storey, 1972, s.490).

Nâsıreddin Şah'ın iktidar yılları, ilk başlarda vuku bulan Bâbîler hareketi, Hîve ve Herat harekâtlarının akabinde askerî açıdan İran için nispeten sakin bir dönemdi. Kaçar hanedanının ilk üç hükümdarı – Ağa Muhammed Şah, Feth Ali Şah ve Muhammed Şah – zamanında gerçekleşen zorlu savaşların ardından uzun süren bir barış dönemi gelmişti. Bu durum, ilim ve kültür alanlarında bazı olumlu gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştı. Ayrıca Avrupa devletleriyle temaslar artmış, Avrupa'da yayınlanan gazete, dergi ve kitapların İran'a getirilmesinde bir artış yaşanmışdı (Hasanzade, 2014, s.174). Nâsıreddin Şah 1873, 1878 ve 1889 yıllarında üç kez Avrupa'ya gezi gerçekleştirmişti (Pîrâ ve Özgüdenli, 2006, s.405-406). Tahire Hasanzade'nin tespitlerine bakılırsa; Nâsıreddin Şah'ın Avrupa'daki durumlar ve oraların ilmî, kültürel hayatıyla ilgili haberlere vâkıf olması, bahse konu bölgeyi iyi bilen İtimâdüsaltana'nın sayesinde mümkün olmuştur (Hasanzade, 2014, s.174). Şöyle ki Muhammed Hasan Han, ömrünün son 25 yılı boyunca Nâsıreddin Şah'ın özel rûznâme-hân'ı olarak düzenli bir şekilde padişah için Fransız gazetelerinin Farsça çevirisini ve hatta Avrupa'da basılan kitapların tercümesini okumaktaydı. Bu durumu yansıtan fotoğraflar günümüze kadar ulaşmıştır (bkz. Storey, 1972, s.490).

Muhammed Hasan Han'ın başında bulunduğu bazı kültürel hamleler İran'ın modernleşme sürecinde kendine özgü yer almıştı. Bunlardan birisi Sadrazam Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle'nin izniyle Dârü't-Tercüme kurumu nezdinde açılan

[4] Aynı yıl içinde bu görevlerin yanı sıra kendisine bir de Tahran muhtesipliği makamı verilir (bkz. Jukovskiy, 1897, s.188).

Müşiriyye adlı okuldu. Burada şehzadeler ve üst düzey devlet adamlarının oğulları Fransızca ve İngilizceyi öğreniyor, geometri ve coğrafya dersleri alıyorlardı. Söz konusu eğitim kurumu, Darülfünun'a bir hazırlık niteliği taşımaktaydı. Ayrıca İran'da Latin alfabesiyle yayın yapan bir matbaa kurmuş ve İran havadisini içeren "Echo de Perse" adlı Fransızca bir gazete yayınlamaya başlamıştı (Jukovskiy, 1897, s.188,191).

İran, bu dönemlerde Monarşi ve Meşrutiyet düşünceleri arasındaki hengâmede adeta alev almıştı. Mutlak monarşik bir rejime sahip bulunan Rusya'nın o dönemde İran'daki etkisi Meşrutiyet'in ilanını bir hayli geciktirmişti. İtimadüssaltana'nın siyasi görüşü ise pek çokların aktardığı üzere Rus yanlısı bir devlet politikasıydı (Afşar, 1345, s.19). Rusya'da İran edebiyatı üzerine basılmış olan bir eserde de Muhammed Hasan Han'ın Rus yanlısı bir devlet adamı olduğu belirtilmektedir: "O, Nâsıreddin Şah döneminin muhafazakâr devlet adamları zümresine mensuptu ve Rus yanlısı bir eğilime sahipti". Yine aynı eserde verilen bilgilere göre basın yayın faaliyetlerinden sorumlu olan Muhammed Hasan Han, İran'da basın özgürlüğünü kısıtlayan girişimlerde bulunmuş ve kendisinin önerisi üzerine ülkede sansür uygulanmaya başlanmıştı (Storey, 1972, s.490).

Fakat İran'ın ünlü bilim adamlarından olan Mehdi Bâmdâd, bu suçlamaları kabul etmemektedir. Adı geçen araştırmacıya göre Muhammed Hasan Han bizzat şah ve Ruslar arasında irtibatı sağlayan ve Ruslarla iletişimi güçlü olan biri olsa da buradan kendisinin Meşrutiyet karşıtı olduğunu söylemek yanlış olur. Çünkü dönemin Afganistan Başbakanı olan ve daha sonra indirilip sürgüne gönderilen, Nâsırüddin Şah'ın en şiddetli muhaliflerinden olan Cemaleddin Esedâbâdî, bilinen meşhur adıyla Cemaleddin Afganî onun dostlarındandı (Bâmdâd, 1357, s.338). Bu, belki de devlet ricali bakımından bir dostluktu. Bunun yanı sıra yeri geldiğinde Mirza Yusuf Han Tebrîzî ve Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle gibi terakkiperver politikacıları koruduğu bilinmektedir (Hasanzade, 2001, s.45). Öte yandan bazı müellifler, Muhammed Hasan Han'ın teşvikleriyle İran basınının nicelik ve nitelik açısından geliştiğinden söz ederler (Jukovskiy, 1897, s.191).

Böylece bir süre Fransa'da yaşayan ve Batı Avrupa hayatıyla tanışan Muhammed Hasan Han'ın çelişkili bir şahsiyete sahip olduğunu görmekteyiz. Bir yandan Batı'yı örnek alarak İran'da basın, yayın, bilim ve eğitim faaliyetlerini kalkındırmayı amaç edinen Muhammed Hasan Han, diğer taraftan yönetici sınfın bir temsilcisi olarak

bunların muhalif bir hareketlemeye yol açmaması ve devlet otoritesini sarsacak düzeye ulaşmaması için kontrol altında tutulması gerektiğine inanıyordu. Ayrıca kendisinin Rusya ile ilişkilerinden yola çıkılarak yabancı emperyalistlere hizmet eden bir devlet adamı olduğunu düşünmek de yanlış olur. Zira Nâsıreddin Şah'a sunduğu raporlarda İngiltere'nin yanı sıra Rusya'nın sömürgeci politikalarını da eleştirmiştir. Kendi günlüklerinde Sadrazam Emînü's-Sultan'ı tenkit ederken öne sürdüğü suçlamalar bu bakımdan dikkat çekicidir: "Siz, İran'ı İngiliz ve Rusların arasında bölmek istiyorsunuz. Allah; şahı ve İran'ı Rus'un, İngiliz'in ve cahil vezirin şerrinden korusun!" (bkz. Hasanzade, 2001, s.6-7). Muhammed Hasan Han'a ait olan aşağıdaki açıklama ise onun bu yöndeki tavrını daha net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Ben, Rusların dostu olarak bilinmekteyim. Bu, bir bakıma doğrudur. Fakat ben, ülkemin bir parm ak kadar toprağını bile onlara vermem" (Hasanzade, 2001, s.45).

Araştırmacıların çoğu İran'ın sosyo-kültürel hayatında Muhammed Hasan Han'ın oynadığı rolün yüksek olduğu sonucuna varmışlardır. İranlı diplomat, şair ve yazar Han Melik Sâsânî, "Kaçar Döneminin Politikacıları" adlı kitabında Muhammed Hasan Han'ın bu yöndeki çabalarını şu şekilde değerlendirmiştir: "XIX. yüzyılın sonlarında İran'da onun kadar ilim yolunda, toplum için çaba gösteren ikinci bir şahıs tanımıyorum" (bkz. Hasanzade, 2014, s.173). Rus şarkiyatçı Valentin Alekseyeviç Jukovskiy ise Muhammed Hasan Han'dan "kendini ilim ve eğitime adamış seçkin şahsiyet" diye söz eder (Jukovskiy, 1897, s.187). Muhammed Ali Terbiyet de İtimadüssaltana'nın şahsiyetine yüksek değer biçmiştir: "O, Azerbaycan'ın meşhur ve faal ricalindendi. İlmî encümenin tesisi, resmî gazetelerin neşri, faydalı eserlerin tercümesi ve yararlı kitapların telifi konusunda fevkalade çabalar göstermiş ve çeyrek asrı aşkın bir süre zarfında İran'da maarifin ve matbuatın terakkisi ve yükselişi yolunda hizmet etmiştir" (Terbiyet, 1314, s.43). Buna rağmen Muhammed Hasan Han'ı sert bir şekilde eleştiren, kendisini "çok kişiliksiz ve yalaka" bir insan olarak nitelendiren bilim adamları da vardır (bkz. İtimadüssaltana, 1357, s.6).

Muhammed Hasan Han, siyasi, diplomatik, ilmî ve kültürel alanlardaki faaliyetleri ile daha kendi zamanında ismini Avrupa'da duyurmayı başarmış olan bir şahsiyetti. Paris Coğrafya Cemiyeti, Fransız Asya Cemiyeti, İngiltere Kraliyet Asya Cemiyeti ve Rusya İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti gibi bilimsel kurumlara üye seçilmişti (Storey, 1972, s.490). Osmanlı Türkçesine de vâkıf olan Muhammed Hasan Han,

Osmanlı kaynaklarından yararlanmış, Osmanlı Devleti tarafından ödüle layık görülmüş, Osmanlı aydınlarından Mehmed Zihnî Efendi ile yazışmış, Sultan II. Abdülhamid'in hayat hikâyesi hakkında bir eseri Fransızcaya tercüme etmiş ve hatta bir aralar İran'ın İstanbul'daki büyükelçisi makamını atanmasını istemişse de bu isteği Nâsıreddin Şah tarafından geri çevrilmiştir (Hasanzade, 2001, s.53-54,89). Ayrıca Muhammed Hasan Han'ın kendi hizmetinde çalışan ve Osmanlı tebaası olan Erzurumlu mütercim Muhammed Arif Ispanakçı Paşazade ile dostane ilişkilere sahip olduğunu da söylemeliyiz (Musalı, 2022, s.249-250).

Özel hayatına gelince, Muhammed Hasan Han iki evlilik yapmıştı. İlk eşi İmam Kulu Mirza İmâdüddevle'nin kızı Eşrefüssaltana oldu. Bundan sonra bir evlilik daha yaptı. Fakat kendisinin anlattığına göre ikinci eşinin aniden vefatı, hayatına büyük bir tesir edip onu yasa boğmuştu. Ondan sonra çok müteessir oldu. İkinci eşinden bir kızı vardı (Afşar, 1345, s.15).

18 Şevval 1313 / 2 Nisan 1896 Perşembe gecesinde (Terbiyet, 1314, s.45; Ârînpûr, 1350, s.265), bazı yazarlara göre ise 19 Şevval 1313 / 3 Nisan 1896 tarihinde 54 yaşında vefat etti (Minorsky, 2001, s.497; Storey, 1972, s.489-490). Muhtemelen Şevval ayının 18'ini 19'una bağlayan gece vefat ettiği için tarihlerde bir karışıklık meydana gelmiştir. Bu tarihten yaklaşık 1 ay sonra aktif hayatının tümünü hizmetinde geçirdiği Nâsıreddin Şah vefat edecekti. Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın cesedi Necef'e defnedildi. Kalan mirası ise efradı arasında bölüştürüldü (Bâmdâd, 1357, s.347; Vahîdniyâ, 1385, s.11). İtimadüssaltana lakabı ise yeğeni Muhammed Bâkır Han'a verildi (Çörçil, 1369, s.28). İlginçtir ki saltanatının başlangıcı Muhammed Hasan Han'ın çocukluk dönemlerine rast gelen Nâsıreddin Şah, müellifin vefat ettiği yılda da vefat eder. Yani müellifin hayatı, Nâsıreddin Şah'ın hükümdarlık müddetiyle neredeyse eşittir.

Muhammed Hasan Han'ın ölümü konusunda bazı şaibeler vardır. Dârü't-Tercüme görevlilerinden olan Sultan Ahmed Devletşâhî'nin anılarına dayanan bazı araştırmacılar Muhammed Hasan Han'ın rakabet ve anlaşmazlık içinde olduğu Sadrazam Emînü's-Sultan tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. Bu teoriye binaen Emînü's-Sultan, şahın kendisini azlederek yerine Muhammed Hasan Han'ı atayacağından korktuğu için böylesine bir suikast girişiminde bulunmuştur (Hasanzade, 2001, s.42-44). Ancak diğer bilim insanları bu

konuda yeterli delillerin olmadığını savunmuşlardır (Storey, 1972, 490). Suikast ihtimalini reddeden araştırmacılar İtimadüssaltana'nın kalp krizi nedeniyle vefat ettiğini belirtmişlerdir (Ârînpûr, 1350, s.265; Terbiyet, 1314, s.45; Çörçil, 1369, s.28).

Muhammed Hasan Han'ın vefatından sonra ömrü boyunca biriktirmiş olduğu ilmî ve kültürel mirasın akibeti, o yıllarda İran sarayında onun kadar ileri görüşlü devlet adamlarının sayısının son derece sınırlı olduğunu göstermektedir. Şöyle ki Muhammed Hasan Han'ın İran'ın değişik yerlerinden elde ettiği, Fransa, Osmanlı, Mısır ve Hindistan'dan getirmiş olduğu toplamda dört bin cilt kitaptan oluşan zengin kütüphanesi sadece dört bin tümen karşılığında satılmıştı. Kendisinin büyük çabalarla oluşturduğu nümizmatik koleksiyonu ise şahın kurmuş olduğu Gülistan Müzesi'ne götürülmüşse de çok geçmeden oradaki tarihî sikkeler saray kadınlarının başörtülerini süslemeye başlamıştı. Muhammed Hasan Han'ın miras bıraktığı 40 bin tümen nakit paraya ise devlet tarafından el koyularak Nâsıreddin Şah'ın defin merasimine ve işlemlerine harcanmıştı. Zira kendi saltanatının 50. Yılını kutlamaya hazırlanan Nâsıreddin Şah, vefatı öncesinde devlet hazinesini bu yöndeki hazırlıklara sarf etmişti. Muhammed Hasan'ın evi ve mücevherleri ise ilk eşi Eşrefüssaltana'ya kaldı. O da Tahran'dan ayrılarak Meşhed'e yerleşti (Hasanzade, 2001, s.44-45).

2.2 Eserleri

Muhammed Hasan Han yayın hayatına girdikten sonra birçok eser meydana getirdi. Daha 1284 / 1867 yılında Fransa'dan İran'a döndükten sonra Tahran'da basılan resmî gazetelerden olan Rûznâme-i Milletî (Millet Gazetesi) adlı basın organında Fransızcadan yaptığı bazı tercümeleri yayınlanmıştı (Kurtuluş, 2020, s.536). Araştırmacılara göre Muhammed Hasan Han tarih, biyografya, coğrafya vs. alanlarda yazılmış olan 30'dan fazla eserin müellifidir (Storey, 1972, s.489-490). Bir diğer bilgi ise onun telif ve tercüme eserlerinin sayısının 50'den fazla olduğu yönündedir (Hasanzade, 2001, s.45). Bilhassa tarihe olan merakı şüphe götürmemektedir. Abbas Amanat, Muhammed Hasan Han'ı "Kaçar sarayının resmî tarihçisi" diye nitelendirmektedir (Amanat, 2012, s.324). Tarihi sadece yazılı eserlerden incelemez, tarihî eşya ve bulguların da önemini anlardı. Kendisinin Büyük İskender'den Nâsıreddin Şah'a kadar pek çok hükümdarın darbettirmiş olduğu paralardan oluşan

zengin bir sikke koleksiyonu vardı ve bu koleksiyonu daha hayatta iken padişah müzesine vasiyet etmişti (Jukovskiy, 1897, s.188).

Tezimizin konusu olan Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî ve Vakayi'l-Yevmiye en önemli eserleri arasındadır. Araştırmacılar Muhammed Hasan Han'ın Fransız edebiyatının etkisiyle eserlerini sade bir dille kaleme aldığını belirtmektedirler (Estakanchi, 2014, s.267). Müellifin belli başlı eserleri şunlardır:

1. Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî: 3 ciltten meydana gelen eser, Hazreti Muhammed'in hicretinden başlayarak Kaçar döneminde son bulur. İlk 2 cildi İslam tarihi ve genel manada dünya tarihi niteliğindedir. Son cilt ise Kaçar dönemini anlatmaktadır (İtimadüssaltana, 1367, s.9; Şemim, 1387, s.653, Sofuzade, 2014, s.7; Ârînpûr, 1350, s.266).

2. Rûznâme-i Hâtırât-ı İʿtimâdü's-Saltana: Kendi hatıralarının ve yakınındaki kişilerin yer aldığı eserdir (Afşar, 1345, s.4).

3. Vakâyi'ü'l-Yevmiye: En önemli eseri olup günlük olayları ihtiva eden eseridir (Bâmdâd, 1357, s.334).

4. Matla'u'ş-Şems: Horasan vilayetinin ve özellikle de Meşhed'in geniş tarihini kapsamaktadır (Verheram, 1385, s.20; Kurtuluş, 2020, s.536). 1301-1303 / 1884-1886 yıllarında üç cilt halinde Tahran'da basılmıştır (Storey, 1972, s.1050; Minorsky, 2001, s.497; Ârînpûr, 1350, s.267).

5. el-Me'saîr ve'l-Âsar: Nasırüddin Şah'ın saltanatının ilk kırk yılına ithaf edilen bir eserdir. Fakat eserin Muhammed Hasan Han'a ait olup olmadığı tartışma konusudur (Bâmdâd, 1357, s.334). Eser, devlet ricalinden başlayıp şaha kadar yüksek makamdaki kişiler hakkında malumatlar veriyor (Verheram, 1385, s.20). 1307 / 1889 yılında Tahran'da basılmıştır (Storey, 1972, s.984; Minorsky, 2001, s.497).

6. Mir'âtü'l-Büldân-ı Nâsırî: İran'ın tarihî bölgeleri ve coğrafyası hakkında detaylı bilgiler veren bir eserdir (Verheram, 1385, s.20). 1294-1297 / 1877-1880 yılları arasında dört cilt halinde Tahran'da basılmıştır. İlk ciltte elif harfinden te harfine kadar alfabetik bir sırayla İran'ın yerleşim yerleri hakkında malumat verilmiştir. İkinci ciltte Nâsıredin Şah'ın hâkimiyetinin ilk 15 yılı, üçüncü ciltte ise aynı padişahın saltanatının 16. ve 32. yılları arasındaki olaylar ele alınmıştır. Dördüncü ciltte se harfinden cim

harfine kadar İran'ın şehir ve köyleri tanıtılmıştır. Eserin sonuna 1296 / 1879 yılında gerçekleşen olaylara dair bir kronoloji eklenmiştir (Storey, 1972, s.982-983; Minorsky, 2001, s.497; Hasanzade, 2001, s.75-77). İran'ın değişik şehir ve vilayetleri hakkında bilgiler valilerin emri üzerine yerel ilim adamları tarafından toplanarak Tahran'a gönderilmiş ve esere dâhil edilmişlerdir (Storey, 1972, s.982). İçerdiği kapsamlı bilgilere rağmen eserin ciltlerinin tertip edilmesinde bir düzensizliğin görüldüğü sebebiyle bu çalışma İngiliz müsteşrik Edward Browne'un tenkitlerine maruz kalmştır (Browne, 1959, s.454-455).

7. Kitab-ı Halse (Hâbnâme): Eser sarayda yaşanan hadiseleri kaleme almak için hazırlandı. Fakat adından anlaşıldığı gibi her şeyi özgürce yazamadığı için uyku kitabı manasında Habnâme adı verildi (Ed. Afacan, 2021, s.333). Bu eserde özellikle de Kaçar dönemi sadrazamları eleştirilmiştir. 1308 / 1890-1891 tarihinde yazılan eser 1945-1946 tarihinde yayınlanmıştır (Storey, 1972, s.491).

8. Yâd-Dâşthâ-yı Rûzâne: Saraydaki padişah eşlerinin isteği ile hazırlanan hatıraların günlük olarak tutulduğu eseridir (Vahîdniyâ, 1385, s.8-9).

9. Tarih-i İnkişaf-ı Yengi Dünya: Amerika tarihini ele alan bir eserdir. 1288 / 1871 yılında Tahran'da yayınlanmıştır (Storey, 1972, s.1297).

10. Hernâme: Mizah amaçlı yazılan eseridir (Dihbaşi, 1959). XV. asırda Türk şairlerinden Şeyhi (1373-1419) aynı adla bir eser vermiştir (Timurtaş, 1971, s.5)

11. Hüccetü's-Sa'âde fî Hiccetü'ş-Şehâde: Kerbela şehitleri hakkında bir eserdir. Akabinde hicretin 61 yılında dünyada vuku bulan önemli olaylar kısaca anlatılmıştır. Bahse konu kitap, 1304 / 1887 yılında Tahran'da ve 1310 / 1893 yılında Tebriz'de basılmıştır. Eserin bir diğer ismi de Vâkıa-i Kerbela'dır (Storey, 1972, s.669; Minorsky, 2001, s.497).

12. Dürerü't-Tîcân fî Târih-i Benî Eşkân: İslâmiyet öncesindeki İran padişahlarını (Part saltanatını) ele alan bir tarih eseridir. 1308-1310 / 1890-1892 yılları arasında İran'da üç cilt halinde basılmıştır (Storey, 1972, s.721; Minorsky, 2001, s.497). Bu eserin yazımı sırasında Doğu kaynaklarının yanı sıra Batı kaynaklarından da yararlanılmıştır (Ârînpûr, 1350, s.267).

13. Hayrât-ı Hisân: Muhammed Hasan Han tarafından Osmanlı dönemi yazarlarından Mehmed Zihnî Efendi'nin İstanbul'da basılmış olan *Meşâhîrü'n-Nisâ* adlı iki ciltten oluşan kadınlar ansiklopedisinin Farsçaya tercüme edilmesi ve bazı eklemelerin yapılması sonucunda ortaya çıkan bir kitaptır. 1304-1307 / 1886-1890 yıllarında üç cilt içinde Tahran'da basmıştır. İslâm âleminin önemli kadınlarının biyografilerini alfabetik sırayla ele alan bir eserdir (İtimadüssaltana, 2009; Kurtuluş, 2020, s.536).

14. Tarih-i İran: İran'ın genel tarihi anlatan bir eserdir. 1293 / 1876 yılında Tahran'da neşredilmiştir (Strorey, 1972, s.711).

15. et-Tedvîn fî Ahvâl-i Cibâl-ı Şervîn: Mazenderan'daki Sevâd-kûh'un tarih ve coğrafyasını içermektedir. 1311 / 1893 yılında yayınlanmıştır (Minorsky, 2001, s.497; Ârînpûr, 1350, s.267).

16. Sadrü't-Tevârîh: Kaçar döneminin 11 sadrazamının biyografisini içeren bir eserdir. 1309 yılının Şaban / 1892 yılının mart ayında tamamlanmıştır (İtimadüssaltana, 1357, s.5).

17. Tatbîk-i Lügat-i Coğrâfiya-i Kadîm ve Cedîd-i İran: İran'ın tarihi coğrafyası üzerine yazılmıştır (Kurtuluş, 2020, s.536)

Yazarın tarih alanındaki çalışmaları yukarıda zikredilen eserlerle sınırlı değildir. Telif ve tercüme olmak üzere diğer eserleri de vardır. Tarih-i Fransa, Şerh-i Hal-i Kristof Kolomb, Vekâyi-i Azîme (Hz. Adem'den Resul-i Ekrem'e kadar) gibi eserler bu hususta birer örnek teşkil etmektedirler. Talekan'ın coğrafyası ve Tiflis'e yaptığı gezinin seyahatnamesi de ilginç eserleri sırasındadır (Hasanzade, 2001, s.85-86). Müellifin "Rus ve İngilizlerin Asya'da şimdiki politikaları", "İngilizlerin ayıpları hakkında risale" gibi uluslararası siyaseti konu eden eserleri de mevcuttur (Hasanzade, 2001, s.46). Bunların dışında Muhammed Hasan Han'ın edebî tercümeleri de bulunmaktadır. Özellikle de Fransız edebiyatından çeviriler yaptığı bilinmektedir. Jules Verne'in ve Moliere'in bazı roman ve hikâyeleri bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir (Storey, 1972, s.491; Hasanzade, 2001, s.89). Şerh-i Hâtırât-ı Matmazel de Mont Pansiye adlı eser ise Fransız edebiyatından çevirdiği bir hatırat örneğidir (Estekanchi, 2014, s.267). Coğrafya ve Fransızcanın grameri üzerine ders kitapları ve lügatler de hazırlamıştır (Jukovskiy, 1897, s.188; Minorsky, 2001, s.498; Ârînpûr, 1350, s.268). Ayrıca Muhammed Hasan Han'ı şahsen tanıyan Rus şarkiyatçı

Jukovskiy, onun Rus Çarı III. Aleksandr'ın hâkimiyet dönemine ve Çar II. Nikolay'ın iktidarının ilk yılına dair iki tane daha eser yazdığını, fakat bunların yayınlanmadıklarını ve elyazması halinde olduklarını öne sürmüştür (Jukovskiy, 1897, s.190). Kitap çalışmalarının yayında Muhammed Hasan Han pek çok tarihî makaleler de yayınlamıştır. İran'da neşredilmiş bir çalışmada İtimadüssaltana'nın 22 adet makalesinin listesi sunulmuştur (Câmhâne vd., 1399, s.50).

Sonuç itibarıyla Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'ya atfedilen eserleri aşağıdaki şekilde tasnif edebiliriz:

1. Tarihî (örneğin Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî; Dürerü't-Tîcân fî Târih-i Benî Eşkân; Tarih-i İran vs.) veya tarihî-coğrafî eserler (örneğin Mir'âtü'l-Büldân-ı Nâsırî; Matla'u'ş-Şems; et-Tedvîn fî Ahvâl-i Cibâl-ı Şervîn; Tatbîk-i Lügat-i Coğrâfiya-i Kadîm ve Cedîd-i İran vs.).

2. Yazarın kendi anılarını, gözlemlerini veya düşüncelerini içeren hatırat, günlük, seyahatname gibi eserler (örneğin Rûznâme-i Hâtırât; Tiflis Seyahatnamesi vs.).

3. Biyografik eserler (örneğin Hayrât-ı Hisân; Sadrü't-Tevârîh vs.)

4. Uluslararası ilişkilere dair eserler (İngilitere ve Rusya'nın İran'a yönelik politikalarını değerlendiren risaleler)

5. Lügatler ve gramer kitapları (Fransızca – Farsça ve Arapça – Farsça sözlükler vs.).

6. Edebî tercümeler (Jules Verne'in ve Moliere'in bazı roman ve hikâyeleri vs.).

Önemli devlet makamlarında bulunması ve özellikle de devletin basın yayın ve tercüme politikasını yönetmesi gerekçesiyle Muhammed Hasan Han tarafından yukarıda ismi geçen eserlerinin bazılarının hazırlanması sırasında diğer yazarların telif haklarını sahiplenildiğine yönelik iddialar gündeme getirilmiştir. Bu konuda gerek İranlı ve gerekse de Avrupalı araştırmacılar arasında tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların başlıca konusu, Muhammed Hasan Han'ın bu eserlerin hazırlanmasına ne derecede katkı sağladığı ve kendi konumundan yararlanarak başka müelliflerin telif haklarını ihlal edip etmediği ile ilgilidir. İranlı edebiyatçı Muhammed Kazvînî, Yadigâr dergisinin 1948 yılında yayınlanmış olan beşinci cildinin üçüncü sayısında yazdığı bir makalede Muhammed Hasan Han'ı eleştirmiştir. Kazvînî'ye göre Muhammed Hasan Han, Fransızcayı iyi bilmesine rağmen İslâmî ilimler ve gelenekler,

Arapça dili vs. gibi Doğu'ya özgü konularda yetersizdi. Şöyle ki kendisi Dârü't-Tercüme ve Dârü't-Telif-i Nâme-i Dânişverân adlı kurumlara başkanlık yaparken orada tam bir edebî istibdat düzeni oluşturmuştu. İdialara göre Muhammed Hasan Han, kendi pozisyonundan yararlanarak kendisine bağlı bulunan ilim adamlarını tehdit eder ve onlara belli konularda eserler hazırlamalarını emrederek daha sonra bunları kendi adından yayınlardı. Kazvînî, bu iddialarına dair bazı somut örneklere de yer vermiştir. Bu örneklere bakacak olursak, el-Meâsir ve'l-Âsâr'ın tamamı ve Matlau'ş-Şems'in büyük bir kısmı aslında Şemsü'l-Ulema Şeyh Muhammed Mehdi b. Molla Gulam Ali Abdürrabbâbâdî tarafından yazılmıştır. Ayrıca et-Tedvîn fî Ahvâl-i Cibâl-ı Şervîn ve Dürerü't-Tîcân fî Târih-i Benî Eşkân adlı eserlerin çoğunluk itibarıyla Muhammed Hüseyin Edip Fürûğî tarafından telif edildiyi öne sürülmüştür (bkz. Storey, 1972, s.491-492). Kazvînî'nin iddiasına göre Kitab-ı Halse gibi bir iki eser dışında Muhammed Hasan Han'a atfedilen çalışmaların tamamı gerçekte diğer yazarlar tarafından kaleme alınmışlardır. Muhammed Hasan Han'a karşı suçlamaları destekleyen Muhammed Muhît Tabâtabâî ise onu "kendi asrının âlim ve fâzıllarının en büyük sömürücüsü" diye itham etmiştir (bkz. Ârînpûr, 1350, s.266).

Fakat bir diğer İranlı araştırmacı Han Melik Sâsânî, 1960 yılında yayınlanmış olan "Kaçar Döneminin Politikacıları" isimli eserinde Muhammed Hasan Han'a karşı suçlamaları reddetmektedir. Zira Muhammed Hasan Han kendi günlüğünde hangi eserler üzerinde çalıştığını, bunları nasıl yazdığını ve hatta bahse konu eserlerin hazırlanmasına ne kadar zaman harcadığını somut bir şekilde anlatmaktadır. Ancak Sâsânî'yi bu konuda tamamen haklı bulmamız mümkün görünmemektedir. Çünkü Muhammed Hasan Han'ın günlüğünde çelişkili bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin günlüklerin bir yerinde Muhammed Hasan Han, Matlau'ş-Şems'in gerçek yazarının Şemsü'l-Ulema Şeyh Muhammed Mehdi olduğunu itiraf etmektedir. Yine günlüklerin başka bir yerinde ise kendisinin Matlau'ş-Şems'i hazırlamak için dört yıl harcadığını belirtmektedir (bkz. Storey, 1972, s.492). Sâsânî, Muhammed Hasan Han'ın Dârü't-Tercüme'de edebî istibdat ortamı oluşturduğu iddialarına da katılmamaktadır. Kendi babasının da o sıralarda Muhammed Hasan Han'ın emrinde çalıştığını belirten Sâsânî, babasının anılarına dayanarak İtimadüsaltana'yı şu şekilde tanımlamaktadır: "Muhammed Hasan Han çok hassas, ciddi, maneviyatı temiz ve medeni bir insandı. Metanet ve vakar sahibiydi. Hiçbir zaman kaba sözler söylemez, emrinde bulunduğu kişilerle ılımlı ve medeni bir şekilde davranırdı. Çok vatansever ve özgürlükçü bir

insandı. İran'ın terakkisine yönelik arzuları hâlâ hayata geçmiş değildir" (bkz. Hasanzade, 2001, s.42).

Bir diğer İranlı bilim adamı Yahya Ârînpûr ne İtimadüssaltana'ya karşı sert suçlamalarda bulunanların ne de onu aklamaya çalışanların görüşlerine katılır ve konuya dair düşüncelerini şu şekilde aktarır: "Bu sözler (suçlamalar) belli bir düzeyde gerçeğe uygundur. Zira ona nispet edilen çok sayıda kitap ve risalelerin tamamen bir kişinin zahmetlerinin ürünü olduğunu ikna edici bulmuyoruz. Büyük bir ihtimal ile diyebiliriz ki bilginlerden oluşan bir heyet ya ayrı ayrı fertler olarak ya da grup halinde bu kitapların telifi yolunda çalışmışlardır... Hiç kuşku yok ki onun kendisi Fransızcayı iyi biliyordu, mütalaa ve tahkik ehliydi, çoğu zaman gece yarısına kadar dört bin adet nadir eserden oluşan kütüphanesinde vakit geçirirdi. Doğrusu, ilim ve basiret yolunda çok zahmet çekmiş ve bütün bu çalışmaların merkezinde duran ve bunları yönlendiren kişi de kendisi olmuştu. Onun kararlı faaliyeti ve çabaları olmasaydı, bu eserlerin çoğu meydana gelemezdi" (Ârînpûr, 1350, s.266)

Muhammed Hasan Han'ın Sadrü't-Tevârîh isimli eserini neşreden İranlı araştırmacı Muhammed Müşîrî, söz konusu kitaba yazdığı ön sözde bu müellifin neredeyse bütün eserlerinin diğerleri tarafından yazıldığını iddia eden kişilere karşı itirazda bulunmuştur. Müşîrî, Muhammed Hasan Han'ın şahsiyetine dair bazı eleştirel görüşlere sahip olsa da onun ilminin yüksek derecede olduğunu itiraf etmiştir: "Kanaatimce merhum Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, Nâsıreddin Şah döneminin en seçkin ve en bilgin ricalinden idi. Engin bilgisi ve Avrupa'nın muhtelif ülkelerinin kültürel eserlerine ve Batı uygarlığına mükemmel bir şekilde vâkıf olması sayesinde kendi zamanının ilimlerini yaygınlaştırma konusunda İran bilim ve kültürüne çok büyük bir hizmet ve katkı sağlamıştır" (İtimadüssaltana, 1357, s.5-6).

İran Tarih Ansiklopedisi'nin ilk cildinde İtimadüssaltana hakkında bilgi verilirken; "Sahip olduğu pek çok telifat vardır ki bunların hazırlanmasına diğer bilginler de rol almışladır" şeklinde açıklama yapılmaktadur (Kadeyânî, 1384, s.371). Bu açıklamadan da görüldüğü üzere ilgili eserlerin yazılmasında ne İtimadüssaltana'nın ne de kendisine yardımcı olan müelliflerin emeği inkâr edilir.

Genel olarak İranlı yazarlar, Muhammed Hasan Han'ın eserlerinin müellifliği üzerine tartışma konusunda üç gruba ayrılmaktadırlar:

İlk gruba dâhil olan müellifler (Efdalü'l-Mülk, Muhammed Kazvînî, Ahmed Kesrevî, Muhît Tabâtabâî), İtimadüssaltana'nın ilmî seviyesini şüphe altına alarak onun telifatının büyük çoğunluğunun kendisine ait olmadığını, emrinde çalışanlara yazdırarak kendi adına yayınladığını iddia etmişlerdir.

İkinci grup araştırmacılar (Adudüddevle, Han Melik Sâsânî, Abdülhüseyin Nevâî), İtimadüssaltana'ya karşı suçlamaları reddeder ve eserlerinin çoğunluk itibarıyla kendi kaleminden çıktığını savunurlar.

Üçüncü grup yazarlar (Muhammed Ali Sapanlu, İrec Afşar, Muhammed Müşîrî, Zerrînkûb, Bâstânî Pârîzî) ise İtimadüssaltana'nın eserlerini onun şahsen yazdığı eserler ve kolektif bir ürün olmasına rağmen İtimadüssaltana tarafından redaksiyon yapılarak onun kendi adına yayınlanan eserler diye ikiye ayırmaktadırlar. Buna rağmen bu son grupta yer alan müellifler İtimadüssaltana'yı "İran'da tarihçilik ve coğrafya bilimi alanlarında yenilikçiliğe öncülük yapan yazarlardan ve tarihçilerden biri" olarak görürler (bu üç grup hakkında bkz. Câmhâne vd., 1399, s.54).

Muhammed Hasan Han'ın telif haklarını çiğnemesi konusu sadece İran'da değil, Avrupalı bilim adamları arasında da polemiklere sebebiyet vermiştir. İngiliz müsteşrik Edward Browne İran Edebiyatı Tarihi üzerine yazdığı meşhur eserinin dördüncü cildinde Muhammed Hasan Han'ı suçlamıştır: "Bu kitapların gerçekten Sanîü'd-devle tarafından yazıldıkları çok şüphelidir. Her halükarda, çeşitli zavallı bilim adamlarını bunları yazmaya zorladığı ve yazarlığı kendisine atfettiği yaygın bir şekilde iddia edilmektedir" (Browne, 1959, s.454). Ancak Rus şarkiyatçı Jukovskiy, Muhammed Hasan Han'ın ilmî faaliyetlerinden övgüyle söz etmiş, İran'da yayınların ve bilimsel çalışmaların gelişimi açısından en saygın hizmetlerin adı geçen şahıs tarafından yürütüldüğünün altını çizmiştir. Jukovskiy, Muhammed Hasan Han'a atfedilen eserlerin onun kaleminden çıktığına şüphe etmemiş, ayrıca bu devlet adamının İran'da pek çok ciddi bilimsel neşirlerin hazırlanmasını teşvik ettiğini vurgulamıştır. Jukovskiy, Muhammed Hasan Han'ın tarih konulu eserlerini şu şekilde değerlendirmiştir: "Onun çok sade bir dille yazmış olduğu eserleri çoğu zaman kendisinin özel bir sevgiyle yararlandığı belgelere dayanmaktadır. O, titiz bir şekilde şah fermanlarını, bakanların ve memurların görevlendirilmeleriyle ilgili raporlarını vs. toplayıp yayınlardı. Ayrıca yabancı dilleri bilmesi ve tarih kritiği yöntemlerine vâkıf olması sayesinde Avrupa kaynaklarından da yararlanmayı ve çelişkileri becerikli bir

şekilde çözmeyi başarıyordu" (Jukovskiy, 1897, s.190). Tahire Hasanzade de Muhammed Hasan Han'ın ilmî çalışmalarını olumlu bir şekilde değerlendirmiş, onu "İran tarihçiliğinde Avrupa ilmî metodunun bânisi" diye tanımlamıştır (Hasanzade, 2001, s.10).

Vladimir Minorsky'nin ise bu tartışmalarda uzlaştırıcı, orta bir tutum sergilediği gözlemlenmektedir: "Aslında Muhammed Hasan Han'ın ismini taşıyan ve çok defa faydalı olan eserlerin sayısı pek çoktur. Esasen kâtiplerin yardımı olmaksızın bu eserlerin bir kısmı bile yazılamazdı. Ne şekilde olursa olsun, kâtipleri teşvik etmek şerefi Muhammed Hasan Han'a aittir" (Minorsky, 2001, s.497). Bir diğer müsteşrik Yuri Bregel de "Muhammed Hasan Han'ın adıyla yayınlanmış olan eserlerinin tamamının onun tarafından yazılamayacağı apaçıktır. Pek çok durumlarda o, sadece düzenleyici veya editör olmuş veya diğer şahısların yardımlarına başvurmuştur" diye bir tespitte bulunmaktadır (bkz. Storey, 1972, s.492-493). Browne ve Kazvînî'nin İtimadüssaltana'ya karşı tenkitlerini aşırı derecede sert bulan Abbas Amanat'a göre; "İtimadüssaltana, kendi ekibi tarafından meydana getirilen eserlerin konu seçiminde, hazırlanmasında ve son şeklini almasında elbette ki önemli bir rol oynamıştır. Fakat bununla birlikte o, bir baş editör olarak bu eserlerin gerek telifininin gerekse de redaksiyonunun kendisine ait olduğu iddiasında bulunmak suretiyle yardımcılarının ve kendisine bağlı bulunanların hakkını gözetmemiştir" (Amanat, 1998, s.662-666).

Kanaatimizce XIX. yüzyılda bilimin geldiği seviyeyi idrak eden Muhammed Hasan Han, bahse konu asrın sonlarında İran'da bilimsel çalışmaları teşvik ve himaye eden en önemli şahıslardandı. Kendisine atfedilen eserlerinin bazılarının hazırlanmasında, başkanlık yaptığı kurumlardaki görevli ve araştırmacıların hizmetlerinden yararlandığı veya diğerlerinin alın teri ile ortaya çıkmış bulunan birtakım metinleri kendi adına bastırdığı muhakkaktır. Zira çok sayıda devlet vazifesini aynı anda yürüten bir şahsın bu kadar kısa bir süre zarfında çok sayıda eseri sadece kendisinin yazmış olması olasılığı düşüktür. Fakat bu yönde çalışma konularının belirlenmesinde, akabinde hazırlanmış olan eserlerin incelenmesinde, tashih edilmesinde, bunlara eklemeler yapılmasında, yayın aşamasına getirilmesinde Muhammed Hasan Han'ın oynadığı rolü inkâr etmek doğru değildir. Bazı eserlerin yazılması sırasında emrindeki farklı kişilere konuya ilişkin bilgiler toplama talimatı verdiğini ve daha sonra kendisinin bu bilgileri analiz ve sentez ederek eserler tertip ettiğini ihtimalini de göz önünde

bulundurmak durumundayız. Fakat elbette ki bu durum, kendisinin diğerlerinin haklarını ihlal etme sorumluluğunu hafifletmiş olmuyor.

3. TARİH-İ MUNTAZAM-I NASIRİ İSİMLİ ESERİN İSLAM TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Eserin Genel Özellikleri

Eserin ilk baskısı daha yazarın hayatta olduğu sıralarda, 1881-1883 yıllarında üç cilt halinde kendi okurlarıyla buluşmuştur. Tercümesini yaptığımız baskı ise 1988 yılında Dünya-yı Kitab Yayınevi tarafından Tahran'da Muhammed İsmail Rıdvanî (Rızvanî) tarafından neşredilmiştir (İtimadüssaltana, 1367, s.1-10). Eser 3 ciltten meydana gelmektedir. Eserin ilk cildinin metin kısmı 21 ve 463 sayfa aralığında neşredilmiştir. Bu cilt, Hazreti Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle yani Hicri birinci yılın olayları ile başlayıp Hülâgû Han'ın 656 / 1258'de Bağdat'a girip Abbâsî Hanedanlığını ortadan kaldırdığı yıl ile son bulur (İtimadüssaltana, 1367, s.463). Bu bakımdan ilk cilt eserin üslubunu ve dilini çarpıcı şekilde yansıtıyor. Ayrıca İslam Peygamberinin savaşları, Raşid Halifeler dönemi, Emevîler, Bizans, Abbâsîler, Şii Fâtımîler, Selçuklular ve diğer hanedanalar hakkında da bilgiler veriyor. İkinci cilt ise 579 ve 1182 sayfalar aralığında olup 1258-1779 arasındaki olayları kapsar. Bağdat'ın fethi yılı olan 1258 yılı olayları ile başlayan ikinci cilt Kerimhan Zend'in öldüğü sene olan 1779 ile son bulur (İtimadüssaltana, 1367, s.1182). Eserin bu kısımları İslam tarihinin coğrafyası ve özellikle Osmanlı tarihi hakkında ciddi bilgiler içermektedir. Son cilt ise 1378 ve 2055 sayfaları arasında yayınlanmıştır. Yani eser 2000 küsur sayfadan oluşuyor. Son cilt tamamıyla Kaçar Hanedanlığının saltanatını ve bunun yanında dünyadaki diğer gelişmeleri kapsamaktadır. Eser hamd, ithaf ve taltif ile Hicri 1300 yani Miladi 1883 yılında son bulur (İtimadüssaltana, 1367, s.2055; Sofuzade, 2014, s.7). Her cildin sonunda eserin neşredildiği sıralarda İran'ın ve dünya ülkelerinin durumuna ilişkin bilgilere yer verilir (İtimadüssaltana, 1367, s.464-566,1182-1312,2061-2153).

Ele aldığımız kaynak genel bir tarih çalışması olup yöntem ve usul olarak kronolojik tarih metodu kullanılmıştır. Aslında bu yöntem Orta Çağ boyunca neredeyse eserlerin pek çoğunda görülmektedir. Müellif ise bu yöntemin içeriğini daha da farklılaştırıp zenginleştirmiştir. Her bir senenin altında kıta ismi verilip olayların anlatımına başlandığı görülüyor. Tercüme edilen eser, her bir senenin içinde Asya, Afrika ve

Avrupa olaylarından oluşur. Fakat bu kronolojik dizgide her senede bu başlıklar görülmüyor. Eserin ileriki ciltleri incelendiğinde Asya ve Avrupa başlıklarının yanında kıtaya ait ülkeler kıta başlıkları ile beraber gösteriliyor. Örneğin birinci ciltte Miladi 609 yılı Avrupa başlığının yanında "İngiliz" alt başlığı görülüyor (İtimadüssaltana, 1367, s.70). Ayrıca Miladi 680 yılında Anadolu'da Konstantiniyye olaylarını anlatırken Avrupa başlığı yanında da "Rum" kavramı yer alır. İkinci ciltte Miladi 1360 yılında Avrupa başlığı altında sunulan Sultan Murad'ın Edirne fethi olayının alt başlığı "Rumiyatü's-Suğra" olarak belirlenmiştir (İtimadüssaltana, 1367, s.643). Yine Avrupa başlığının 3 devlet ile beraber de anıldığı görülüyor (İtimadüssaltana, 1367, s.585). Asya, Avrupa, Afrika, İngiliz, Frank, İspanyol, Amerika (metinde Amerika ifadesine bitişik ve eş anlamlı bir tanım olarak "Yengi Dünya" yani "Yeni Dünya" kavramının kullanması da dikkat çekicidir) başlıkları hiç şüphesiz esere modern bir hava vermiştir. Hatta üçüncü ciltte kıta altı Amerika ülkelerine, Haiti, Şili ve Peru'ya ait alt başlıkları da karşımıza çıkıyor (İtimadüssaltana, 1367, s.2030).

Eserin dipnotları çoğunluk itibarıyla müellif Muhammed Hasan Han'a ait olmayıp eseri tashih eden İsmail Rıdvanî'ye aittir. Dipnotlarda daha çok Ehlibeyt ve onun ardıllarının veya taraftarlarının isimleri açıklanmıştır. Tercüme metinde bazı dipnotlarda zaruri açıklamalarda bulunduk. Her sene ve her bilgiye dipnot eklemeyip metnin bütünlüğünün ve araştırmacının dikkatinin dağılmamasına ve eserin özgün halinin korunmasına özen gösterdik. Bazı gerekli yerlerde ve kavramlarda açıklayıcı dipnotlar eklemiş bulunduk.

Eser bir başka yönüyle doğrudan isnat yöntemiyle rivayetçi tarih yazınıdır. Eserin bir diğer özelliği ise belli birkaç olay dışında sade ve direk olayların rivayetçi (hikâyeci) yönünü aktarmaktır. İslam tarihinde bu vekayiname türü yazın hareketi tenkit ve muhakeme yönünden eksiktir (Kütükoğlu, 1991, s.6). Ayrıca ileriki başlıklarda müellifin eseri oluştururken hangi kaynaklardan istifade ettiğine işaret edilecektir. Bu rivayetçi ardaşık sene olaylarının tarih açısından ne önem arzettiği görülecektir.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de bizim tercüme ettiğimiz kısımlar Hicri 1 / 622 ve 132 / 750 yılları arasını kapsamaktadır. Bu yılları seçmemizdeki temel neden İslam tarihinin bugüne kadar gelen sürecin en can alıcı sebeplerini belirlemektir. Yani asıl konu, olayların İranlı bir tarihçinin gözünden nasıl ifade edildiği, tarihsel bakış açısı ile İslam

tarihinin veya Orta Çağ'ın bu pek mühim zaman dilimini hangi fikirsel ve tarihsel yöntemle ele aldığıdır. Zira eserin bu kısımları Peygamber'in, Halifelerin ve İslam tarihinin daha çözüme kavuşamamış Emevî ve Şii politikalarının ilk dönemlerinin ve halen de devam eden siyasi canlılığın kök devirlerini yakından incelemek için de önemlidir. Çünkü bir bakıma Müslüman toplumların ve o devrin sosyolojisi, kendisinden sonraki dünyayı şekillendirdiği için anlaşılması gereken temel noktadır. Ayrıca tercüme edilen bu zaman aralığı müellifin meydana getirdiği eserin başlangıç kısmı olup hem eser hem yazar hem de eserin ileriki konularının nasıl işleneceği konusunda bir ön bilgi niteiğindedir. Bu bakımdan bir tarihçi için eserin ilk dilimleri her zaman ona sonraki için ne yapılabileciğini veya neyi tahmin edeceğini de göstermektedir.

Eser modern Farsça'dan farklı olup klasik edebî bir dil ile kaleme alınmıştır. Müellifin mesleği ve bulunduğu konum da buna açıklık getiriyor. Olayları anlatırken ağırlık olarak Arapça kavramların kullanılması dikkat çekicidir. Her bir olayın başlangıcı Hicri ve karşısına da Miladi yılın açıklamasını yapması o dönem yazını için ciddi bir yenilikti. Zira hem Orta Çağ hem de kendi dönemindeki eserlerde bunu bulmak oldukça zordur. Çünkü yapı itibarıyla Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'ye benzeyen, Kaçar döneminin en önemli tarihçilerinden biri olan Rıza Kuluhan Hidayet tarafından kaleme alınan Fihrisü't-Tevârîh adlı eserde ve dönemin diğer tarih çalışmalarında bunu görmek mümkün değildir. Bu husus, Muhammed Hasan Han'ın Avrupa'da aldığı modern eğitimin bir meyvesiydi. Öte yandan dünyadaki diğer gelişmeleri de takip etmesi ve esere yansıtması ayrı bir üslup konusudur. Bu da akademik anlatımı eksik etmediğinin göstergesidir.

Müellifin Arapça kavramları daha çok savaş ve ölümlerde kullandığı görülüyor. Örneğin Rıza Kuluhan Hidayet, Fihrisü't-Tevârîh'te "öldü" ve "vefat etti" anlamında çoğu zaman "der gozeşt" derken (Hidayet, 1353, s.69), Muhammed Hasan Han ise direkt Arapça "fevt" veya "vefat" kavramlarını kullanır. Doğumlar için ise genelde yine Arapça "tevellüd" ifadesi geçer. İslamî dönemin başlangıcına ilişkin şahıs unvanlarında ise Peygamber ifadesi hariç bütünüyle Arapça gramer üzerinde durulduğu görülüyor. Ayrıca Avrupa kısmını anlatırken olabildiğince isimlerin Batı dilleri üzerinden ifade ettiği görülüyor (İtimadüssaltana, 1367, s.23).

Bir başka özellik ise müellifin olayları betimleme şeklidir. Tarihî bir olayı anlatmak yerine çoğu zaman o olayın isim veya direkt muhtevasını vermekle yetindiği görülüyor. Örnek verecek olursak: Hicri 2. senesi olaylarından Abdullah bin Cahş seriyyesi hakkında detaylı bir malumat aktarmayıp sadece bilgiyi vermekle yetinmiştir (İtimadüssaltana, 1367, s.22). Fakat İslam tarihinde bu olayın tüm yönleri aktarılmış durumdadır (İbn Sa'd, 2020, II, s.5; Vâkıdî, 2016, s.50; Taberî, 2000, 144). Yine Hicretin 4. senesinden bahsederken Sevik gazvesi ve bazı isimlerden bahseder (İtimadüssaltana, 1367, s. 24). Hicri 6. yılda da aynı şekilde bazı olayları adeta ucu açık şekilde sonlandırdığı görülüyor (İtimadüssaltana, 1367, s.26). Bu şekilde bir yazım üslubunun, kesinlikle siyer ve tarih konusunda daha önce bunları okuyup irdeleyen kişilere hitap etmesi gerekir. Aksi halde metni okuyan hiç kimse bu tarz bir bilgiyi açıklayamayacağı gibi bilginin sağlığı açısından da tereddüt gösterir. Fakat metinde irdelenmesi gereken diğer bir husus da Ehlibeyt ve İranlılık farkıdır. Bu kategorideki olayları uzunca anlatmakla kalmayıp muhtevasını bile arz eder. Bu mesele ileride müellifin tarihsel görüşü başlığı altında irdelenecektir.

3.2 Eserin Kaynakları

Öncelikle eseri tashih eden Muhammed İsmail Rıdvanî, ön sözde, İbnü'l-Esîr'in (1160-1233) el-Kâmil fi't-Târîh, Ebü'l-Fidâ'nın (1301-1373) el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer, Hasan-ı Rûmlû'nun (1530-1578) Ahsenü't-Tevârîh, Rıza Kuluhan Hidayet'in (1800-1871) Ravzatü's-Safâ isimli eserlerini ve en önemli kaynak olarak nitelendirdiği İbn Hallikân'ın (1211-1282) meşhur eseri Vefeyâtü'l-Aʿyân'ı Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin kaynakları arasında zikreder (İtimadüssaltana, 1367, s.9-10). Muhammed Hasan Han ise tercüme ettiğimiz metnin içinde doğrudan sadece İbnü'l-Esîr ve İbni Battûta'nın ismini zikretmektedir (İtimadüssaltana, 1367, s.27,87).

Müellifin siyer tarihi ve ilerisi için İbnü'l-Esîr'den veya yukarıda saydıklarımız dışında başka tarihçilerden de faydanlandığı görülüyor. Çünkü dikkat edersek bu sayılan bütün eserler kronolojik ardaşık genel tarih eserleri olup olay ve kaynak belirtme ve temini bakımından aralarında ciddi bir farklılık söz konusu olmamıştır. Yukarıda zikredilen İslam tarihçilerine ek olarak en başta Taberî (839-923), İbni Sa'd (777-845), Vâkidî (747-823), Halîfe bin Hayyât (777-854), Hâfız-ı Ebrû (1361-1430), Ya'kubî (?-905) ve diğer kronolojik eserler hazırlayan İslam tarihçilerini de eklemek

gerekir. İlkin bunu açıklamamızdaki sebep müellifin, Orta Çağ kaynaklarını toplarken bazı nüshaları Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'daki kütüphanelerden temin ettiği (İtimadüssaltana, 1367, s.9), ikincisi ise İslam tarihine ait en otorite tarihçilerden Vâkıdî, Taberî ve İbni Sa'd gibi müellifleri göz ardı etmesinin mümkün olmadığıdır. Çünkü bu müellifleri alenen zikretmese de olayların yapı ve bilgi benzerliğinin bu eserlerle uyuştuğu gözden kaçmayan bir husustur. Bu derecede kaynak arayışına giren müellifin yukarıdaki eserleri büyük ihtimalle irdelediği de görülüyor.

Tez çerçevesinde incelenmiş olan kısımlardaki Asya ve Afrika bölümleri yani Müslümanların tarihini yansıtan pasajlar büyük ölçüde İbnü'l-Esîr'den alınmadır. Tercüme metin bazen âdeta İbnü'l Esîr'in el-Kâmil Fi't-Târîh adlı eserinin muhtasarı konumundadır. Müellifin, zaman zaman el-Kâmil fit-Tarih'in her bir Hicri senesinin içindeki konu başlıklarını alıp, Tarih-i Muntazam-ı Nasırî'ye aktardığı anlaşılıyor. Bazı tespit ve karşılaştırmalarda özellikle de Müslümanların serüveni ve fetihlerinin benzerliği dikkat çekicidir. Müellifi eleştirenler belki de bu konuda haklıydılar; fakat şunu da belirtmek gerekirse, metnin içinde kendisi de İbnü'l-Esîr'in ismini zikreder (İtimadüssaltana, 1367, s.27). Bu bakımdan da bizzat çalıntı veya intihal kavramını kullanmanın uygunluğu görülmemektedir.

Müellif, Hicri 2. senede gerçekleşen Bedir savaşını (İtimadüssaltana, 1367, s.22) anlatırken "Bedr-i Kübrâ" ifadesini kullanır. Bu ifade Taberî'de (Taberî, 2000, s.256), Vâkıdî'de (Vâkıdî, 2016, s.56) İbni Kesir'de (İbn Kesir, 2017, s.1383), Rıza Kulu Han Hidayet'in Fihrisü't-Tevârîh'inde (Hidayet, 1353, s.69) ve baş eser İbnü'l-Esîr'in en meşhur eseri el-Kâmil'de de (İbnü'l-Esîr, 1991 s.115) bu şekilde aktarılır. Ancak şu var ki benzerlik bakımından tamamıyla İbnü'l-Esîr'in yazımı ve cümleleri alıntılanmıştır. Diğerlerinde ise başlıktan sonra direk konunun başlıngıç boyutu ve ravilerinden başlandığı görülüyor. Oysa el-Kâmil ve Tarih-i Muntazam-ı Nasırî karşılaştırıldığında ayların, günlerin hatta cümledeki bizzat kelime ve yazım şeklinin bile aynı olduğu görülüyor (İbnü'l-Esir, 1991, s.122; İtimadüssaltana, 1367, s.22).

Yine aynı senedeki el-Küdr gazvesi (İbnü'l-Esîr, 1991, s.135), el-Sevik gazvesi (İbnü'l-Esîr, 1991, s.135) ve Hz. Ali ve eşi Hz. Fatıma'nın zikri geçen senede gerçekleşen izdivaçları da (İbnü'l-Esîr, 1991, s.136) aynı imlâ tipinde ve aynı kronolojide ilerlediği görülüyor (İtimadüssaltana, 1367, s.22). Hicri 3. senede Beni

Sâ'lebe olayı, Ebu Râfi'nin öldürülmesi ve Uhud savaşı hadiselerinin başlıklarını almakla yetindiğini ve kronlojiyi bozmadan direkt alıntıladığı anlaşılıyor (İtimadüssaltana, 1367, s.26). Metinde yine Hicri 6. senede Hz. Peygamber'in hükümdarlara gönderdiği meşhur mektupların ve Müslüman davetçilerin sıraları dahi bozulmadan İbnü'l-Esîr'den alıntılanmıştır (krş. İbnü'l-Esir, 1991, s.196; İtimadüssaltana, 1367, s.26).

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de, senelerin büyük bir kısmında müellif olayları anlattıktan sonra vefat edenleri ve o senede vuku bulan bazı yan olayları aktarırken "başkaları", "diğerleri" veya "rivayetlere göre" kavramlarının kullanılması da farklı eserlere başvurduğunun göstergesidir. Müellif, Hicri 7. sene olaylarından olan Fedek meselesinde şu şekilde söze başlar: "İbnü'l-Esîr ve diğerlerinin görüşüne göre Fedek olayı meydana geldi." (İtimadüssaltana, 1367, s.27). Fedek meselesinin senesi tüm tarihçilerin ittifak ettiği bir olaydır (Taberî, 2000, s.611; İbnü'l-Esîr, s.209; İbni Kesir, 2017, s.1235). Ayrıca müellif olayları aktarırken çapraz karşılaştırmayı da ihmal etmez. Örneğin Hicretin 31. yılında Savari gazvesi için tarih farklılığını belirtir: "Bazıları ise Savari gazvesini 34. sene olarak yazar" (İtimadüssaltana, 1367, s.57-58). Bu konuda İbnü'l-Esîr ve İbni Kesir farklı tarihler verse de Taberî tereddüte düşmeyip direkt olaydan bahsetmiştir (Taberî, 2000, s.550; İbnü'l-Esîr, 1991, s.122; İbni Kesir, 2017, s.258). Fakat müellifin olayı yazarken yine aynı paragraf ve söylem tarzını kullandığını görüyoruz. Bu da müellifin çapraz karşılaştırmadan kaçıp direkt alıntı yapmış olabilme ihtimalini de akla getirmektedir. Başka bir örnek ise Hz. Osman'ın şehadetiyle ilgilidir. Bu hadiseyi ele alan müellif, İbnü'l-Esîr'in anlattığı paragrafı özetleyerek kendi metnine geçirmiştir. Şehadeti yazarken Eyyâm-ı Teşrik kavramını ve olayın yaşandığı günü verir. Diğer bir benzerlik ise İbnü'l-Esir'in bu olayı aktardıktan sonra konuyu sonlandırmasıdır (İbnü'l-Esîr, 1991, 187). Aynı şekilde Muhammed Hasan Han da bu tarz bir yol izlemektedir (İtimadüssaltana, 1367, s.60).

İbni Battûta (1304-1368) konusunda ise farklı bir parantez açılması gerekir. Eserde Hz. Hüseyin'in naaşı ile alakalı bilgi aktarılırken İbn Battûta'ya atıfta bulunulur. İbni Battûta'nın eserini günümüze tercüme eden A. Sait Aykut hocanın çevirisinde önemli bir hata yoksa Muhammed Hasan Han'ın İbn Battûta'ya dayanarak metinde yazdığı bilgiler farklılık göstermektedir. Çünkü İbni Battûta'nın tercümesinin hem sayfa hem de dipnotunda Hz. Hüseyin'e ait bu türde bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece mescid,

mekân ve Mısır Halifeleri (Şii Fâtımîler) üzerine bilgiler bulunmaktadır (Aykut, 2000, s.50-59). Fakat Muhammed Hasan Han mescid kapısından girirken kabrin hangi yönde olduğuna kadar bilgi verir (İtimadüssaltana, 1367, s.83). Şurası da unutulmamalı ki yukarıda hayatını ve eserlerini incelediğimiz Muhammed Hasan Han'ın coğrafyacı yönününü de hatırlatmakta fayda var. Zira İbni Battûta'dan sadece bir bilgi için istifade etmesi zordur. Belki de diğer kaynaklar gibi isim zikretmeden bilgi kanalı oluşturduğu tahmin edilebilir.

En nihayetinde Müslümanların, tarihlerini akademik bir ekole oturttuğu yani yüzyıllarca devam edecek olan rivayetçi kronolojik yazın hareketi üzerinden halen incelemelerin devam ettiği görülüyor. Bu eserlere bilimsel tanı veya tahlil yapmak zor olduğu gibi noktalanmadığı da görülüyor. Daha da ilginci Zührî (671-742) ile başlayan kategorisel İslam tarihi yazını gibi eserler ve müellifler, tarihe kendi genişliğini ve değerini vermiş olan eski dini görüş devamlılığı sağlanırken, tarihçilik de hızlı bir şekilde hükümdarlar ve saray çevresindeki etkinliklere yoğunlaşmak durumunda kalıyordu (Hizmetli, 2018, s.124). Hal böyleyken Müslümanların geleneksel tarih anlayışını yargılama ve taraf tutma gibi bir davranışı, bilimsel bir tutum olmadığı gibi toplum ve siyasi tarih deneyimini değerlendirme bakımından zedeleyebilirdi (Erşahin, 2017, s.28).

Muhammed Hasan Han ve kendi çağdaşlarının İslam tarihinin ilk bilimsel eserlerine olan ilgisi ve yorumu genişçe bir açıklama gerektirir. Onların eserlerini kullanırken ne derece tenkit ve akıl süzgecinden geçirdiği de tam anlamıyla bilinmemektedir. Ama müellif yine metinde bize kendi ifadesiyle eserlerin kendi bakış açısıyla tenkit ve yorumlamalarını sunuyor: "Bunlar bu haliyle *Kâmilü't-Tevârîh'*in yazarı İbnü'l-Esîr'den alıntılanarak aktarıldığına göre eğer okuyucular bu konuya müsamaha gözüyle bakarlarsa müellife karşı itirazda bulunmalarına gerek kalmaz" (İtimadüssaltana, 1367, s.33) cümlesiyle İslam tarihinin ilk eserlerine itirazların azaltılması dileğinde bulunmuş ve rivayetçi tarih yazınına halel gelmesini istememiştir. Müellifin İbnü'l-Esîr'e bağlılığı ve yukarıdaki yorumu tarihin ahlakiliği açışından elbette tartışma konusudur.

Muhammed Hasan ömrünün önemli bir kısmını Fransa'da geçirmişti (Afşar, 1345, s.13). Ülkesine döndüğünde derhal telif çalışmalarına başlamıştır. Muhtemelen orada aldığı eğitimler arsında Avrupa ve dünya tarihi de mevcuttu. Zira kendisi sadece

Avrupa hakkında bilgi vermekle kalmaz, Amerika ve güneyindeki ülkelerden de bahseder (Afşar, 1345, s.15). Bazı araştırmacılar, Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de Arap ve Fars kaynaklarının yanı sıra Fransızca eserlerden de yararlanıldığını öne sürmektedirler (Storey, 1972, s.493).

Eserin metninde İslam memleketleri dışında farklı bölgelerden de bilgiler verilir. Çin, Fransa, İngiltere, Venedik ve İspanya ülkeleriyle alakalı müellifin kaynak malzeme ve dökümanlarının neler olduğunu bilmek oldukça zordur. Fakat verdiği bilgilerin orijinalliği araştırılmaya değer. Evvela müellifin "Avrupa" kavramı ve anlayışı oldukça ilginçtir. Çünkü İslamiyet'in ilk döneminden bahsedilirken metinde neredeyse bütün Hristiyan Batı Avrupa olarak nitelendirir. Örneğin Anadolu, coğrafi anlamda Asya'ya ait olduğu halde sırf Bizans'ın hükmü altında bulunduğu gerekçesiyle Avrupa kavramı çerçevesinde değerlendirilir. Ayrıca yazarın Avrupa'ya yönelik verdiği bilgilerin bazılarının kaynaklarını bulmak hayli zor görülüyor.

Hicri 1. senede Herakl'in, Hüsrev Pervîz'in karşısında aldığı ağır yenilgilerden sonra Anadolu'ya çekilip Trabzon'u fethettiğini aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.22). Araştırmalarımız sonucunda bu bilgiye en yakın yorumun Herakl'ın bu dönemlerde Bizans'ın Doğu kanadını yeniden canlandırması için Anadolu'nun kuzeyindeki arazileri toparlayarak bu bölgelerde tekrardan teşkilat kurup ve bunlarla Sâsânîlere karşı başarılı zaferler elde etmesine dair açıklamalardır (Vasiliev, 1943, s.251). Büyük ihtimalle Muhammed Hasan Han bunu kendi dönemindeki Batılı kaynaklardan elde etmiştir. İslam tarihinin kök kaynaklarında ise bu şekilde bir bilgi bulunmamaktadır.

Müellifin Avrupa'yı Müslümanlarla ilişkilendirmesi ilk defa Hicretin 6. yılına denk gelir. İslam peygamberi Hz. Muhammed'in, hükümdarlara gönderdiği o meşhur açık davet mektuplarının bir tanesi de Herakl'e gönderilmişti. Herakl'in bu kutsal daveti batınen kabul ettiği aktarılır (İtimadüssaltana, 1367, s.26). Daha sonra İslam ordularının üst üste fetihleri devam edince, Bizans hudutları tehlikeye düşmüştü. Müellif, Hicri 13. yılda Hâlid bin Velîd'in Rum Kayseri ile muharebe ettiğini yazar (İtimadüssaltana, 1367, s.39) ve bu yıldan sonra neredeyse çeviri boyunca pek çok sene dâhilinde Müslümanların Avrupa faaliyetleri konusunda bilgiler aktarır. Özellikle de Anadolu fetihlerine odaklanır. Daha sonraki yıllarda başta Muâviye (İtimadüssaltana, 1367, s.31), akabinde Mesleme bin Abdülmelik olmak üzere

Rumlara karşı faaliyetleri (İtimadüssaltana, 1367, s.98), Avrupa konusunda İslam orduları komutanlarının fetihleri ele alınır.

Müslümanların Rum, Endülüs vs. gibi bölgelerde Hristiyanlara karşı yaptıkları akınlar ve yürüttükleri fetihler üzerine İslam kaynaklarında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Muhammed Hasan Han da pek tabii olarak bu bilgileri İbnü'l-Esîr başta olmak üzere klasik Müslüman tarihçilerin çalışmalarından almıştır. Fakat müellif, Avrupa'dan bahsederken olayları salt şekilde anlatmakla kalmaz, dinî ve kültürel olgulardan da bahseder. Örneğin Hicri 5. senede Bizans'ta gerçekleşen büyük dinî devrimi yani teslis inancını reddeden yeni itikadı Rum Kayseri'nin kabul ettiğini ve bunun diğer Hristiyan mezheplerince kâfir ilan edildiğini aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.25). Başka bir örnek ise Herakl ve Hüsrev Perviz'in oğlu Şiraveyh arasında barış antlaşmasından sonra İsa'nın çarmıha gerildiği ve Hristiyanların seferlerde yanlarında taşıdığı kutsal haçı Şiraveyh'in Herakl'a geri vermesi olayıdır (İtimadüssaltana, 1367, s.27). Yine başka bir örnek de müellifin Hicri 61 senesinde vefat eden Şair Simon'a eserinde yer vermesidir (İtimadüssaltana, 1367, s.84). Hicretin 15. ve de 18. yıllarında İngiltere ve Fransa'daki dinî ve bilimsel gelişmeler (İtimadüssaltana, 1367, s.27,43), ayrıca Papalığın Bizans üzerindeki tahakkümü ve sonrasında gelişen olaylar (İtimadüssaltana, 1367, s.84) ve Venedik'teki demokratik seçimler (İtimadüssaltana, 1367, s.93) eserin bu kısımdaki çeşitlilikleri arasındadır. Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de Hristiyan Dünya ile ilgili yer alan bu tarz açıklamalar, dönemin Müslüman kaynaklarında bulunmamakta ve yazar bunları muhtemelen, isimlerini anmadığı Avrupa tarihçilerinin çalışmalarından aktarmaktadır.

Müellifin Avrupa tarihçiliği iki maddede kritik edilebilir: ilkin Avrupa konusunda verdiği şahıs isimleri, ikincisi ise hangi tür olayları işlediği konusu. Müellifin aktardığı tarihî şahsiyetlerin isimleri son derece akadekim düzeydedir. Digoberd, Leon, Sivintila, Papa, Kordo, Konstantin, Herakl, Frank vd. Batılı isimler kendi dillerindeki telaffuzlara uygun bir biçimde sunulmaktadır. Bazı isimleri kaynaklarla karşılaştırdığımızda müellfin yer verdiği yazım şeklinin doğru telaffuza daha yakın olduğu görülüyor. Örneğin Avrupa'daki Leon ismini İbnü'l-Esîr "Elyun" şeklinde kullanırken, Muhammed Hasan Han doğru olarak "Leon" diye yazmıştır (İtimadüssaltana, 1367, s.123; İbnü'l-Esîr, 1991, s.217). Başka bir kısımda müellif

Hristiyan Batı için Frank kavramını kullanırken İbnü'l-Esîr'in İfrenc kavramını kullandığını görüyoruz (İbnü'l-Esir, 1991, s.146; İtimadüssaltana, 1367, s.27).

Müellifin ağırlıklı olarak Bizans ve Frankları işlemesi herhalde Hristiyan dünyanın iki gözde merkezinin muhattap alınmasıyla alakalıydı. Bir de olayın İslam orduları boyutu görülüyor. Hz. Ömer devrinde başlayan Arap coğrafyasının kuzeyi ve Cezire fetihleri Bizans'a; Emevîler döneminde Kuzey Afrika üzerinden Endülüs'e uzanan fetihler ise Batı Avrupa'daki Hristiyan devletlere yönelikti.

Metinde Avrupa'nın bizzat kendi içindeki yani Avrupa veya Bizans'a ait bilgiler 3 cümleyi geçmezken, Müslümanların Avrupa temasları uzun cümleler ile anlatılmıştır (İtimadüssaltana, 1367, s.57-77). Fakat bazı senelerde tek cümle şeklinde bilgi verilir. Hicri 36. yılı Avrupa kısmı sadece ''Konstantiniye muhasara edildi'' şeklindedir (İtimadüssaltana, 1367, s.64).

Müellifin, Müslümanları Avrupa içlerinde durduran ve Avrupalılar tarafından halen büyük bir komutan olarak addedilen Charles Mertel üzerine malumatı kayda değer bir bilgidir. İslam tarihçilerinin kaynaklarında Belâtüşşühedâ, Batılı kaynaklarda ise Puvatya (Poitiers) saavaşı (732) (Özaydın, 1992, s.391) olarak bilinen olaya dair uzunca bir bilgi aktarır. Müellif bu tarihî şahsiyeti Şarl Marsel olarak isimlendirir. Ardından olaya dair ayrıntılı bilgi verir (İtimadüssaltana, 1367, s.115). İbnü'l-Esîr'de ise bu savaşta şehit olan İslam ordusu komutanı Abdurrahman Gaffakî sadece kısa bir cümle içinde ele alınmaktadır. Taberî ve diğer baş kaynakların ise olayı anmadıkları görülüyor. Belâtüşşühedâ olayı belki de bozgun sebebiyle Müslüman tarihçilerin üzerinde durmadığı ve araştırılmasına luzüm görmediği bir olaydır (Özaydın, 1992, s.392). Muhammed Hasan Han'ın olaya ilişkin görüşlerinin oluşumunda Avrupalı ve bilhassa Fransız tarihçilerin çalışmalarının etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed Hasan Han büyük ihtimalle ilk defa İslam dünyasında bu türde bir yazın hareketi başlatan kişiler arasındadır. Zira kendisinden önceki ve çağdaşı olan eserlerde düzenli şekilde hem İslam tarihinin hem Avrupa'nın Orta Çağ tarihinin hem de dünyanın diğer kıta ve bölgelerinin bu denli ele alınmadığı görülüyor. Zira 2. ve 3. ciltler de ciddi tetkik edilirse, kendisine ait olmasa da elindeki malzeme bilgisini nerede ve ne şekilde sadeleştirip özgün haliyle ustalıkla esere aktardığı rahatlıkla görülebilir.

3.3 Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın Tarihçiliği

Modern dönem tarih yazıcılığı çalışmalarının en önemli özelliği kadim tarih çalışmalarını incelemek ve üzerine yeni fikirler inşa etmek olmuştur. Klasik tarih anlayışı, modern döneme nazaran tenkitçi bakış açısından uzak bir şekilde tarihî olay ve olguları, olduğu veya yazar tarafından görüldüğü gibi aktarmaktan ibaretti. Böyle olunca da çağdaş tarihçilik hem nesnel anlamda hem de sonuç anlamında ciddi bunalımlar yaşamıştır. Özellikle ilk dönem İslam tarihi eserlerinin oluşturduğu karmaşanın halen nihayete ermediği görülüyor. Oysa tarihin ana konuları, yazılış standartları, kısacası genel normları metodolojik yönden oluşturulan bu kurallar, çağdaş tarih ve tarihçiliğin nasıl ve niceliğini belirlemeye yöneliktir (Hizmetli, 1991, s.19). Bu karmaşanın nedeni belki bulunduğu zamanın şartlarından kaynaklanıyordu. Taberî'nin; "*Çok azı hariç haberlerin çoğu tenkit ve akıl süzgecinden geçmemiştir*" ifadesi bunun başka bir örneğidir (Taberî, 2000, s.7). Öte yandan Adnan Demircan; "Bir millete veya kimliğe mensup olmak olguları tamamıyla yönlendirmektir. Tarafgirlik ise hem kendi tarafımız hem de muhalif taraftan sağlıklı bir şekilde veri elde etmeyi zorlaştırır. Ehl-i Sünnet veya Şia, Hazreti Osman'ın katline veya Hazreti Ali ya da Hariciler olayına ne derece tarafsız bakarak olayları kendi kanalından yansıtılabiliyor?" diye retorik bir soruyu gündeme getirmektedir (Demircan, 2007, s.75). Bu teorilerin ciddi manada İslam tarihinin kaynaklarına yeni bir nizam ve usul getireceği kesindir. Bu bir bakıma çağdaş tarihçinin temel yasa esaslarıdır.

Genelde Müslüman tarihçilerin oluşturdukları eserlerde askerî, siyasi ve kültürel bilgilerin aktarılmış olmalarına rağmen, devlet ve onları oluşturan hanedanların tarihleri anlatılırken bu özelliklerin bir bakıma göz ardı edildiği görülüyor. Fakat son yüzyıllar içerisinde gelişen modern tarihçilik bu kalıplaşmış yazın hareketini yavaş yavaş terk edip İslam tarihi dışındaki kültürel ve siyasal faktörleri de yapıtlar arasına dâhil etmiş ve yeni bir akademi gelişmiştir (Baş, 2011, s.24). Ayrıca tarihçi olaylara belirli bir bakış açısıyla bakıp ondan kurtulamaz. Bu bir bakıma onun doğasına aykırı olmakla beraber yer, zaman ve mekân faktörlerinden işaretler de taşır (Söylemez, 2007 s.13).

Buradan da anlaşılacağı üzere sözü edilen dönemlerin rivayetçi tarihi yani bir bakıma nesnellikten uzak görüşlerine bakıldığında ilk dönem İslam tarihçilerinin bir kısmının genelde eserlerindeki rivayetlerin büyük bir bölümünü seçmeden ve irdelemeden ve

eleştirel bir düşünceye tabi tutmadan aktardıkları görülmektedir. Bunun başlıca sebebi herhalde o dönemin rivayet tarzı anlayışının herhangi bir metnin üzerinde eleştirel tenkit kullanmaya ihtiyaç duymamasıdır. Belki de önceki eserlerde bu yöntemle tanışmamaları da sebep teşkil etmiştir. İkincisi ise rivayetlerde ve seçicilikte eksilme ve çoğaltma yapmayarak bu durumu bir hizmet olarak düşünmeleridir. Bu bir bakıma bilimsel tarih yazımı açısından sakıncalı görülmesiyle beraber, modern dönem İslam tarihçiliği için olumlu yönde bir telakki arz ediyor. Zira o dönemin İslam ve siyer müverrihleri modern dönem gibi en ince tenkit ve detaya kalkışmış olsalardı bugün belki de tarihçiliğe çok az bir materyal ve kaynak eser kalacaktı. Bu da İslam tarihinin ilk devresindeki siyer hakkındaki rivayet ve esasların günümüze ulaşmasını zorlaştıracaktı. Bu sebepten dolayı belki de siyer hakkındaki eserlerde çalışma yazın hareketlerine gerek bile kalmayacaktı.

Tarih yazıcılığı içerisinde mühim bir yere sahip olan bu tür eserlerde, bir şehir veya bölgenin siyasî, sosyal, iktisadî ve ilmî alanlarda geçirdiği evreler, gelinen nokta itibariyle önemi, orada yetişen önemli şahsiyetlerin icraatları ile bölgenin fizikî şartları ve imkânları konu edilmiştir. Bu eserlerin kaleme alınışlarında kabilecilik ve bölgecilik taassubunun da etkili olduğu belirtilmesi gereken bir husustur. Özellikle siyasî otoritenin merkezi olma veya olamama gibi paradoksların, bazı müellifleri yaşadıkları bölge veya şehrin siyasî, dinî, içtimaî ve coğrafî birtakım özelliklerini öne çıkarma düşüncesine sevk etmesi söz konusudur. Fakat sonuç olarak bu müellifler buldukları hemen her rivayeti toplama ve eserlerine kaydetme çabasına girmişlerdir ki, bu çaba zaten var olan metin tenkidi noksanlığının, hissî anlatımın, aşırı övmenin ve hatta uydurma bilgilerin bu tür eserlerde bir hayli var olmasına neden oldu (Baş, 2011, s.31).

Fakat şurası açık ki biz İslam tarihi ile alakalı her detay veya unsuru ele almak zorunda olmadığımız gibi eski ve yeni kaynaklar çerçevesinde, tarihin bizden beklediği hizmeti de kurallar dâhilinde meydana getirmeliyiz (Halil, 1985, s.8). İşte tüm bu açıklamalara dayanarak Muhammed Hasan Han İtimâdüssaltana'nın eserini hem gelenekçi hem de çağdaş tenkitler usulünde ele almak gerekir. Zira eski veya modern tarihçi açısından müellif ve meydana getirdiği eserin, tarih bilimine yeni bir anlam ve ifade getirmesi gerektiği kesin görülüyor.

Tezin bu kısmında Muhammed Hasan Han'ın tarihçilik anlayışı ve onun gösterdiği pratik bilgilerin tahliline yönelik kapsayıcı vurgular yapılmaktadır. Müellifin tarihsel fikri veya tarihi oluştururken kullandığı metodu 4 parçada gözlemleyebiliriz:

1. İslam devletleri ve siyasi faaliyetleri

2. İran'ı ve Şiileri ilgilendiren tarih

3. Sistemli dünya tarihi

4. Kültürel ve sosyal hayat tarihi

3.3.1 İslam Devletleri ve Siyasi Faaliyetleri

Arabistan'ın Hicâz bölgesinin Mekke şehrinde 571 yılında dünyaya gelen (Hayyât, 2001, s.76-78), 610 yılında Peygamberlik risaleti verildikten (İbn Kesîr, 1994, s.11-28) sonra türlü aşama ve meşakatten geçen, daha sonra 622'de Medine'ye Hicret edip (İbnü'l Esir, 1991, s.102-103), ona tabi olan ashabı ile büyük savaşlar ve mücadelelerden sonra devrimini tamamlayıp 632'de ahirete irtihal eden (Zeydan, 2012, s.94) İslam dininin yüce önderi ve Allah'ın elçisi Hz. Muhammed ile başlayan bu dinin büyük tarihsel süreci sayısızca tarihi esere konu olmuştur.

Son Peygamber olması hasebiyle kendisinden sonra Peygamber de gelmediği için "sonra gelen" veya "arkasından gelen" manasında olan Halifeliğin başlaması bir bakıma Devlet Başkanlığı sisteminin de oluşması demekti. Hilafetin, Emevîler zamanında saltanata dönüşmemesinden önceki döneme "Hulefâ-yı-Râşidîn" yani "Râşid Halifeler" dönemi denmiştir.

Peygamber'den sonra İslam toplumunun ilk dinî siyasi başkanı Halife Ebu Bekir'dir. İslam ordularının kıta ötesindeki ilk ciddi fetihleri Ebû Bekir döneminde gerçekleşmişti. Kendisi vefat ettikten sonra müellifin de en çok üzerinde durduğu konulardan biri olan Arab-Sâsani çatışmaları patlak verdi. Bunun yanında bu dönemde Halife Ömer devleti yasal kurumlaşmaya götürdü. Üçüncü Halife Osman döneminde fetihler tamamıyla kıta ötesine taşındı. Ayrıca siyasi tedirginliğin sinyallerini verdiği ilk dönemdir. Ömrünün son dönemlerinde yükselen siyasi sesler hem devleti hem dinî sistemi bölmeye gidecekti. Kendisinin katledilmesinden sonra Râşid Halifelerin sonuncusu Ali bin Ebî Talib hilafet makamına geçer (Zeydan, 2012, s.121).

Hz. Ali dönemi tamamıyla iç kargaşa ve Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan Ümeyye ailesinin intikamı meselesiyle kaynıyordu. Devamında Ali ve Muaviye arasındaki tartışmalar İslam toplumlarını müthiş bölünmelere sevk edecekti. Babaların çatıştığı Sıffin savaşından (37 / 657) sonra bu defa oğulların aynı şekilde çatışmaya girişmeleri siyasi ayrılıklar bir yana durum artık dinî ve mezhebî bölünmeye girmişti. Hicri 61 / Miladi 680 yılı bugün dahi sancılarının çekildiği Kerbelâ olayı tüm tarihte nadiren görülen dramatik olaylar arasına girmişti (Zeydan, 2012, s.135). Tabi bu dönemlerde İslamî Devlet yapısı Emevîlerle beraber hanedanlığa dönüşmüştü.

İç kargaşa döneminin yanında Emevîler kıta ötesi fetihleri de ihmal etmemişti. Müslüman dünya I. Yezid'den sonra bir yandan isyanlar bir yandan fetihler bir yandan da dini ve siyasi fırkaların keskin bölünmelerini yaşıyordu. Bu dönemde Emevîlerin, I. Velid (672-715) döneminde en parlak dönemi yaşar. Bir süre sonra Ömer bin Abdülaziz (680-720)'in iktidara gelmesiyle sakin bir ortam meydana gelir. Fakat bu yıllarda gizliden örgütlenen Abbâsî davetçilerinin başta Horasan ve İran sahası olmak üzere her yerde Emevîlere karşı devrim çağrısı yapıyordu. Hatta bu davetçilerden kaç tanesi Emevî istihbaratı tarafından idam edilmiştir (Daftary, 2014, s.71). Muhammed Hasan Han, Benî Ümeyye yani Emevî ailesinin çöküşünden sonra Abbâsîlerin kurucusu ve ilk Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh hakkında tezimizin son senesi yani hicri 132-749 yılında gerilimli bir anektot paylaşır:

> "Rivayete göre bir keresinde Benî Ümeyye ailesinden 90 ya da 70 kişi Dımaşk'ta Abdullah bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ın meclisinde hazır bulunurlar. Hâşimoğulları mevalilerinden Şebil bin Abdullah meclise girer ve bir şiir okur. Şiirin içeriğinde Benî Ümeyye'nin, şehitlerin efendisine (Hz. Hüseyin'e), Zeyd bin Ali bin Hüseyin'e (a) ve diğer Hâşimoğullarına ve başkalarına yaptıkları zulümler anlatılmakta ve Abdullah intikama teşvik edilmekteydi. Abdullah sinirlendi ve 70 ya da 90 neferin uzuvlarının çubukla kırılmasını, onların yere yatırılarak üstlerine halının serilmesini, halının üzerine sofra kurulmasını ve onun üzerine oturularak yemek yenilmesini emretti. Yemek yerken kendi ayaklarının altından yaralıların sesini duyuyorlardı. Pek fazla zaman geçmeden yaralıların hepsi öldü. Abdullah, Beni Ümeyye'nin Dımaşk'taki mezarlarının açılmasını emretti. Bu çerçevede Muâviye bin Ebî Süfyân'ın, Yezîd bin Muâviye'nin, Abdülmelik bin Mervân'ın ve Hişâm bin Abdülmelik'in kabirlerini açtılar. Son mezardaki ceset daha sağlam olduğundan onu astılar ve daha sonra yaktılar. Geri kalan Ümeyye oğullarını ise öldürdüler ve kimseye acımadılar. Bazı ağzı emzikli çocuklar ve Endülüs'e kaçanlar dışında onlardan kimse sağ kalmadı. Süleyman bin Ali bin Abdullah bin Abbas da Benî Ümeyye'den bir grubu Basra'da öldürdü ve onların cesedini yollara atarak köpeklere yem etti." (İtimadüssaltana, 1367, s.132).

Görüldüğü gibi İslam toplumu ve devletleri organik yapısından çıktığı zaman müthiş bir kırılma ve bozulmaya gitti. Zamanla eyaletteki vali ve idarecilerin de bozulma göstermesi ve devletten kopuşları devleti yıkıma götürecek ve en sonunda Emevîler de tarihe karışacak, arkasından da büyük bir bölünme ve enkaz bırakacaktı.

Yukarıda pasajlar halinde özetini yaptığımız İslam Devleti'nin organik siyasi serüvenini Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana olabildiğince tarafsız bir biçimde kaleme almıştır. Peygamber Hz. Muhammed hakkında bir veya iki ayrıntı hariç tamamıyla fetih ve gazalarından bahsetmiştir. Hicri 2. senede "Ben kılıç Peygamberiyim" (İtimadüssaltana, 1367, s.23) vurgusu, katıldığı savaşlar sırasında okuduğu iki ayet ve onun koyduğu dinî yasa (şartlar) hariç, metinde Peygamber'in şahsıyla alakalı derin bir ayrıntı görülmemektedir. Öte yandan yüksek övmelere de yer vermediğini görüyoruz. Fakat Peygamber dönemini diğerlerinden uzun alması ve baş konu yapması metindeki dikkatle görülmesi gereken ayrıntılardır. Bunun belirtmemizdeki sebep; ilkin olaylar aktarılırken Ehlibeyt ve Ehlibeyt'e bağlı bulunan veya taraf olan kişilere ve coğrafi olarak da İran ve çevresinde gerçekleşen olaylara ağırlık verilmesidir. Metinde 5 ana bölüm uzunca anlatılır. Bunlar: Peygamber Hz.Muhammed dönemi olan Hicri 1-11 yılları (İtimadüssaltana, 1367, s.21-32), Hicri 11'den başlayıp Halife Ebu Bekir ve Ömer dönemlerini de kapsayan; Sâsânilerin elinde bulanan topraklar ve bizzat onlarla yapılan savaşlardan sonra 3. Halife Osman'ın başa geçtiği dönem olan Hicri 24 yılının anlatımına geçilmesi (İtimadüssaltana, 1367, s.32-53), Hz. Ali dönemi ve olayları yani Hicri 36 ve 40 seneleri (İtimadüssaltana, 1367, s.60-71) ve son olarak Hz. Hüseyin'in mücadalesini anlattığı hicri 60 ve 61. senelerdir (İtimadüssaltana, 1367, s.80-84). Son ana bölüm ise bu yıllardan sonraki senelerin ayrıntılı olaylarıdır. Ehlibeyt davası güden Beni Ümeyye karşıtları ve özelikle de İran ve Horasan bölgesinde ayaklanan Abbâsîlerle ilgili anlatılar dikkat çekicidir. Metnin son iki senesine bakıldığında bu açıkça görülebilir (İtimadüssaltana, 1367, s.132-133). Görüldüğü gibi metne ağırlığını veren anlatım şekli genelde Ehlibeyt veya İranlılık durumudur.

Müellifin, eserinin en büyük kısmını siyasi faaliyetlere ayırdığı görülüyor. Neredeyse her bir senenin baş olayı fetihlerle alakalı bir anlatımla sürdürülmektedir. Fetih ve savaş kısımlarında tamamen İbnü'l-Esîr'den alıntılama yaptığını söyleyebiliriz. Hatta Müslümanların Avrupa'daki savaşlarında bile el-Kâmil'e bağlı kalmıştır.

3.3.2 İran'ı ve Şiileri İlgilendiren Tarih

Hz. Peygamber'in vefatından sonra müellifin tek bir halife hakkında olumsuz ve yerici bir görüş belirtmemesi ilginç bir durumdur. Hatta metin sonuna kadar I. Yezîd'e ve Hz. Hüseyin'i şehit eden onun adamlarına "mel'un"[5] kavramını kullanması (İtimadüssaltana, 1367, s.83) hariç tek bir siyasi ve devlet otoritesine hakaret içeren görüş belirtmemiştir. Oysa İran tarih yazıcılığında bu şekilde bir yazın hareketi ender rastlanılan görüntülerdendir. Bu açıdan Kaçarlar döneminin en büyük tarihçilerinden Rıza Kulu Han Hidayet'in Fihrüstü-tevarih ve Modern İran'ın İslam tarihçilerinden Mehdi Pîşvâî'nin İslam tarihi eserine bakmak gerekir. Hidayet, kendi eserinde Halifelere veya Aişe'ye kötü itham kullanmazken Muaviye dâhil bütün Beni Ümeyye ailesine lanet eder (Hidayet, 1353, s.78). Mehdi Pîşvâî ise eserinde Muaviye'nin hutbelerde Hz. Ali'ye küfretme iğrençliğini başlattığını kaydeder (Pîşvâî, 2011, s. 268). Fakat kendisinin de Râşid Halifelere tek bir ters veya alçaltıcı ifade kullandığını göremiyoruz.

Muhammed Hasan Han İtimadüsaltana, eserine üstü kapalı İran veya Şiilik havası vermesi büyük ihtimalle kimliksel ve mezhepseldir. İlk defa Hz. Hasan'ın Muaviye ile olan antlaşmasından sonra Kays bin Sa'd (?-680) ve Muaviye arasındaki antlaşmada Kays'ın "kendisine ve Şiasına eman" vermesini istediği aktarılır (İtimadüssaltana, 1367, s.72). Fakat burada Şia taraftar veya yandaş anlamında kullanılmıştır. Çünkü daha sonra hicretin 60. yılı yani Hz. Hüseyin'in mücadelesini anlatırken Müslim bin Akîl'i evinde saklayan Hânî adlı kişi üzerinden Şiilik kavramını kullanıyor. Bu kişi için "Şiiliğe eğilimli biri" olarak yazar (İtimadüssaltana, 1367, s.81). İkinci kavramın mezhepsel durduğu daha aşikârdır. Zaten Şia kavramı özü itibariyle "taraftar" (Öz, 2010, s.111) manasına geliyor. Yani Şia veya Şii kavramı Kays'ın olayında taraftar olma, Hâni olayında ise Ehlibeyt'e siyasi bağlılık amacıyla kullanılmıştır. Başka bir örnekte Muhtâr es-Sekafî'nin, Hz. Hüseyin ve yoldaşlarının intikamı için giriştiği harekâttır. Onun ayaklanması anlatıldığı zaman müellif "Şiilerin büyükleri de ona katıldı" (İtimadüssaltana, 1367, s.85) cümlesini kurar. Yine Hicri 128 yılında "Gulat-ı Şia'dan Cabir bin Yezîd el-Cu'fî'nin" (bkz. Fığlalı, 1992, s.532) vefatını aktarır. Fakat yine unutulmamalı ki Emevîlerin olaylarını mezhebî bakış açısı ve tarafgirlikten

[5] Lanetlenmiş. Bkz. Sami, a.g.e., s.1084.

uzak, araya herhangi bir yanlı anlatım katmadan doğrudan aktardığı da görülüyor. Örneğin zulümleri ile nam salan Emevîlerin ünlü valisi Haccâc bin Yûfus Sekafî (661 / 714) için şöyle bir kayıt düşer: "Irak'ı 20 yıl yöneten Haccâc bin Yûsuf Sekafî vefat etti" (İtimadüssaltana, 1367, s.102). Görüldüğü gibi burada sade ve tarafsız bir uslüb kullanılmıştır. Fakat bunun tersine de tanık olmaktayız. Özellikle Ehlibeyt kavramları ve bu konuyla ilgili anlatım tekniği dikkate şayandır. Klasik İslam tarihçiliğinde nazım örneklerine yer verilmesi bir gelenek halini almışken, tercüme metinde Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye değil sadece Hz. Hüseyin'in şehadetinde dair bir beyit şiir aktarılmıştır (İtimadüssaltana, 1367, s.82).

İranlılık konusunu belirtmemizin sebebi, tercüme metinde İslamiyet'in yayılmasıyla beraber Sâsânî Devleti ve ardıllarının İslam hâkimiyetine girmesine kadar onlara dair uzun ve ayrıntılı bilgiler verilmesidir. İtimadüssaltana, İran ve Sâsânî ülkesi yerine Acemler[6] veya Acem halkı, ordusu ifadelerini kullanır. Hicretin ilk yılında Sâsânîlerin Rumlarla olan savaşları, ardından Yezdicerd'ın, Hz. Peygamber'in vefat ettiği senede tahta geçtikten sonra (İtimadüssaltana, 1367, s.32) başlayan savaşlar ve iç kargaşa müellifin üzerinde durduğu konulardandır. İslam orduları ve Sâsânîlerin savaşları eserde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemleri olarak çok geniş ele alınmıştır. Müellifin neredeyse bütün bir Sâsânî şeceresini çıkardığını görüyoruz (İtimadüssaltana, 1367, s.33). Ayrıca bu savaşlarda verilen ölüm sayıları bir hayli yüksektir. Pek tabii Orta Çağ kaynaklarındaki ölüm verileri de araştırılması gereken ayrı bir konudur. Fakat burada müellifin kendisi İslam ordularının taarruzlarında Acemlerin hezimet ve yüksek ölümlerinden bahsetmekten geri kalmaz. Yezdicerd'in 20 yıllık saltanatı boyunca yaşadıkları ve İslam ordularının Sâsâni ülkesine girerken gördükleri sahneleri anlatması İranlılık konusunda kendisini ele veriyor. Hicri 15 yılında Halife Hz. Ömer'in emriyle Sa'd bin Ebi Vakkas'ın komutanlığında İran bölgesine akınları anlatırken Sâsânilerin sarayları, özel eşyaları hatta evcil hayvanlarına kadar bilgiler verir. Başka bir bilgi ise Peygamber'in Hendek Savaşı esnasında gösterdiği Acem saraylarının fethi haberinin mucizesiydi (İtimadüssaltana, 1367, s.43; Vakıdî, 2016,

[6] Acem: Arapların kendilerinden olmayan ve İranlılara verdiği genel ad. Detaylı bilgi için bkz**. Lugatnâmeyi Dihhudâ** (vajehyab.com); KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, **TDV İslam Ansiklopedisi** ''Acem'' maddesi, c. 1, İstanbul 1988, s. 321.

s.393-394). Daha sonra Yezdicerd'ın ölümünden bahsederken bir değirmen evinde öldüğünü ve hayat serüvenini kısaca anlatır (İtimadüssaltana, 1367, s.56).

Müellifin Sâsâniler hakkında verdiği haberler oldukça tarafsızdır. Hatta bu savaşlarda Müslümanlardan ölenleri şehit saymıştır. Elbette bu, kendisinin de Müslüman olduğu içindir. Ancak konunun işleyişi ve neyin üzerinde fazla durduğuna bakmak gerektiğine temas edersek, gerçekten de Şiilik ve İranlılık mefhumları metinde kendini ciddi şekilde göstermiştir. Tabi ki modern anlamda bir milliyetçilikten bahsetemk doğru olmaz. Her tarihçi veya vakânüvîs kendi imparatorluk veya devletlerini kadim tarihle pekiştirmek ister. Örneğin İtimadüssaltana'nın eserleri arasında kadim İran hükümdarlarından Eşkânîler (Ârînpûr, 1350, s.267) vardır. Bu, kendi döneminde normal bir gelişme olsa da modern tarihçiler tarafından gözden kaçmayan bir durumdur.

3.3.3 Sistemli Dünya Tarihi

İtimâdüssaltana'nın tam olarak bir devlet veya fraksiyonu merkeze alarak anlatımını sürdürdüğü görülmüyor. Elbette her tarihçi kendi döneminde elinde bulunan malzeme ve kaynak oranı kadar eserler meydana getirmektedir (Sarıçam, 2004, s.892). İtimâdüssaltana ise tam olarak bu konunun baş kısmında belirttiğimiz kaynaklar haricinde farklı malzeme elde ettiği tam olarak bilinmiyor. Fakat net bir şekilde şunu görüyoruz ki müellifin Meksika, Haiti ve Şili'deki gelişmelerden (İtimadüssaltana, 1367, s.2030) bile haber vermesi eserin salt bir şekilde İslam tarihi olmadığıdır. Tercüme metinde ağırlıklı olarak Fransa ile alakalı olaylar, daha sonra Hristiyan dünyasındaki sanai ve bilimsel gelişmeler de dikkat çekicidir (İtimadüssaltana, 1367, s.27-43).

Bilindiği üzere Tarih-i Muntazam-ı Nasırî, Hz. Peygamber'in hicreti ile başlayıp daha sonra İslam devletleri ve milletlerinin faaliyetleri ile devam etmiş. Öte yandan dünyadaki diğer gelişmeleri de yan veya alt başlıklar halinde sunar. Esere dünya tarihinin havasını veren kendisinin derleyip seçtiği bilgilerdir. Bu bilgilerden bazılarının kaynakları belli olup, bazılarının kaynağın ise eseri neşreden İsmail Rıdvanî'nin de dipnotlarda belirttiği gibi bilinmiyor (İtimadüssaltana, 1367, s.61). Heraklın Trabzon seferi ve henüz hicretin başında, Medine valisi olarak öne sürdüğü kişi olan "Hanûde Hanefi" (İtimadüssaltana, 1367, s.21-22) üzerine bilgilerinin

kaynağına ulaşma imkânımız yoktur. Kendisi genelde tamamıyla İbnü'l-Esîr'in eserinden yararlanmışsa da bunu boşa çıkaran bilgilerin olduğunu da görüyoruz.

Belki de yazarın siyasi ve dinî kimliği, hazırladığı kronolojik tarihe yön vermiştir. Zira çoğunlukla bariz şekilde Müslümanların tarihini kaydeder. Müellifin Avrupa başta olmak üzere dünyanın diğer bölgelerinde vuku bulan süreçlere temas etmesindeki temel sebep ise büyük ihtimalle kendi dönemine göre ileri derecedeki ilmî seviyesini kanıtlamak olabilir.

3.3.4 Kültürel ve Sosyal Hayat Tarihi

Klasik Müslüman tarihçiliğinde siyasi olaylara ağırlık verilirken, bu tarz eserlerde sosyo-kültürel ve ekonomik hayatla ilgili bazı bilgilere de rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda ise her tarih metninin genellikle sonlarında veya onu tamamlamak için siyasi faaliyetlerinin dışında ilmî, kültürel ve sosyal gelişmler bölümleri işlenir. Bu bölümler esere farklı bir renk katar. Hiç şüphesiz İslam tarihi veya dünya tarihinde milyonlarca türden sosyal gelişme yaşandı.

Hemen belirtmek gerekir ki İtimâdüssaltana, eserin omurgasını oluşturan el-Kâmil'deki siyasi gelişmelerin aktarım yöntemini bu anlamda benimsemiştir. Başta kara veba (tâûn) olmak üzere şairlerin ve ediplerin ölümü ayrıca deprem ve sosyal hareketlilikten de bahsetmiştir. Öte yandan patlayıcı maddelerden mimari üslup ve yangınlara varıncaya kadar ayrıntılara değinmiştir. Bunun yanında İslam akaidi ve farzlarının ne zaman oluştuğunu da aktarmıştır. Hatta bununla da kalmaz, Avrupa ve Rumlardan (Bizans) farklı genel kültür bilgileri verir. Devlet atamaları ve sosyal çaşkantıların da bu kategoride ele alındığı görülüyor.

Eserden anlaşıldığı üzere bir döneme adını yazdıran, hatta dünyanın gelmiş geçmiş en büyük hastalıklarından biri olan tâûn yani kara veba hastalığı Hz. Ömer'in devlet başkanlığı döneminde had safhaya ulaştı. Sahabeden birkaçı bu hastalıktan vefat etti (İtimadüssaltana, 1367, s.38-39). Öte yandan bu hastalıkla beraber erzak ve gıda depolandığı, bazı olağan hal ve tedbirlerin de alındığı görülüyor. Aynı sene Amr bin As Medine'de hastalık ve kuraklığın baş gösterdiğini görünce Halifenin emriyle Kızıldeniz yoluyla gemilerle erzak göndermişti (İtimadüssaltana, 1367, s.38).

Müellifin aktardığına göre Hicretin 18. yılı vebadan ölen meşhur sahabeler şunlardır: Ebû Ubeyde bin Cerrâh, Muâz bin Cebel, Süheyl bin Amr, Yezîd bin Ebû Süfyân, Utbe bin Süheyl, Hâris bin Hişâm ve Amr bin Geylân es-Sekafî (İtimadüssaltana, 1367, s.38; krş. İbnü'l Esîr, 1991, s.509-510).

Bu dönemde yine depremlerle ilgili bilgiler verir. Başta Medine (İtimadüssaltana, 1367, s.25), daha sonra Şam ve Horasan gibi İslam beldelerinde de depremlerin olduğunu yazar. Hatta Konstantiniyye şehirlerinden iki tanesinin deprem nedeniyle tamamen parçalandığını aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.122).

Bir başka afet de yangın ve seldir. Hz. Ömer döneminde görülen ve aniden zuhur eden bir ateşten bahsedilir. Öte yandan hicretin 108. yılında Dabık'ta bir yangın felaketini aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.112; krş. İbnü'l Esîr, 1991, s.119). Sel afeti ise hicretin 80. yılında Mekke'de meydana geldi ve hacılara dahi zarar verdiğinden bahseder (İtimadüssaltana, 1367, s.94).

İtimâdüssaltana, eserinde mimariye ayrı bir önem vermiştir. Onun Kisra sarayları ve eyvanları (İtimadüssaltana, 1367, s.44), Mervan bin Hakem'in Medine'de yaptığı köşk (İtimadüssaltana, 1367, s.74; krş. İbnü'l Esîr, 1991, s.453), Abdülmelik bin Mervan'ın yaptırdığı Kubbetü's-Sahre (İtimadüssaltana, 1367, s.89), hicri 15'te inşa edilen Basra ve Kûfe şehirleri (İtimadüssaltana, 1367, s.42) ve Fransa Paris'te inşa edilen Sen Deni Kilisesi gibi yapıtlardan bir hayli bilgi verir (İtimadüssaltana, 1367, s.43). Mimariye ilişkin bir diğer ilginç bilgi ise hicretin 119. senesinde Konstantiniyye'de "kadınlar pazarı" olarak bilinen yapının minaresinin çökmesidir (İtimadüssaltana, 1367, s.120).

Tüm bunların yanında Araplarda kimya bilgisinin hız kazanıldığı (İtimadüssaltana, 1367, s.121), Avrupa'da sanayide bilimde yükseliş olduğu, hatta Bizans'ın Arap fetihlerine karşı icat ettiği Grejuva ateşinin kimyasal patlayıcı bileşenlerini dahi içeren bilgileri de görmek mümkündür (İtimadüssaltana, 1367, s.77).

Yine Hicretin 119. senesinde tavla oyununa dair bilgi verdikten sonra ortaya çıkan bir sihirbazın idareciler tarafından neft ile yakmak suretiyle öldürüldüğü de ilginç bilgiler arasında yer alır (İtimadüssaltana, 1367, s.120).

Hicretin 2. yılında neredeyse İslam dininin genel şartları belirlendi. İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından aşama aşama zekât, namaz, oruç, humus gibi uygulamaların yürürlüğe girdiğinin bilgilerini (İtimadüssaltana, 1367, s.21-23) veren

müellif daha sonra ilk Kadı'nın Hz. Ömer olduğunu ve İslam'daki ilk divanı kurduğunu aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.43).

Müellif, Rıza Kulu Han Hidayet gibi eserinde şair ve âlimler konusunda bilgi vermekten geri durmaz. Hicretin 23. senesinde vefat eden şair sahabelerin isimlerini anar (İtimadüssaltana, 1367, s.53). Yine hicretin 26 senesinde Ebû Züeyb el-Hüzalî adlı şair sahabenin Kuzey Afrika fetihleri esnasında öldürüldüğünü aktarır (İtimadüssaltana, 1367, s.54; krş. Er, 1994, s.272). Nahiv, lügat ve müfessirler hakkında bilgileri de görmekteyiz. Basra kadısı ve nahiv ilminin kurucusu Ebû'l-Esved Düelî'nin ölümü aktarılır (İtimadüssaltana, 1367, s.89). Aynı şekilde Hicri 127 yılında meşhur nahiv ve müfessir Abdullah bin İshak Mevlâ el-Hadramî hakkında bilgi görmekteyiz (İtimadüssaltana, 1367, s.127). Bunların yanında Hicri 110'da rüya yorumcusu Muhammed bin Sîrîn anılmaktadır. Aynı yılda tabiinden Hasan Basrî, şair Ferazdak ve şair Cerir Hattafî'nin vefat ettikleri belirtilmektedir (İtimadüssaltana, 1367, s.113).

Yine İtimâdüssaltana, eserinde bazı ayaklanma, isyan ve atama işlerinden bahseder. Bunun yanında bazı atama ve tayin işlerinin olumsuz taraflarını da ele almıştır. İslam fetihlerinin genişlemesiyle vilayetlerde birtakım sorunlar baş gösterdi. Gerek yerel halk olsun gerek eyalet yöneticileri olsun bu isyanların önde gelenleri olarak görülüyor. Hicri 25 yılında Azerbeycan halkının isyanı anlatılıyor (İtimadüssaltana, 1367, s.53). Fakat hangi sebeple isyan ettikleri belirtilmiyor. Öte yandan Horasan'da Acem merzübanlarından Kârin adlı birinin isyanı anlatılır (İtimadüssaltana, 1367, s.58). Bu tarz isyanlar Sâsânilerin ve diğer devletlerin Araplar tarafından yıkılmasıyla dağılan komutan ve beylerin isyanlarıydı. Yine hicri 75 yılında Zengîlerin isyanına tanık oluyoruz. Zengîlerle Haccâc yönetiminin savaşından bahsedilen bir bilgiye rastlıyoruz (İtimadüssaltana, 1367, s.91). Aynı şekilde Afrika bölgesinde Berberî ayaklanmaları da bu türden isyanların içinde anılmaktadır (İtimadüssaltana, 1367, s.122). Bu saydığımız isyanların geniş malumatı yine İbnül Esir'de detaylıca ele alınmış durumdadır. Müellifin ise bunu kısaltarak metne aktardığı görülüyor.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de hicretin 34. yılında Halife Osman siyasetinin sıkıntılarını aktarmıştır. Onun yaptığı atama ve kendi ailesinden adam kayırma gibi bazı işlemlerin sonuç vermediğini hatta halkta şikâyet uyandırdığını yazılmıştır (İtimadüssaltana, 1367, s.59). Bilindiği üzere İslam dünyasındaki ilk fitne ve ayrılık

sinyali bu olaylarla verilmişti (Üçok, 1968 s.15). Bunlara en büyük örnek, Muaviye'nin oğlu Yezid'i açıktan kendi yerine tayin etmesiydi (Durant, 1974, s.19; Zeydan, 2012, s.135).

Hicri 103 yılında Horasan valisi Ömer bin Hübeyre'nin Soğd halkına tayin ettiği bir idarecinin yerel halkta sıkıntıya neden olduğu aktarılır (İtimadüssaltana, 1367, s.109). Hicretin 130 yılında da aynı şekilde atama ve valilik konusunda Ebu Müslîm'in davranışlarından bahsediliyor (İtimadüssaltana, 1367, s.129). Bunlar da müellifin eserinde sosyal hayatla ilgili bizlere aktardığı çeşitli bilgilerdendir.

En nihayetinde Muhammed Hasan Han İtimâdüssaltana'nın tarihsel bakış açısı klasik olanın ötesine çıkmış ve kendi dönemindeki akademik süreci takip ettiği anlaşılıyor. Bu minvalde onun İslam tarihini seçmesi de aykırı olmasa gerek. Zira İslâm Tarihi ifadesinde salt bir şekilde İslam tarihi veya Müslümanların tarihini kapsamamakta, dahası yalnızca Arapların tarihi kastedilmemektedir. İslam Tarihi kavramı, dinler, kavimler ve bunların lisanları açısından hem İslami tarih ve Müslümanların tarihinden, hem de Arap tarihinden daha kapsayıcıdır. Bu itibarla, Arapların yanı sıra Müslüman olan diğer halkların da içinde yer aldığı dönemin olayları ile bu dönemlerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim diğer toplumların tarihsel ilişkileri de İslam tarihi alanında incelenir (Baş, 2011, s.22).

İtimâdüssaltana'nın tarihçiliğinde rivayet yoluyla ve en önemlisi el-Kâmil'den aldığı bilgileri direkt eserine geçirmesi elbette eleştirilere neden olabilir. Bilhassa eldeki bu dökümanlarla intisap ettiği fikrî ve dinî kimliğe göre yan yorumlar aktarması olayı gözden kaçmamalıdır. Sonra verdiği kronolojik bilgilerin ucu açık araştırmaya tabi tutulmasının gerekliliğidir. Her bir bilgi, modern kavramla söylersek, açılması gereken bir link konumundadır. İşte bu yönüyle hem Osmanlı vakânüvîsliği hem de Orta Çağ'ın salt rivayetçi yönünden ayılır. Çağdaş akademik yazımdan ziyade gelenekçi yazım tarzına bağlı kaldığını da eklemek gerekir. Dolayısıyla belki de kendisi farkında olmadan yüzlerce bilginin tekrardan gözden geçirilmesini sağlamıştır. Bu da çağdaş tarihçinin uğraş alanına yeni bir katkı olarak görülebilir. Bu nedenle Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî adlı eserin incelenmesi, tarihçilik açısından mühim bir olaydır denilebilir.

4. TARİH-İ MUNTAZAM-I NÂSIRÎ'NİN TERCÜMESİ (H. 1-132 / 622-750)

Hicri 1/Miladi 622 Yılı

Asya: Bu senenin olaylarından biri Hazreti Resûl (s)'ün Mekke'den Medine'ye Hicretidir[7]. Bu olay Safer ayının 22. gününde (5 Eylül 622) veya Rebîülevvel'in 1'inde (13 Eylül 622) gerçekleşti. Medine'ye varmadan önce Kubâ'da cuma namazı farz oldu. Peygamber (s), Müslümanlara ilk hutbesini verdi. Hazreti Resûl (s)'ün Medine'de mescidi yapıldı. Kubâ mescidinin binası bir rivayete göre müşriklerin kabristanında, yine diğer bir rivayete binaen Benî Neccâr'ın hurmalıklarında ve yine başka söylentilere göre Benî Neccâr'ın develerinin uyukladıkları yerde yapılmıştır.

Benî Neccâr'ın nakiplerinden olan Berâ bin Ma'rûr ve Ebû İmame Es'ad bin Zürâre Ensârî vefat ettiler. Külsûm bin Hidm[8] vefat etti.

Medine'ye geldikten 8 ay sonra Zilkade ayında (Mayıs 622) Peygamber (s) ile Âişe zifafa girdiler.

2 rekât olan ikindi namazı, Medine'ye gelindikten 1 ay sonra 2 rekât daha artırıldı.

Muhacirlerden Abdullah bin Zübeyr doğdu. Ensâr'dan Nu'man bin Beşîr doğdu. Muhtâr bin Ebû Ubeyde Sekafî ve Ziyâd bin Ebih doğdular.

Hamza için beyaz sancak bağlandı ve Kureyş'in yol hudutlarında görevlendirildi. İşte bu İslâm'ın ilk sancağı oldu. Sa'd Vakkâs, Zilkade ayında (Mayıs 622) Ebvâ vadisinde görevlendirildi. Ebvâ ve Veddân Gazveleri gerçekleşti. Cemâziyelevvel ayında (Kasım 622) Yenbu' Gazvesi gerçekleşti. Hazreti Resûl (s), Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâma "Ebû Turâb" künyesi verdi. Bu seneyi tarihçiler, hicret ve göç izni (el-izn bi'r-rahîl) senesi olarak da anarlar.

Bu sene Peygamberin gönderilişinin 14. senesi, Konstantiniyye'de Herakl saltanatının 7. yılı, Hüsrev Pervîz'in ise 34. saltanat yılıdır. Bu senenin başı, Muharrem ayından itibaren (16 Temmuz 622) ele alınmıştır. Peygamber, sahabelerden Ebû Bekir ile Mekke'den çıktı ve Sevr mağarasında 3 gün bekledi.

---

[7] Metinde Ebvânâme olarak geçer (İ.R).
[8] Mamakâni'nin Rical adlı esrinde "Külsûm bin Herm" olarak geçer ve müellif şunu da yazar "Külsûm bin Herm el-Evsî… Hicretten sonra Resulullah (s) ashabından vefat eden ilk kişidir…" (İ.R)

Kureyş saflarında olan ve Resûl'ü almaya gelen Büreyde bin Husayb, İslâm'ı kabul etti.

Bu senede Medine valisi Henûde Hanefî[9] idi.

Hazreti Resûlullah (s), Şam ticaretinden geri dönen Talha ve Zübeyr ile Mekke ve Medine arasındaki yolda karşılaştı.

Yahudilerin büyüklerinden Abdullah bin Selam İslâm'a girdi.

Medine'de ateşli titreme hastalığı yayıldı ve sahabelerin bir kısmı etkilendi. Muhacir ve Ensar arasında birlik ve kardeşlik ilan edildi.

Yahudiler ile muâhede yapıldı.[10]

Âs bin Vâil vefat etti. Mekke müşriklerinden Velîd bin Mugîre öldü.

Hazret'in (s) ailesinin Mekke'den Medine'ye getirilmesi için Zeyd bin Harîse görevlendirildi. Selmân-ı Fârisî, İslâm'ı kabul etti. Bir rivayete göre ezan ve kametin başlangıcı bu sene vuku buldu.

Avrupa: Rum Kayser'i Herakl art arda Hüsrev Pervîz karşısında mağlup olduktan sonra güçlenmiş ordusu ile Konstantiniyye'den Anadolu'ya geçip Trabzon'u fethetti[11]. Sonra zorlu İssos Savaşı'nı gerçekleştirdi.

Şam'daki Gassânîye melikleri Herakl'a itaat ettiler.

Pepin Atabeyliği ile Digoberd[12] saltanatı, Fransa'nın Loren bölgesinde tahta geçti.

Afrika: Bu senede İskenderiyye hâkimi Mukavkıs idi.

Hicri 2/Miladi 623

Asya: Seferü'l-muzaffer ayında (Ağustos 623) Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm ile Fâtıma'nın izdivaçları gerçekleşti.

---

[9] Memakani'nin Ricali, Bûali, Keşşi, Tarih-i Taberî, İbnü'l Esîr'in el-Kâmil'i ve İbni Sa'd'ın Tabakatı'nda bu şahsın ismi geçmiyor (İ.R). Metni tashih eden İsmail Rıdvanî'nin de belirttiği gibi bu kişi hiçbir kaynakta yer almıyor. Bu sebeple adı geçen şahıs İslam tarihçiliği için bir yenilik olabilir (Ç.N).

[10] Detaylı bilgi için bkz. Özkan, 2019, s. 212-215 (Ç.N.).

[11] Müellif burada hem Anadolu hem de Trabzon terimini eksiksiz ve düzgün bir şekilde kullanır (Ç.N).

[12] Digoberd: 632 ve 639 yılları arası Frank birliğini devam ettiren kral. Bkz. Yılmaz, 2004, s. 45 (Ç.N).

Abdullah bin Cahş komutasında Müslümanlar çarpışmaya girdiler.

Humus[13] meselesinin, humusun farz kılınmasından önce Hazreti Resûl (s) ile görüşülmesi gerçekleşti. Hicretten sonraki 18. ay olan Şâban ayının ortasında (11 Şubat 623-624), Salı gününde kıble yönü Beytü'l- Makdis'ten, Mekke-i Muâzzama'ya döndü. Şâban ayında Ramazan orucu farz kılındı. Şevval'in (29 Mart 623-624) ilk günlerine girmeden fitre farz oldu. Fitre bayramı[14] namazını Hazreti Resûl (s) kıldı ve ezan emredildi.

Büyük Bedir Gazvesi Ramazan ayının 17. veya 19. Cuma günü (15 Mart 624) gerçekleşti. Müslümanlar müşriklere galip geldi. Müşriklerden Ebû Cehil, Utbe bin Rebîa, Şeybe bin Rebîa ve Velîd bin Utbe öldürüldüler. Sahabeden Ebû Ubeyde Ammare ve Hârise bin Sürâka Ensârî şehit oldular. Büyük Bedir'de müşriklerin mağlubiyetinden sonra Ebû Leheb helak oldu. Şevval ayında (Mart 623-624) Hazrec kabilesi ile Benî Kaynukâ' Gazvesi yapıldı, onlar yenildiler ve Müslümanlar onların ganimetlerini ele geçirdiler.

Humus farz oldu. İlk Kurban Bayramı namazı kılındı.

Şevval ayında (Mart 623-624) el-Küdr Gazvesi[15] oldu. Sancağı taşıyan Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm idi. El-Sevîk Gazvesi meydana geldi ve bu savaşta Ebû Süfyân ile cenk edildi.

Sahabeden Osman bin Maz'ûn vefat etti. Rivayete göre Hasan bin Ali aleyhisselâm bu yılın Zilhicce'sinde doğdu (Mayıs-Haziran 623).

Şer'i hükümler ve kısaslar belirlendi.

Hazreti Peygamber (s) "Ben kılıç Peygamberiyim" cümlesini buyurdu.

Bu seneye el-Emr bi'l-Kıtal (Savaş Emri) senesi adını verdiler.

Hazreti Resûl (s)'ün kızı ve Osman bin Affan'ın eşi Rukıyye vefat etti.

Malların zekâtının farzı bu sene emredildi.

Ümeyye bin Salt vefat etti.

---

[13] Humus: Ganimetin 5'te 1'i. Bkz. Erdoğan, 2010, s.204 (Ç.N).
[14] Ramazan Bayramı. Bkz. Erdoğan, s.144; Sami, 2015, s.776 (Ç.N).
[15] İbn Sa'd'ın Tabakat adlı eserinde: "Karkaratülküdr Gazvesi. Buna Karatelküdran da denir." (İ.R)

Avrupa: Herakl'ın ordusu Tebriz'e, belki de İsfahan'a kadar taarruz gerçekleştirdi ve ağır bir yenilgiden sonra Konstantiniyye'ye geri döndü.

Sivantila[16], Yunanlıları İspanya'dan çıkartıp orada tek başına iktidar oldu.

Hicri 3/Miladi 624

Asya: Benî Sa'labe ile Benî Muhârib kabileleri, Müslümanlarla çarpıştı. Resûlullah (s) bunları defetmek için hücuma kalktı ve bunlar dağın tepesine doğru kaçtılar. Hazret (s) çarpışmaya girmeden geri döndü.

Bu senenin Cemâziyelevvel ayında (Ekim 624) Benî Neccâr'a bağlı Benî Süleym kabilesine karşı Hazreti Resûl (s) gazveye çıktı. Müşrikler arasında tefrika oluştu ve Peygamber (s) ile görüşmek için Medine'ye geldiler. Peygamberin (s) emriyle Yahudi Kâ'b bin Eşref katledildi.

Osman bin Affan, Ümmü Külsûm binti Peygamber (s) ile evlendi.

Zeyd bin Hârise komutasında Karede Gazvesi gerçekleşti ve Müslümanlar Ebû Süfyân liderliğindeki müşrikleri mağlup ettiler.

Bu yılın Cemâziyelâhir ayında (Kasım 624) Furât bin Hayyân Müslüman oldu.

Yahudi Ebû Rafî bin Ebü'l Hukayk, Hayber'de 4 Hazrecli tarafından öldürüldü.

Şâban ayında (Şubat 624-625) Resûlullah (s), Hafsa binti Amr ile izdivaç gerçekleştirdi.

Bu senenin olaylarından; Şevval'in 7'sinde (Mart 624) Uhud Gazvesi gerçekleşti. Ebû Süfyân kendisine bağlı birçok Arap kabilesi ve hanımlarının tamamıyla beraber Medine'ye sefere çıktı. Onların sayıları 3 bin kişiydi. Hazreti Resûl (s), yerine İbn Ümmü Mektûm'u bırakarak Medine'den çıktı. Uhud, Medine'ye yakın dağlık bir bölgedeydi ki savaş da burada gerçekleşti. Müslümanlar ağır bir yenilgi alarak geri döndüler. Mü'minlerden birçoğu şehadet mertebesine erişti. Onlardan Resûlullah (s)'ın amcası Hamza, Cübeyr bin Mut'im'in kölesi Vahşî bin Harb tarafından şehit edildi. Mus'ab bin Umeyr ve Abdullah bin Cahş şehadete eriştiler. İbn Şihâb'ın attığı

[16] Suanthila veya Suantil (588-633). 621-631 yılları arasında hükümdarlık yapan Vizigot kralı. Bkz. Vasılıev, 1943. s.251 (Ç.N).

taş ile Hazreti Resûl (s)'ün yüzü yaralandı. Ayrıca Utbe bin Vakkâs'ın attığı taş ile Resûl (s)'ün dişi kırıldı. Zekran Ensâri[17] ve meleklerin guslettiği Hanzale bin Ebû Âmir dahi şehadete ulaştılar. İlk başta Müslümanların sancaktarı Mus'ab bin Umeyr iken o şehit olduktan sonra sancağı Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm aldı. Müşriklerin sancaktarı ise Talha bin Osman'dı. Müşriklerin kadınları Müslümanların şehitlerini kestiler.

Uhud Gazvesi'nden 3 gün sonra Hamrâülesed Gazvesi gerçekleşti. Hamrâülesed Medine'ye 7 fersahtır. Hazreti Resûl (s), müşrikleri Hamrâülesed'e kadar takip etti. Müşriklerden olan Ebî Urre bin Abdullah el-Cühenî, Bedir esirlerinden olsa da kurtulmuştu. [Müslümanlar] onu gördüler ve katlettiler.

Rivayete göre Hasan bin Ali aleyhisselâmın doğumu gerçekleşti ve Hasan (a)'ın doğumundan 50 gün sonra Fâtıma (a), Hüseyin bin Ali (a)'ye hamile kaldı. Bazıları Hazreti Resûl (s)'ün kızı ve Osman Affan'ın eşi Rukıyye'nin vefatını, ayrıca malların zekâtının farz kılınmasını ve Ümeyye bin Salt'ın vefatını da bu yılda gerçekleştiğini yazmışlardır.

Bu seneyi "Sene-i Temhis" (Humus:5'te 1) diye adlandırırlar.

Hicri 4/Miladi 625

Asya: Bu senenin Safer ayında (Temmuz 625) Recî' Gazvesi gerçekleşti ve sahabeden birçok kişi hileye düşürülerek gaddarca katledildiler. Resûlullah (s), Ebû Süfyân'ı öldürmesi için Amr bin Ümeyye bin Damrî'yi Mekke'ye gönderdi. Fakat birçok yerde aramasına rağmen maksadına ulaşamadan Medine'ye geri döndü. Bi'rimaûne Gazvesi gerçekleşti ve bu gazvede birçok Müslüman katledildi. Zâtürikâ Gazvesi meydana geldi.

Korku namazı nazil oldu.

Bedrü's-Saniye diğer ismi ile Sevîk Gazvesi Şâban ayında (Şubat 625-626) vuku buldu.

[17] Mamakanî'nin rical adlı eserinde: "Zekvan bin Abdikays Hazrecî… Ona Ensar denilirdi… Uhud günü katledildi…" (İ.R)

Hazreti Resûl (s)'ün, Ümmü Seleme ile izdivaçları gerçekleşti.

Zeyd bin Sâbit, Yahudi kitaplarının tâlimi için İbranice öğrenmesi ile görevlendirildi.

Hazreti Resûl (s)'ün torunu (kızının oğlu) Abdullah bin Osman bin Affan vefat etti. Hüseyin bin Ali aleyhisselâm Şâban ayında (Şubat 625-626) doğdu.

Rivayete göre Beni Nadîr gazvesi vuku buldu ve onlar diğer bir yere göç ettirildiler.

Sahabeden Abdullah Mahzûmî vefat etti.

Bu yılı Sene-i terfih (refah yılı) diye isimlendirdiler.

Ebî Seleme'nin küçük süvari birliği (seriyye) Katan'a gitti ve o, Uhud Savaşı sırasında almış olduğu yaradan vefat etti.

Abdullah bin Üneys da küçük süvari birliğiyle akın yapmaya gönderildi.

HazretiResûl (s)'ün zevcesi Zeyneb bint Huzeyme vefat etti. Ali aleyhisselâmın annesi Fatıma bint Esed bin Haşim de vefat etti.

Hicri 5/Miladi 626

Asya: Hazreti Resûl (s), halasının kızı ve Zeyd'in önceki eşi olan Zeyneb bint Cahş ile evlendi. Bu bilinen bir olaydı.

Bu senenin Rebîülevvel ayında Dûmetülcendel Gazvesi gerçekleşti. Gatâfan kabilesi reisi, Uyeyne bin Hısn el-Fezârî ile Resûlullah (s) arasında muahede gerçekleşti. Ahzâb Gazvesi olarak da bilinen ve adlandırılan Hendek Gazvesi, Şevval ayında (Mart 627) gerçekleşti. Hendek kazma fikri Selmân-ı Fârisî'ye aittir. "Selmân Ehl-i Beyt'tendir." hadisi burada söylendi. Müslümanlar hendek kazısında nifaka düştüler. Bu meselenin sonunda "Hani birtakım münafıkların kalplerinde hastalık vardı"[18] ayeti nazil oldu. Müşriklerin sayısı 10.000, Müslümanlar ise 3000 kişiydi. Muhasara bir ay sürdü. Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm ile Amr bin Abdûd dövüştüler ve Amr, Ali (a)'nin eliyle öldürüldü. Nuaym bin Mes'ûd el-Eşcaî, müşriklerin arasına nifak soktu. Şiddetli soğuk rüzgârların esmesi, Ebû Süfyân ve müşriklerin pek çok reisine bir anda korku saldı ve Mekke'ye doğru kaçtılar. Nebî (s), "Bundan sonra biz müşriklerin

[18] Ahzab suresi 12. ayet

üzerine gideceğiz, onlar bizim üzerimize gelemeyecekler" hadisini dile getirdi. Birinci Benî Kureyza Gazvesi gerçekleşti. İkindi namazının kazası gece yatsı vaktinde kılındı.

Medine'de 600 veya 700 Kureyzalı Yahudi katledildi.[19] Hazreti Resûl (s), kendisi için Benî Kureyza esirlerinden Reyhâne binti Amr bin Hunafe'yi[20] seçti.

Sa'd bin Muâz vefat etti.

Bu seneye Senetü'z Zelazil[21] denmiştir. Resûlullah (s), Selmân-ı Fârisî'yi, sahibi Rukayye'den 40 ukıyye[22] ve 300 hurma fidanı karşılığında azat etti.

Temim ayeti nazil oldu[23]. Ay tutulması gerçekleşti. Hicab ayeti nazil oldu. Medine'de zelzele (deprem) oldu. Haccın farz olması ayeti nazil oldu. Hazreti Resûl (s), Cüveyriye bint el-Hâris bin Ebî Dırâr ile evlendi.

Avrupa: İsevilerde (Hristiyanlarda) yeni bir mezhep meydana geldi. Yalnızca Tanrı'nın oğlu olduğu ve insan kılığında geldiği öne sürülen İsa (s)'nın şahsı ile yetindiler. Önceki dinî akideleri ise teslis (üçleme) yani baba, oğul ve ruh görüşüydü. Büyük keşiş Serjius bu tarikata itikat getirdi. Rum Kayseri de bu görüşü kabul etti. Bu tarikat diğer İsevî milletlerinin gözünde küfürdür.[24]

Hicri 6/Miladi 627

Asya: Cemâziyelevvel ayında (Temmuz 627) Benî Lihyân Gazvesi gerçekleşti. Müslümanlar bu seferden sonuç almadan geri döndüler. Bu senede Zûkared Gazvesi gerçekleşti.

Şâban ayında (Ocak 627-628) Benî Mustalik Gazvesi gerçekleşti. Müşrikler öldürüldü ve Müslümanlar tarafından fetih gerçekleştirildi. Rivayetlere göre Hazreti Resûl (s), Cüveyriye binti Hâris bin Ebû Dırâr ile evlendi. O kendi kabilesinin reisiydi. Bu gazveden dönerken Sinan Cüheynî el-Ensârî ile Ömer'in kölesi Cehcâh'ın kavga etmesi sebebiyle Muhacirler ve Ensâr arasında kavga çıktı. Abdullah bin Übey bin

[19] Bkz. İbnü'l-Esîr, 1991, s.174 (Ç.N).
[20] Taberî ve İbn Sa'd'ın Tabakat eserinde: "Cunâfe". (İ.R).
[21] Deprem yılı (Ç.N).
[22] Ukıyye: Eski bir ağırlık ölçü birimi. Bkz. Erdoğan, 2015, s. 585 (Ç.N).
[23] Hucurat suresinin başlarındaki ayetler Beni Temim ile yaşanan olaylara vurgu yapıyor (Ç.N).
[24] Bu paragrafta Hristiyan mezheplerinden olan Monotelitizm doktrininden söz edilmektedir (Ç.N).

Selûl bu konuda ağır sözler söyledi ve Ensâr'ı muhacire karşı kışkırttı. Hazreti Resûl (s), o bölgeden derhal hareket ederek sıkıntıyı bu şekilde giderdi.

Bu senenin olaylarından biri de İfk hadisesidir. Herkesçe bilinen ve Beni Müstalik Gazvesi'nden dönülürken gerçekleşmiş olan bu vaka ile beraber Âişe töhmet altında kaldı.[25]

Bu senenin olaylarından bazıları şunlardır: Kureyş ile Hudeybiye Antlaşması gerçekleşti. Hazreti Resûl (s) Medine'ye geri döndü. Birçok müşrik İslâmiyet'i kabul etti. Herkesin bildiği Semüre ağacı altında biat da bu sefer sırasında gerçekleşti. Mübarek Fetih suresinin nazil olması da bu senenin olaylarındandır. Yine bu senenin olaylarından biri Ukkâşe bin Mihsan'ın seriyesinin Gamre üzerine gönderilmesidir. Ayrıca Muhammed bin Mesleme'nin seriyesi Benî Sa'lebe üzerine, Ebû Ubeyde Cerrâh'ın seriyesi ise Zülkassa üzerine gönderildi. Zeyd bin Hârise'nin seriyesi de Cemûhlular üzerine gönderildi. Cemâziyelâhir ayında (Ekim 627) Zeyd bin Hârise'nin seriyesi Hismâ üzerine gönderildi. Zeyd bin Hârise'nin seriyesinin Ümmülkurâ üzerine akını gerçekleşti. Abdurrahman bin Avf'ın seriyesi Dûmetülcendel üzerine akın etti. Ali bin Ebî Tâlib'in seriyesi ise Şâban ayında (Ocak 627-628) Fedek üzerine gitti. Zeyd bin Hârise'nin seriyesi Ramazan ayında (Ocak 627-628) Ümmü Kırfe üzerine akın gerçekleştirdi. Şevval ayında (Şubat 627-628) ise Kürz bin Câbir el-Fıhrî'nin seriyesi yola çıktı.

Medine'de şiddetli bir kuraklık meydana geldi. Ramazan ayında (Ocak 627-628) Hazreti Resûl (s) yağmur duasına çıktı.

Hazreti Peygamber hükümdarlara mektup gönderdi. İbn Ebû Beltea, Mısır valisi Mukavkıs'a gönderildi. Dıhye-i Kelbî, Rum Kayserine ve Şücâ' bin Vehb Esedî, Gassân meliki Hâris bin Ebî Şimr'e gönderildi. Abdullah bin Huzâfe, Hüsrev Pervize, Amr bin Ümeyye bin Damrî, Habeş Padişah'ı Necâşî'ye ve Alâ el-Hadramî de Bahreyn'de bulunan Münzir bin Sâvâ'ya gönderildi.

[25] Buradan da anlaşılacağı üzere Hz. Âişe'ye kötü söz ve kınama gelmediği gibi aksine haklılığını tescilleyen "töhmet" kavramı kullanıldı. Şii nazariyesinde ender rastlanan açıklamlardan bir tanesi olmuştur. Fakat şu da var ki müellif birebir İbnü'l-Esîr'i muhtasar ettiği için direk olayı nakledip kendi görüşünü aşikâr olarak beyan etmemiştir. (Ç.N).

Afrika: Mısır padişahı Mukavkıs, Hazreti Resûl (s)'ün mektubunu kabul etti, İslâm'ı kabullenmeye meyletti ve hazretin elçisi olan Hâtib[26] ile beraber Hazreti Resûl (s)'e hediye göndermeye karar verdi.

Avrupa: Rum Kayseri Herakl, Hazreti Resûl (s)'ün davetini bâtınen kabul etti. Fakat muhtemelen zahiren halkın korkusu nedeniyle inkâr etmek zorunda kaldı.

Hicri 7/Miladi 628

Asya: Hayber kalelerinin fethi şu şekilde gerçekleşti: İlk önce Nâim Kalesi fethedildi. İkinci ise Kamûs kalesi fethedildi. Huyey bin Ahtab'ın kızı olan ve kocası bu kalenin sahibi Kinâne olan Safiyye esir düştü. Daha sonra Hazreti Resûl (s)'ün eşi olmakla şereflendi. Üçüncüsü Sa'b kalesi fethedildi. Ondan sonra Vâtih ve Sülâlim kaleleri fethedildi. Merhab bu kaleden dışarı çıktı ve Hazreti Ali bin Ebî Tâlib (a)'in eliyle öldürüldü. Birkaç kişi Merhab'ın katli için Muhammed bin Mesleme'yi gösterir. Fakat bu zayıf bir rivayettir. Rivayetlere göre Safer ayında (Haziran 628) Hayber fethedildi. Hâris'in kızı ve Yahudi büyüklerinden olan Sellâm bin Mişkem'in eşi Zeyneb, kızarmış kuzu etini Hazreti Peygambere ikram etti. Hazreti Resûl (s) kızarmış etin zehirli olduğunu fark edip haber verdi. Vâdilkurâ Gazvesi gerçekleşti ve Resûlullah (s) Vâdilkurâ'yı galip bir şekilde fethetti. Hazreti Resûl (s), Hayber'den dönünce yol arasında geceledi. Muhacir ve ensarın kadınlarına hediyeler sunuldu. Bu olaya gerdek gecesi denildi ve güneş doğana kadar uykuya daldılar.

İbnü'l-Esîr[27] ve diğerlerinin görüşüne göre Fedek olayı gerçekleşti. Yuşa bin Nûn, Muhayyisa bin Mes'ûd ile anlaşma yapıldı. Bunun üzerine Fedek'in yarısı onlara, diğer yarısı Resûlulah (s)'a verildi. Bu yılın Muharrem ayında (Mayıs 628) Hazreti Resûl (s) kendi kızı Zeyneb'i, Ebü'l-Âs bin er-Rebî ile evlendirdi. Hâtıb bin Ebû Beltea, Mısır Padişahı Mukavkıs'ın yanından hediyelerle döndü. Hediye olarak Mâriye el-Kıbtıyye ve onun kız kardeşi Şirin'i, Düldül adlı katır (at) ve Ya'fûr adlı eşeği getirdi. Mâriye, Hazreti Resûl (s) ile izdivaç etmeye nail oldu. Hutbe ve vaaz için minber yapıldı.

[26] Hâtıb bin Ebû Beltea'dan söz edilmektedir (Ç.N).
[27] Müellif metinde ilk defa İbnü'l-Esîr'i zikrediyor (Ç.N). Ayrıca bkz. (Özaydın, 2000, s. 26-27).

Beşîr bin Sa'd, Yümn tarafına akın düzenledi. Medine'ye saldırmak isteyen topluluğa karşı savaştılar ve onları yendiler.

Hazreti Resûl (s) ise Zilhicce'nin başında (Nisan 628) Medine'den çıkıp umre ziyareti için Mekke'ye yöneldi. Yanlarında kurban için 70 deve vardı. Hazretin Mekke'de konaklaması için Dâru'n-Nedve tayin edildi ve Mekke'de Meymûne binti Hâris ile evlendi. Bu hacdan sonra (Medine'ye) geri döndüler.

İbn Ebü'l-Avcâ, Benî Selim ile gazve etti. Kendisi ve arkadaşları şehit oldular. Bir rivayete göre kendisi kurtuldu.

Rum Kayseri'nin askerleri Tebriz'deyken Hüsrev Pervîz'in oğlu Şirveyh ve Kayser Herakl barış anlaşması yaptılar. Şirveyh, Hazreti İsa'nın çarmıha gerildiği haçı Herakl'a geri verdi.

Avrupa: Franklar: II. Chlothar ölünce, Digoberd kendi kardeşini saltanattan mahrum bırakarak kendisi tek başına saltanata oturdu.

Hicri 8/Miladi 629

Asya: Hazreti Resûl (s)'ün kızı Zeyneb vefat etti.

Gâlib bin Abdullah el-Leysî'nin seriyyesi Leys kabilesinin Kelb kolu üzerine gönderildi. Onları öldürdü ve mallarını yağmaladı. Şücâ' bin Vehb tarafından, Âmiroğulları tarafına akın gerçekleştirildi. Birçok hayvan onlardan ganimet olarak alındı. Kâb bin Umeyr el-Gıfârî, Zâtüatlâh[28] bölgesine gönderildi. Burası Şam bölgesindedir. Kâb'ın arkadaşları öldürüldü, sadece kendisi kurtuldu.

Hâlid bin Velîd, Amr bin Âs, Osman bin Talha İslâmiyet'i kabul ettiler. Amr bin Âs, İslâm askerleriyle Zâtüsselâsil bölgesine gitti. Bu gazada ona Ebû Ubeyde bin Cerrâh da yardım etti. Hazreti Resûl (s), Amr bin Âs'ı Culundi'nin oğulları olan Ceyfer ve İyâz'ın üzerine Umman tarafına gönderdi. Onların her ikisi iman ettiler. Ayrıca oranın Mecusi halkından cizye alındı. Ebû Katâde ve bazı İslâm askerleri, Hazreti Resûl (s) ile savaşmak isteyenleri hezimete uğrattılar. Bunların yeri Hicaz bölgesindeki ormanlık alanlardı. İslâm askerleri Mûte beldesinde; yüz bini Rum, yüz bini de Müsteir

[28] İbn Sa'd'ın **Tabakat** adlı eserinde: "Zatü'l Atla' Vadiü'l-kurra bölgesinde bir yerdir" (İ.R).

kabilesinden ilave olmak üzere Herakl'ın ordusu ile savaştı. İslâm ordularının komutanları olan Zeyd bin Hâris, Ca'fer bin Ebû Tâlib ve Abdullah bin Revâha öldüler. Bu savaşta Hâlid bin Velîd, Seyfullah lakabını aldı. İslâm ordusundan hayatta kalanlar amaçlarına ulaşamadan geri döndüler.

Hazreti Resûl (s) Mekke'yi fethetti. İslâm ordusu 10.000 kişilik kuvvetle Hazret'in yanındaydı. Ebû Süfyân ve İkrime bin Ebî Cehil, Hazreti Resûl (s)'ün yanına gelip iman ettiler. O görkemli bir şekilde Mekke'ye girerek fethi tamamladı. Başına siyah bir imame bağladı ve Allah'ın verdiği yüce bir nimetle, tevazu ile kapıdan girdi. Mekke ehlini azat etti ve onlara "Tülekâ" (serbest bırakılmışlar) ismini verildi. Daha sonra Hazret tavaf etti ve Kâbe'ye girerek asasının ucuyla putları kırdı. Putlar 300 taneydi. Hazret Safâ'ya oturdu, kadınlar ve erkeklerin hepsi hazrete bey'at ettiler.

Hâlid bin Velîd, Benî Cezîme Gazvesi'ne çıktı. Onlardan çoğunu öldürüp, mallarını yağmaladı. Bu sıkıntılı mesele Hazreti Resûl (s)'ün izniyle olmamıştı. Onun için Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâmı gönderdi. Onların ölülerine kadar diyetlerini verip, mallarını iade etti. Hâlid ise yaptıklarından dolayı özür diledi.

Hazreti Resûl (s), Mekke'nin fethi sırasında öldürülen Dâvûd el-Leysî'nin kızı Müleyka ile evlendi ve daha sonra Hazreti Resûl (s) ondan boşandı.

Hâlid bin Velîd, Batn-ı Nahle'de bulunan putperest mabedi Uzzâ'yı yıktı. Amr bin Âs, Ruhâd bölgesindeki putları yıktı. Sa'd bin Zeyd el-Eşhelî, Müşellel bölgesindeki Menât putunu kırdı. Hazreti Resûl (s) Huneyn'de, Hevâzin tâifesine karşı gazve gerçekleştirdi. Bu gazvede 12.000 kişilik ordu Hazret'in yanındaydı. Hazret (s) büyük ordusuna defalarca dönerek mağlup olmayacağını ve az bir vakitte galip geleceğini işaret ederek şu ayet-i şerifi okuyordu: Hani siz yeryüzünde böbürlenerek yürüyordunuz da bu size hiçbir fayda sağlamamıştı."[29] Hevâzinliler büsbütün mağlup oldular. Hevâzin tâifesinin ordu komutanı Mâlik bin Avf, Tâif'e firar etti. Hazreti Resûl (s) Tâif'i şiddetli bir çarpışmayla muhasara etti.

Kendisi Nasr bin Muâviye bin Nasr oğullarından olan Mâlik bin Avf en-Nasrî, İslâm'ı kabul etti. Hazreti Resûl (s), Dahhâk bin Süfyân'ın kızı esas ismi Fâtıma olan

[29] Tevbe suresi, 25. ayet (Ç.N).

Kulabiyye ile evlendi. Sonra ondan ayrıldı. Zilhicce ayında (Mart 629) Mâriye el-Kıbtiyye'den İbrâhim bin Hazreti Resûl (s) doğdu.

Uyeyne bin el-Fezârî'nin seriyesi Benî Anber üzerine akın gerçekleştirdi. Onlardan birçok ganimet ve esir ele geçirildi.

Hindistan'a seyahat için giden Çinli âlim Hi Uan Çe Sing 16 yıl boyunca bu memlekette seyahat etti ve Budizm'in kurucusu Buda'ya ait dinî kitapları ve eşyaları Hindistan'dan Çin'e nakletti.

Avrupa: İngilizler[30] Fransa'yı taklit ederek akademi oluşturdular.

Hicri 9/Miladi 630

Asya: Arap belagat ustası ve eşrafından Kâb bin Züheyr Müslüman oldu. Kâb'ın kardeşi, Büceyr bin Züheyr de Müslüman oldu.

Hazreti Resûl (s), Herakl ve Rum askerleriyle büyük bir savaş yapmak için yola çıktı. Fakat Rum ordusundan kimseyi bulamayınca Medine'ye geri döndüler. Tebük'te, Ebele reisi Yuhannâ bin Revîd, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi ve Hazret ile anlaşma yaptılar. Anlaşmaya göre bu sene 300 dinar cizye vereceklerdi.

Tebük bölgesinden Ezruhlular, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek anlaşma yaptılar. Her senenin Receb ayında 100 dinar cizye verilmesi kararlaştırıldı. Cerbâ ve Maknâ[31] ehli de Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldiler ve anlaşma yaptılar. Anlaşmaya göre her iki vilayette hasılatının dörtte birini cizye olarak vereceklerdi.

Hazreti Resûl (s), Hâlid bin Velîd'i Tebük yakınlarında Nasrânî olan Dûmetülcendel reisi Ükeydir bin Abdülmelik'e gönderdi. Hâlid, Ükeydir'i anlaşmaya mahkûm etti.

Hazreti Resûl (s), Mâlik bin Hişam'ı[32], Mescid-i Dırâr'ı yıkması için gönderdi. Çünkü burada hazrete karşı fitne yapan kişiler anlaşma içindeydi.

---

[30] Burada İngilizlerden kasıt Britanya adası olması gerek. Çünkü o zamana kadar daha İngiliz veya İngiltere'den bahsetmek mümkün değildi (Ç.N).
[31] İbn Sa'd'ın **Tabakat** adlı eserinde: "Makna, Eyle bölgesine yakın bir yer" (İ.R).
[32] İbn Sa'd'ın **Tabakat** adlı eserinde: "Malik bin Duhşum" (İ.R).

Urve bin Mes'ûd Sekafî, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâmiyet'i kabul etti. Ona, kendi kavmini İslâm'a davet etmesi için vazife verildi. O, bu vazife yüzünden kendi kavmi tarafından inkâr edildi ve şehit oldu.

Sakîf kabilesinin eşrafı, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı seçtiler. Kendileri yurtlarına dönerken beraberinde Muğîre bin Şu'be ve Ebû Süfyân bin Harb de yanlarında gitti. Çünkü asileri bozguna uğratmak ve Lût adlı putu kırmak gerekirdi. Muğîre bu işi hızlı bir şekilde yerine getirdi.

Hazreti Resûl (s), Ali bin Ebî Talîb'i gaza yapmak ve onların putunu kırmak için Tayy kabilesinin üzerine gönderdi. Onların mallarını yağmalayarak onlardan esir aldı. Esirlerin içinde Hâtim'in[33] kızı da vardı. Hazreti Resûl, onu serbest bıraktı. Adî bin Hâtim, Şam'a kaçtıysa da kız kardeşinin yönlendirmesi üzerine Şam'dan geri döndü ve Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm dinine girdi.

Arapların bütün eşrafı, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldiler. Kendileri Kureyş'in izinden giderek İslâm'ı kabul ettiler. Çünkü Kureyş, Arapların önderleriydi ve Mekke'nin fethi sırasında bunlar Müslüman olmuşlardı. Benî Esed, Benî Belî, Benî Temîm eşrafı gelerek İslâm'ı kabul ettiler. Himyerî meliklerinin mektubu Hazreti Resûl (s)'ün makamına ulaştı ve İslâm'ı kabul ettiklerini söylediler. Düz'a Dû Yezen[34], Mâlik bin Mürre er-Rehabi'yi Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna göndererek İslâm'a girdiklerini tasdik etti. Behrâ, Benî Kulâ', Benî Fezâre, Benî Sa'lebe bin Münkız, Benî Sa'd bin Bekir heyetleri Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldiler ve bu Tâifeler İslâm'ı kabul ettiler.

Hac emirliğini Ebû Bekir yaptı. Hazreti Resûl (s) etrafa tahsildarlar (ummâl) gönderdi. Şaban ayında (Kasım 630) Hazreti Resûl (s)'ün kızı, Osman'ın eşi Ümmü Külsûm vefat etti. Sadaka vermek emredildi. Münafıkların başı Abdullah bin Übey bin Selûl öldü.

Afrika: Habeş padişahı Necâşî, Receb ayında vefat etti. Râhib bin Ebû Âmir de Necâşî'nin yanında vefat etti.

Avrupa: Frank kralı Digoberd, Doğu toprakları için Yunanlılara karşı talepte bulundu.

---

[33] Cömertliği ile nam yapmış hemen hemen bütün siyer kitaplarında adı geçen meşhur şair Hâtim et-Tâî. Bkz.. Tülücü, İstanbul 1997, s. 472-473 (Ç.N).
[34] Taberî'de: ''Zür'a Zû Yezin" (İ.R).

Hicri 10/Miladi 631

Asya: Hâlid bin Velîd, Necran'da Benî Hâris bin Kâb oğullarını İslâm'a davet etmek için gönderildi ve onlar İslâm'ı kabul ettiler.

Necran Hristiyanları, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna birkaç kişiyle beraber kendi ileri gelenlerini gönderdler ve onlar Hazreti Resûl (s)'den mübahale (karşılıklı lanetleme) için ricada bukundular. Fakat Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin aleyhisselâmı, Hazreti Resûl (s)'ün yanında görünce mübahaleden vazgeçtiler. Bunun üzerine hazret ile anlaşma yaptılar. Şöyle ki her sene her biri 40 dirhem değerinde olmak üzere 2000 elbise vermeyi ve anlaşmanın diğer şartlarına da riayet etmeyi kabullendiler.

Selâmâniler, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Gubşân[35] ve Âmir Tâifesinin heyetleri, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Ezd Tâifesi, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Medine halkından Cüreş ehli, boyun eğerek İslâm'ı kabul etti. Murad Tâifesi heyeti de Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti.

Rumlara bağlı Arap kabilesinden Cüzâmların reisi olan Ferve bin Amr'ın elçisi Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi ve Ferve'nin Müslüman olduğunu söyledi. Fakat Rumlar Ferve'yi İslâm dinini kabul ettiği için öldürdüler.

Zübeyd Tâifesi, Amr bin Ma'dîkerib ile Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldiler. Abdülkays Tâifesi, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Benî Hanîfe Tâifesi Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Aralarında Müseylimetü'l-Kezzâb da vardı. Bundan sonra Yemâme'ye dönüp nübüvvet iddiasında bulunacaktı ve Hazreti Resûl (s)'ün Peygamberliğine ortak olduğunu savunacaktı. Benî Kinde Tâifesi Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Eş'as bin Kays, bu Tâifeye mensuptu. Benî Muharîb, Hazreyi Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Mizheclilere bağlı Rehâvîler, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldiler. Abs Tâifesi, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Sedif Tâifesi, Vedâ anı sırasında Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Havlânlılar, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelip İslâmiyet'i kabul ettiler. Aralarında Âmir bin Sa'saa'nın olduğu Benî Amr Tâifesi, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna geldi. Tayy Tâifesi, Hazreti

[35] İbn Sa'd'ın **Tabakat** adlı eserinde: "Ebu Gubşan" (İ.R).

Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Onların önderi Zeydü'l-Hayl idi. Hazret ona Zeydü'l-Hayr ismini verdi.

Müseylimetü'l-Kezzâb, kendisinin nübüvvete dâhil olduğu iddiasını savunduğu mektubunu Hazreti Resûl (s)'e yazdı. Hazreti Resûl (s), Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâmı mektup ile Yemen'e gönderdi. Hemdân Tâifesi İslâm'ı kabul etti ve Hemdan Yemeni'nin diğer ahalisi de itaat göstererek İslâm'a girdi. Hazreti Resûl (s), sadakaların toplanması için kendi emîrlerini çevre memleketlere gönderdi.

Hazreti Resûl (s), 25 Zilkade'de (22 Şubat 631) Vedâ haccı için Medine'den yola çıkarak Mekke'ye gitti. Abdullah el-Becelî, Hazreti Resûl (s)'ün huzuruna gelerek İslâm'ı kabul etti. Onu Zülhulesa mevkiindeki putu yıkmak için görevlendirdi. O da putu yıktı. Put beyaz bir taştandı. Bu puta Has'am, Becîle ve Ezd kabileleri tapıyordu. Acem hükümdarlarına bağlı olan Yemen hâkimi Bâzân, İslâmiyet'i kabul etti.

Avrupa: Digoberd, Slav (Sakâlibe) Tâifesi ile savaştı. Zira onlar onun ülkesinde eşkıyalık ve hırsızlık yapıyorlardı.

Hicri 11/Miladi 632

Asya: Hazreti Resûl (s), Müslümanların bir bölümünü Üsâme bin Zeyd'in komutanlığında Şam'a gönderdi ve onları Filistin topraklarındaki Belkâ ve Darum'a sınırına kadar ilerlemekle görevlendirdi.

Hazreti Resûl (s) bu yılın Safer ayının sonunda (24 Mayıs 632) hastalandı. O Hazret (Hz. Peygamber), 12 Rebîülevvel Pazartesi günü (7 Haziran 632) ya da 27 Rebîülevvel Pazartesi (22 Haziran 632) günü zâtülcenb (akciğer zarı iltihabı) hastalığı yüzünden vefat etti. Hazreti Resûl (s)'ün techiz ve tekfininden önce Sâkife olayı gerçekleşti ve Müslümanlar Ebû Bekir'e bey'at ettiler. Resûl (s)'ün techizi Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm tarafından yapıldı ve Hazret'in cenazesini o yıkadı. En sahih rivayete göre Hazret'in ömrü 63 seneydi.

Üsâme ve ordusu daha önce Hazreti Resûl (s)'den aldığı vazife ve Ebû Bekir'in fermanıyla, Şam hududunda dinden irtidad eden Kuzâa kabilelerinin üzerine gitti.

Asıl ismi Abhele bin Kâb bin Avf el-Esved el-Ansî[36] olan ve devamlı şarap içtiği için "Zülhimar" lakabını taşıyan Esved el-Ansî Peygamberlik iddiasında bulundu. Önce Necran'a gitti. Sonra oradan San'a'ya gitti ve Resûlulah (s)'ın valisi Şehr bin Bâzân'ı öldürdü. Güç kazandı ve Hadramut'tan Tâif'e zaferlerle ilerildi. Yemen'den Bahreyn ve Ahsâ'ya kadar etkisini yaydı. Hazreti Resûl (s)'ün valileri onunla çarpıştılar ve o, hazretin vefatından bir gün önce öldürüldü. Onun ölüm müjdesi, Hazreti Resûl (s)'ün vefatından sonra Müslümanlara ulaşmış olan ilk müjde idi.

Ramazan'ın üçüncü günü (22 Kasım 632) Hazreti Fâtıma selamullahi aleyha 29 yaşında vefat etti.

Tuleyha bin Huveylid el-Esedî nübüvvet iddiasında bulundu ve Medine'yi yağmalamak için geldi. Ebû Bekir'in ordusu onun taraftarlarıyla çarpıştı ve onlara galip geldi. Bu, Hazreti Resûl (s)'ün vefatından sonra Müslümanların gerçekleştirdiği ilk fetih idi. Tuleyha ve eşi Şam'a firar ettiler. Söz konusu Tuleyha, babasının ölümünden sonra kabilesi İslâmiyet'i kabul ettiği için kendisi de Müslüman olmuştu.

Yezdicerd, Acem saltanatının tahtına oturdu. Belgelere ve güvenilir tarih kitaplarına göre Hüsrev Pervîz'in öldürülmesinden sonra oğlu Şirveyh altı ay padişahlık yapmış ve Şirveyh'in ardından Erdeşîr bin Şivareyh de altı ay boyunca saltanat tahtında bulunmuştu. Ondan sonra İran serdarlarından Şehrzâd dört ay boyunca Acem sultanlarının makamına sahip olmuştu. Ondan sonra ise Pervîz'in kızı Purandoht altı ay saltanat sürmüştü. Ondan sonra kız kardeşi Azarmidoht dört ay, onun ardından Ferruhzâd bin Hüsrev Pervîz bir ay hâkimiyette bulunmuştu. Nihayetinde Yezdicerd Acem saltanatının tahtına oturdu ve 20 yıl padişahlık yaptı. Bunun 4 yılını bağımsız bir şekilde hüküm sürdüyse de 16 yıl boyunca Arap ordularının hamleleri karşısında sarsılarak devam etti. Sonunda Merv'de öldürüldü. Sâsânîlerin saltanatı onunla beraber çöktü. Bu metinde Yezdicerd'in cülusundan sonra anlatılmış olan Erdeşîr, Purandoht ve bazı olaylar aslında Yezdicerd'in cülusundan önce meydana gelmişlerdir. Bunlar bu haliyle *Kâmilü't-Tevârîh*'in[37] yazarı İbnü'l-Esîr'den

[36] Taberî'de: "el-Esved Zû'l-Himar Ebhele bin Ka'b el-Ansî" (İ.R).

[37] **El-Kâmil Fi't-Tarih**, Cizreli âlim İzzeddin İbnü'l-Esîr'i meşhur yapan eseridir. Aslında bu eser Taberî, Yâkubî İbni Sa'd, İbni Kesîr'in eserleri gibi İslam tarihinin başlıca kaynakları arasında yerini alır. 10 ciltten oluşan eser genel tarihi ihtiva eder ve yazarın ömrünün son demine kadar devam eder. İbnü'l-Esîr bizzat Hıttin seferinde bulunmuş ve dönemin olaylarını ayrıntılı olarak izah etmiştir. Muhammed Hasan Han'ın tarih kaynağı bakımından baş eserlerindendir. Zira bu kitaptaki Asya bölümlerinin baştan başa İbnü'l Esîr'den alındığı da yukarıda izah edildi. Ayrıca Rıza Kuluhan Hidayet de Kaçar döneminin en önemli tarihçi ve edebiyatçısı olup İbnü'l-Esîr'in eserlerinden

alıntılanarak aktarıldığına göre eğer okuyucular bu konuya müsamaha gözüyle bakarlarsa müellife karşı itirazda bulunmalarına gerek kalmaz.

Benî Amr, Hevâzin ve Süleym kabileleri mürted oldular ve İslâm orduları tarafından yenilgiye uğradılar. Ümmü Ziml binti Ümmü Karka ayaklandı ve bu yolda ilerleme kaydetti. Sonunda o ve tebaası Hâlid bin Velîd komutasındaki Müslümanlar tarafından öldürüldü. Umman'dan Medine'ye geri gelen Amr bin Âs, Benî Âmir'in ve diğerlerinin irtidad haberini verdi.

Hâris bin Gatafân el-Temîmîye'nin kızı Secâh, Peygamberlik iddiasında bulundu ve bu yolda ilerleme kaydetti. Daha sonra Yemâme'ye gitmeye karar verdi. Müseylimetü'l-Kezzâb onun yanına vardı. Bu ikisinin arasında uzlaşma ve anlaşma sağlandı. Denildiğine göre Secâh daha sonra Müslüman oldu ve Basra'da vefat etti.

Mâlik bin Nüveyre öldürüldü ve Hâlid onun eşi Ümmü Mütemmim ile evlendi. Ömer bu olayı beğenmedi. Fakat Ebû Bekir ise Hâlid'in bu hareketini hoşlukla karşıladı.

Ebû Bekir'in fermanı üzerine Hâlid, Yemâme ehli ile savaştı ve Müseylemetü'l-Kezzâb öldürüldü.

Bahreyn ehli irtidad etti ve İslâm askerleri tarafından yenilgiye uğratıldılar. Umman ve Mehreliler irtidad ettiler ve Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bazılarının görüşüne göre Yemâme, Yemen ve Bahreyn'in fethi ve Şam'a asker gönderilmesi 12. senede vuku bulmuştur. Yemen ehli ikinci kez irtidad etti. Kinde ve Hadramevt ehli de irtidad etti. Muâz bin Cebel Yemen'den döndü. Ebû Bekir'in emriyle kendi hilafetinin sonuna kadar Ömer bin Hattâb kadılığa getirildi. III. Yezdicerd'in cülusuyla başlayan Yezdicerd takvimi oluşturuldu.

Avrupa: Frank Padişahı Digoberd memleketini iki oğlu arasında taksim etti.

Hicri 12/Miladi 633

Asya: Ebû Bekir, Hâlid bin Velîd'i 10.000 kişiyle Irak'a gönderdi. Hâlid, 9000 dirhem karşılığında Hîre halkıyla anlaşma yaptı. Bu, İslâm'da Acemlerden alınan ilk cizyedir.

---

faydalanmıştır. Hidayet'in **Fihristü't-Tevarih** adlı eserinde İbnü'l-Esîrin "**Üsdü'l- Gâbe"** eseri kaynak olarak kullanılmıştır (Ç.N)

Hâlid, Cufr'a kadar akın etti ve Acem askerleriyle savaş yapıldı. Acem serdarı Hürmüz, Hâlid tarafından öldürüldü ve onun ordusu hezimete uğradı. Hâlid, Basra'daki büyük köprüye kadar vardı. Ebelle fethedildi. Ebû Bekir'e fetih haberleri ve ganimetler gönderildi. Bu olaya Zâtüsselâsil denildi. Çünkü Acem askerleri kaçmamak için birbirlerini zincire vurmuşlardı. Hâlid bin Velîd, Acemler ile Şatt (Şattülarab) kenarında ikinci kez savaştı. Acemler mağlup oldu. Acem serdarlarının öldürülmesinin tafsilatlı şu şekildedir: Kâr bin Karyânis'i Ma'kıl bin el-A'şâ, Anuşcân'ı Âsım ve Kubâd'ı Âdi bin Hâtim öldürdü. Bu savaşta nehirde boğulanlar hariç 30.000 kişi öldürüldü. Çok sayıda esir ve ganimet Müslümanların eline geçti. Bu esirler arasında o zamanlar Hristiyan olan Ebü'l-Hasan Basrî'de[38] vardı. Felâhinler cizye verdi. Bu savaşa Senî Vakası ismini verdiler.

Erdeşîr, askerlerini Enderzoğr ve Behmen Câzeveyh komutanlığında İslâm ordusu üzerine gönderdi. Onlar Bahîre ve Kesker arasında bulunan Velceh bölgesinde tuzak kurdular. Hâlid bin Velîd şiddetli bir savaşın içine girdi. Acemler kaçtı. Enderzoğr ve adamları Ataş'a kaçtılar. Birçok esir ve ganimet Müslümanların eline geçti. Hâlid, Fellâhinlere aman verdi. Bu savaşa el-Velceh Vakası denildi. Arap Hristiyanlar Fırat kenarındaki Üleys bölgesinde toplandılar. Acem serdarı Câbân da onlara katıldı. Hâlid bin Velîd bu bilgiyi duyduğu gibi onlarla şiddetli bir savaşa girdi. Hristiyanlar ve Acemler hezimete uğradı. Öldürülenlerin sayısı 70.000 kişiye vardı. Hâlid, Üleys'ten Emgîşyâ tarafına gitti. Emgîşyâ tahrip edildi. Müslümanlar, onların mallarını yağmalayarak birçok ganimet ele geçirdiler. Fetih haberini ganimet ve esirlerle beraber Ebû Bekir'e gönderdiler ve Ebû Bekir, Hâlid'i övdü. Bu fethe Üleys Vakası ismi verildi. Hâlid bin Velîd, Emgîşyâ'dan Hîre'ye gitti. Hâlid, Hîre merzübânı Azadbih'in oğlunu ve adamlarını Fırat kenarındaki Bâdakli'de öldürdü. Merzübân, oğlunun katledildiği haberini alınca kaçtı. Erdeşîr vefat etti.

Hâlid Hîre kasırlarını muhasara etti ve Hîre civarı sakinleriyle savaştı. Kasırların ehli Hâlid ile 290.000 dirhem ve birçok hediye üzerine anlaşma yaptı. Hîre'nin fethi Rebîülevvel ayında gerçekleşti. Hîre'nin fethi haberi hediyelerle birlikte Ebû Bekir'e ulaştı. Ebû Bekir hediyeleri hesapladı ve cizyenin yerine kabul etti. Cizyenin geri kalanının da alınmasını emretti. Hîre fethinden sonra Hâlid bin Velîd ve Fırat dihkanı bir milyon dirheme anlaşma yaptılar. Hudut komutanları Dicle'nin suyollarına

[38] Tabiinin en büyüğü kabul edilen Hasan Basrî'nin babası (Ç.N).

gönderildi. Hâlid Acemlere mektup göndererek ya İslâm'ı kabul etmelerini ya da cizye vermelerini istedi. Mektup, Acemlere ulaştı. Fakat o sırada Erdeşîr'in ölümü yüzünden halk ihtilaf içindeydi. Acemler Kisrâ hanedanından birini saltanata yükseltmek için arayış içine girdiler. Hâlid bin Velîd, Enbâr şehrini muhasara etti ve Tak-ı Kisrâ hâkimi Şîrzâd'ın ordusuyla savaştı. Şîrzâd ve Hâlid arasında anlaşma gerçekleşti ve buna binaen Şîrzâd hiçbir mal almadan çekip gitti. Hâlid, Enbâr'da Ziberkân bin Bedr'i kendi yerine koydu. Hâlid bin Velîd, Aynüttemr'e gitti. Orada Mehrân bin Behrâm Çûbîn ile birçok Acem askeri, Arap topluluklarından Temer, Tağlib ve İyâd serdarı olan Akka bin Ebî Akka bulunuyorlardı. Hâlid savaşa başladı. İlk önce Araplarla savaştı ve Araplar hezimete uğradı ve Akka bin Ebî Akka'yı esir alındı. Mehrân ise firar etti. Hâlid, onların kalesini kuşatıp fethetti. Kale halkını esir aldıktan sonra Akka'yı öldürüp ganimetlerini aldılar. Ebû Bekir'e fetih haberi ve ganimetin beşte biri gönderildi. Ümeyr bin Risâb es-Sahmî öldürüldü. Beşîr bin S'ad el-Ensârî orada vefat etti. İyâz bin Ganm, Dûmetülcendel ehliyle savaşmak için Hâlid bin Velîd'den yardım istedi. Hâlid, imdada çağrı vererek savaştı. Ükeydir bin Abdülmelik ve Dûmetülcendel reisi Cûdî bin Rebîa öldürüldü. Kaleyi savunanlar hezimete uğradı. Kale fethedildi ve Müslümanlar galip geldi. Direnenler öldürüldü. Hisardakiler esir edildiler. Çokça ganimet götürüldü. Hâlid bu hisarda ikamet etti.

Acemlerden Zermihr ve Rûzbeh gibi komutanlar Enbâr şehrine doğru yola çıktılar. Onlar Hasîd ve Hanâfis'e yetiştiler. Bu haberi alan Hâlid, Ka'kâ bin Amr'ı Hasîd üzerine yolladı. Ebû Leylâ Fedekî ise Hanâfis üzerine gönderildi. Ka'kâ, Acem ordusuyla savaştı. Zermihr onun eliyle öldürüldü. Rûzbeh ise İsmet bin Abdullah tarafından katledildi. Hanâfis'te Acemler hezimete uğradı. Müslümanlar Hasîd'in ganimetlerini yanlarına aldılar. Ebû Leylâ, Hanâfis'e gitti. Hanâfis reisi Mehbûzân hezimete uğrayarak Hüzeyl bin İmrân'ın Tâifesinin yanına Mûsâyyeh'e[39] gitti. Hüzeyl'in Akka bin Ebî Akka'nın kanının intikamını almak için hazırlık yapması haberi Hâlid'e ulaştı. Hâlid, Ka'kâ ve Ebî Leylâ ile birlikte Huzeyllilere gece vakti yağma ve baskın yapmak üzere plan kurdu. Üç koldan saldırı yaparak Mûsâyyeh'de birçok kişiyi öldürdüler. Rebîa bin Büceyr et-Tağlebî, Rusâfa'daki[40] Seniy'den geldi ve Akka bin Ebî Akka'nın kanının intikamı üzerine Huzeyl ile ittifak kurdu. Hâlid bu

[39] el-Mûsâyyeh:Badm el-Meym, el-Sad'ın fethi veya Müşedde (Mu'cemü'l Buldan). Taberî'nin kaydı hepsine göre daha yakın (İ.R).
[40] es-Seniyy: Cezîre'nin Doğu bölgesinde bilinen bir yer. Şarku'l Rusaffa (Mu'cemü'l Buldan) (İ.R).

haberi ayrıntılı olarak öğrendi. Hâlid ve Ebî Leylâ birlikte ona karşı saldırıya geçtiler ve Rebîa'nın üzerine hücum ederek onu öldürdüler. Müslümanlar onlardan birçok ganimet ve esir ele geçirdiler. Hâlid, Zümeyl'e gitti. Zümeyl ehliyle şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Onlardan birçoğu öldürüldü. Sayısız ganimetler ele geçirildi. Hâlid, Ebû Bekir'e fetih haberleri ile beraber ganimetler ve esirler gönderdi. Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm, Rebîa'nın kızını satın aldı. Ondan Ömer bin Ali ve Rukıyye doğdu.

Firâz ehli toplanarak Hâlid bin Velîd'e karşı savaşmak için Rumlar ve Acemlerden yardım istediler. Ayrıca Nemr, Tağlib ve İyâd Araplarından da destek aldılar. Fırat nehri kenarında iki ordu karşılaştı. Hâlid, onlarla savaştı ve onları hezimete uğrattı. Rivayetlere göre onlardan öldürülenlerin sayısı 100.000'e ulaştı. Firâz fethinden sonra Zilkade ayının 25'inde (31 Ocak 633-634) Müslümanlar Hîre'ye döndüler. Hâlid bin Velîd haccetmek için gizlice Mekke'ye gitti. Askerlerinin bundan haberi yoktu. Ebû Bekir'in de o döndükten sonra haberi oldu. Ebû Bekir ona öfkelendi. Bu yüzden Ebû Bekir'in emriyle o, Irak'tan Şam'a gönderildi. Hâlid, Bağdat'taki Kuzâa ve Bekir kabilelerine saldırdı ve daha sonra Kutrbil, Tel Akrakuf, Bâd ve Riyâ'yı yağmaladı.

Ömer, Zeyd'in kızı Âtike ile evlendi. Bu senenin Zilhicce ayında (Şubat-Mart 633) Ebü'l-Âs İbn Rebî' vefat etti. Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm, Ebü'l-Âs'ın kızı ile evlendi. Bu kızın annesi olan Zeyneb, Resûlullah (s)'ın kızıydı[41]. Ebû Bekir bu sene hacca gitti. Yerine Medine'de Osman'ı halef olarak bıraktı. Ebî Mersed el-Ganevî vefat etti.

Hicri 13/Miladi 634

Asya: Yermük'te İslâm ordusu Rumlarla karşılaşarak savaştı. Bu savaş bu senenin Safer ayından (Nisan 634) baharın sonuna kadar sürdü. Ebû Bekir'den askerî yardım istendi. Ebû Bekir'in emriyle Hâlid bin Velîd Irak'ta olan askerlerin yarısı yani 9000 veya 6000 kişilik bir orduyla Şam'a gitti. Hârise bin Müsennâ, Hâlid'in yerine Irak'a emîr olarak atandı. Hâlid, Irak ve Şam arasına vardı. Ulaştığı yerdeki bazı halklar ile

[41] Bu rivayete göre Hz. Ali'nin sadece Peygamber'in kızı Fatıma ile değil ayrıca torunu Ümâme ile de evlendiği görülüyor. Fakat daha ilginci şu ki Peygamber'in soyu sadece Fatıma'dan mı devam ettiği sorusudur. Her ne kadar İbni Sa'd çocuğu olduğunu idddia etse de diğer tarihçilerin bunu reddettiği görülüyor. Geniş izah için bkz. Şahyar, 2012, s.300-301; İbnü'l-Esîr, 1991, s. 368 (Ç.N).

anlaşma yapıp cizye aldı. Busra[42] şehri yakınlarına kadar oradakilerle savaşıp birçok esir ve ganimet ele geçirdiler. Busralılar ile savaşıp zafer kazandılar ve onlarla anlaşma yaptılar. Hâlid bin Velîd, esir ve ganimetlerin beşte birini Ebû Bekir'e gönderdi. Hâlid bin Velîd, Yermük'teki Müslümanlarla katıldı. Rivayetlere göre Hâlid'in gelişiyle beraber İslâm ordusunun sayısı 40.000 veya 42.000'i buldu. Müslümanlar ile Rumlar Cemâziyelâhir ayında (Ağustos 624) savaştı. Savaşın ortasında Medine'den bir ulak gelerek Hâlid'e Ebû Bekir'in ölüm haberini getirdi. Ebû Ubeyde Cerrâh'ın komutanlığı alması İslâm ordularından gizli tutuldu. Rum komutanı George[43], iki ordu arasında savaştan önce Hâlid'in yanına gelerek onunla diyaloğa girdi ve İslâm'ı kabul ederek İslâm ordularına katıldı. Hâlid ile beraber Rumlarla savaşa girdi ve aynı günün ikindi vaktinde şehadete ulaştı. Rumlar hep birlikte İslâm ordusu üzerine hamle yaptılar. Müslümanlar ilk önce zayıflık gösterse de ikincisinde Hâlid ile İkrime bin Ebî Cehil'in sebat göstermesiyle birlikte galip geldiler. Rumlardan çok kişi öldürüldü ve onlar hezimete uğradılar. Rivayete göre onlardan savaş meydanından ölenler dışında kendi ordugâhlarının hendeklerinde ölenlerin sayısı 12.000 kişiydi. Böylece Rumlar yenildiler. Müslümanlardan ölenlerin sayısı en fazla 3000 kişiydi. O gün öldürülenler arasında İkrime bin Ebî Cehil ve Resûlullah (s)'ın ashabından birkaç kişi de vardı.

Ebû Bekir'den haberlerin ulaşması gecikince Müsennâ bin Hârise Medine'ye gitti. Acemler arasında Azarmidoht'un saltanata geçmesiyle ihtilaf çıktı. Şâpûr bin Şehrîzân öldürüldü ve Müsennâ savaşmaktan kurtuldu. Müsennâ, Medine'ye varınca ölüm hastalığında olan Ebû Bekir'le görüştü. Ebû Bekir, Ömer'e Müsennâ'nın geri gönderilmesi ve Irak orsunun Şam'dan dönmesi konusunda vasiyet etti.

Rivayetlere göre Cenâdeyn (Ecnâdeyn) vakası Yermük'ten önce olup 28 Cemâziyelevvel'de (30 Temmuz 634) gerçekleşti. Hâlid, Ebû Ubeyde ve Yezîd bin Ebû Süfyân ile görüşerek sabah vakti Filistin'deki Amr bin Âs'ın yanına gitti. Rumların ordusunda komutan olarak Herakl'ın kardeşi Tezarok ve Kayklar vardı. Amr ve Hâlid Cenâdeyn'e geldiler. Müslümanlarla Rumlar savaştı. Tezarok ve Kayklar öldürüldü. Müslümanlardan da şehitler oldu. Rumlar hezimete uğradı. Müslümanların fethi gerçekleşti.

---

[42] Busra: "Mevzi olarak bölge ve idare olarak Şam'a bağlı" (Mu'cemü'l Buldan) (İ.R); Busra, Suriye'de, Şam'ın 120 km güneyinde, Ürdün sınırı yakınlarında tarihî bir şehirdir (Ç.N).
[43] Taberî: Cerrec (İ.R).

Ebû Bekir, 22 Cemâziyelâhir'in (23 Ağustos 634) gecesi vefat etti. Yaşı 63, hilafet süresi 2 yıl 3 aydı. Hilafet, Ebû Bekir'den Ömer'e intikal etti. Bu arada ahitname yazıldı. Müslümanlara ölüm hastalık sebebinden gerçekleştiği belirtildi. Ömer minbere çıkıp hutbe vererek halifeliğini ilan etti. Rivayetlere göre Ömer'in ilk hükmü Hâlid bin Velîd'i azledip, yerine Ebû Ubeyde-i Cerrâh'ı Irak'tan Şam'a gitmiş olan orduya komutan olarak atamak oldu. Ebû Ubeyde ve Hâlid Dımaşk (Şam)'ı muhasara etti. Galibiyet ve fetih elde ederek Dımaşklılar ile anlaşma yaptı. Ömer'e haber gönderildi ve Yezîd bin Ebû Süfyân'ı Dımaşk'ta bıraktı. Şam'daki Bustra[44] fethedildi. Ebû Ubeyde, Kihl'de[45] şiddetli bir çarpışmaya girdi ve oranın hâkimi olan Saklâr öldürüldü. Rumlar dağılıp hezimete uğradılar. Rivayete göre Rumların sayısı 80.000 kişiydi. Ebû Ubeyde, Hâlid'in yanına geldi. Sonra Humus'a gittiler. Yezîd bin Ebû Süfyân, yanında kardeşi Muâviye ile Sayda, İrka, Cübeyl ve Beyrut'a seferler düzenledi. Bu şehirler Şam'ın sahil kesimleriydi. Ebû Ubeyde Sekafî, Şerhîl[46] bin Hasane'nin yanına Baysân'a gönderildi. Baysânlılarla savaşa girdiler ve Şerhîl onlarla anlaşma yaptı. Ebû Ubeyde Sekafî, Âver'i Taberîyye üzerine gönderdi. Âver, Taberîyye'yi muhasara etti ve oranın halkıyla anlaşma yaptı. Ömer, Müsennâ bin Hârise'yi Müslümanlarla Irak'a gönderdi ve Ebû Bekir'in vasiyetini Ebû Ubeyde ve arkadaşlarına buyurdu. Onlar Irak'a gitti ve Hîre'ye vardılar.

Acemlerin yeni padişahı Purandoht'un yanına giden Rüstem Ferruhzâd, Câbân'ı ordu komutanı olarak Fırat[47] kıyısındaki Edakli'ye, Nersî'yi ise Kesker'e[48] gönderdi. Fırat civarındaki bütün köy ağalarını Müslümanlara karşı ayaklandırdılar. Ebû Ubeyde Sekafî ve Müsennâ Hîre'den çıktılar. İki taraf arasında şiddetli bir çarpışma çıktı ve Müslümanlar galip geldi. Acemler ve asi köy ağaları yenildi. Câbân esir düştü. Ebû Ubeyde, Câbân'ı serbest bıraktı. Bu olaya Nemarik adı verildi. Ebû Ubeyde Sekafî ve Müsennâ, Nersî komutasındaki Acemler ve Dihkanlılar ile Sekâtiyye Kesker bölgesinde savaşa girdiler. Müslümanlar galip geldi. Rüstem Ferruhzâd, Câlînûs'u Nesrî'ye yardım için gönderdi. Câlînûs, Bakusyastâ'ya vardı. Ebû Ubuyde, Bakusseytâ'ya[49] geldi. Müslümanlar, Câlînûs ve arkadaşlarını hezimete uğradı.

---

[44] **Mu'cemü'l Buldan**'da: "Bastra'nın Fethi: Burası bir şehirdir. Buraya Bastra derler" (İ.R).
[45] Taberî'de Fihl olarak geçer. Bu yer Ürdün'dedir. Mu'cemü'l-Buldan eserinin birinci ve ikinci cildinde yer alan bu yer Şam bölgesinde Müslüman ve Romalıların savaştığı yer olarak bilinir (İ.R).
[46] Taberî ve diğer eserlerde: "Şurahbil bin Hasene" (İ.R).
[47] Taberî'de: "Fırat Bâdakulâ" (İ.R).
[48] Taberî'de : "Böylece Kesker'in aşağısındaki Sakatiyye de denen yerde buluştular" (İ.R).
[49] Taberî iki kayıt düşer: Bakusyasa ve Bakuşyasa (İ.R).

Câlînûs, Rüstem Ferruhzâd'ın yanına vardı. Rüstem, Behean Cazeveyh'i birçok asker, savaş filleri ve Direfş-i Kâviyânî (Kisrâ'nın sancağı) ile birlikte Müslümanlara karşı savaşmak için gönderdi. Behmen, köprünün başına geldi. Ebû Ubeyde Sekafî ve Müslümanlar da aynı yere geldi. İki taraf arasında savaş çıktı ve İslâm askerleri yenildi. Ebû Ubeyde, kardeşi Hakem bin Mes'ûd ve Müslüman emirlerden 7 kişi şehadete ulaştı. Müsennâ bin Hârise yaralandı. Müslümanlardan 4000 kişi öldürüldü veya boğularak öldü. Acemlerden ise 6000 kişi öldü.

Rüstem Ferruhzâd muhalefete başladı. Behman Cazeveyh, Medâin'e geri döndü. Bu olaya Kussü'n-Nâtıf adı verildi. Diğer adıyla Köprü (Cisr)[50] savaşı da denildi. Müsennâ bin Hârise, Câbân ve Merdânşâh'ı Fırat yakınlarında Üleys'te yakaladı ve öldürdü. Ömer Müslümanların yenilgisini, Ebû Ubeyde'nin ve diğerlerinin şehadet haberini aldı. Ömer, Cerîr bin Abdullah Becelî ile Becelîleri, İsmet bin Abdullah ed-Debî'yi Müsennâ'ya yardıma gönderdi. Büyük bir ordu Müsennâ'nın yanında hazır bulundu. Rüstem Ferruhzâd ve Fîrûzân bu haberi aldıklarında Mihrân Hemedânî'yi Hîre'ye gönderdiler. İki taraf arasında Fırat kenarında Büveyb olayı vuku buldu. Çok çetin bir savaş başladı ve Müslümanlar galip geldi. Acemlerden 100.000 kişi öldürüldü. Müslümanlar onları Tâk-ı Kisrâ'ya kadar takip ettiler. Müsennâ, Sûku'l-Hanâfis ve Sûku'l-Bağdat'a gitti. Acem tüccarları, Kuzâalı ve Tağlibli Araplar alışveriş yaptıkları bir günde Pazar ehlinin tamamı öldürüldü. Bu iki pazarın malları yağmalanarak ganimet olarak alındı.

Ömer bu senede haccetti. Ayrıca Medine yakınlarında bulunup da atı ve silahı olan bütün memurların Medine'de toplanmalarını ve Irak yakınlarında bulunanların ise Müsennâ'nın yanına Irak'a gitmelerini emretti. Bu senede Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâm kadılığa getirildi.

Hazreti Resûl (s)'ün gulâmı (azatlı köle) Ebû Kebşe vefat etti. Erkam bin Ebü'l-Erkam da vefat etti.

Avrupa: Kayser ordusu Hâlid ile muhabere etti.

[50] Belazurî'nin **Fütuhü'l-Buldan** tercümesinde, "Bu olay Kuss en-Natıf veya yevmü'l Cisr (Köprü günü) olarak da bilinir'' der (İ.R).

Hicri 14/Miladi 635

Asya: Medine civarındaki insanlar Ömer'in yanına geldi. Ömer Medine'nin dışına çıktı ve ordugâhını Dırâr suyunun yanına kurdu. Askerleri, Acemlerle savaşmak için Irak'a göndermeye karar verdi. Ömer, bu orduya komutanlık edecek şahsı belirlemek amacıyla Hazreti Resûl (s)'ün ashabıyla istişare etti. Ömer, diğerlerinin tasdik ve güvenoylarıyla Sa'd bin Ebû Vakkâs'ı komutan olarak seçti. Sa'd ise o sırada Hevâzinlilerin zekâtını toplamakla meşguldü. O arada Ömer, kendisinin yanına gelmesini istedi. Ona ve Irak'a gidecek askerlere birtakım nasihatlerde bulundu. Sa'd Irak'a gitti. Müsennâ, Sa'd'ın geleceği haberini duydu ve onu bekleyişe geçti. Müsennâ, Kuss en-Nâtif'de aldığı yara yüzünden vefat etti. Sa'd'ın gelmesinden bir gün önce bu olay gerçekleşti. Sa'd, Şirâf'a vardı. Orduda Esadlılar, Kindeliler ile Müsennâ'nın kardeşi Muanna bin Hârise bulunuyordu. Bunlar Sa'd'ın yanında yer aldılar. İslâm askerlerinin sayısı 30 bini buldu. Bu arada Müsennâ bin Hârise'nin eşi Selmâ ile Sa'd izdivaç yaptı. Sa'd Şirâf'tan Uzeyb'e geçti. Daha sonra Uzeyb'den Kâdisiye'ye geçti. Ardından Atîk ve Hendek arasında bulunan Kantara ve Kudeys havalisine indi. Orada iki ay kaldı. Sa'd Irak civarındaki Enbâr ve Kesker bölgesine süvari birlikler gönderdi. İslâm askerleri yağma ve zorbalıkla yiyecek topladılar.

Dicle ve Fırat nehri etrafındaki ahali ise Yezdicerd'e haber gönderip; İslâm askerlerinden zülüm gördüklerini ve ayaklandıklarını haber verdiler. Acemlerin meliki Yezdicerd ile Rüstem Ferruhzâd Müslümanları kovmak için istişare etti. Yezdicerd'in emriyle Acem ordusu Sâbât'a gitmek için Rüstem'in komutanlığına verildi. Ayrıca Fîrûzân, Câlînûs ve Mihrân ibn Behrâm er-Râzî'de bu ordunun içinde vardı. Ömer'in emriyle Sa'd, birkaç tane Müslüman eşrafını Yezdicerd'in yanına gönderildi. Yezdicerd'in yanına elçi olarak gidip onunla konuştular. Yezdicerd ise onlara yanaşmaktan itina etti. Onlar da geri döndüler. Rüstem, Fîrûzân ve Câlînûs, Medâin'in dışına 120.000 asker ile çıktılar. Ayrıca 33 tane savaş fili de Kâdisiye'ye gönderildi. Rüstem, Müslümanlarla savaşmaktan çekiniyordu. Ağır ağır geldi ve barış yapmak istedi. Söylenenlere göre onun Sâbât'tan Kâdisiye'ye gelişi dört ayı buldu. Rüstem Kâdisiye'ye geldi ve iki taraf arasında Kâdisiye Savaşı meydana geldi. Muharrem ayının Pazartesi günü (3 Mart 635) Acemlerle savaş yapıldı. İki taraf arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. İki tarafta güneş batana kadar çarpıştı. Sonunda her iki taraf karargâhına çekildi ve bugüne Ermâs Günü dendi. Taraflar Salı günü de çarpışmaya

devam ettiler. Ka'kâ' bin Amr Temîmî ve Hâşim bin Utbe askerleriyle geldiler. Bunlar daha önce Şam'daydılar. Bugün de meydan muharebesi yapıldı. İslâm askerleri ve Acemler arasında savaş gerçekleşti. Ka'kâ' bin Zülhicâb, Fîrûzân'ı ve iki tane Acem komutanını öldürerek onları bozguna uğrattı. Bugüne Ağvâs Günü denildi. Müslümanlardan öldürülenlerin sayısı 2000, Acemlerden öldürülenlerin sayısı 10.000'di. Taraflar dördüncü günde de savaştı. Bugüne de İmâs ismi verildi. Gün doğmadan önce başlayan savaş ikindiye kadar sürdü. İkindi vakti tekrar başlayan savaş gece bitene kadar devam etti. Buna da Herîr Gecesi ismi verildi. Sabaha kadar savaştılar. Sabahtan öğlene kadar savaş sürdü. Uzunca bir muharebe oldu. O gün öğle vakti Acemler kaçtılar. Rüstem Ferruhzâd, Hilâl bin Alkame tarafından öldürüldü. Zühre bin Havî Temîmî[51] onları takip etti. Onlar ve Câlînûs hezimete uğradı. Câlînûs öldürüldü. Müslümanlar, sayılı ve ölçekli ganimetler ele geçirdiler. Rivayetlere göre Müslümanlardan 6000'den fazla, Acemlerden ise 30.000'den fazla kişi öldürüldü. Sa'd fetih haberi ve ganimetin humusunu vermek için Ömer'in yanına gönderdi.

Utbe bin Gazvân, Acem hududundaki Basra bölgesine gönderildi. Utbe, bu senenin Rebîülevvel ayında Cisr-i Sağîr[52] havalisine indi. Fırat emiri 4000 asker ile Utbe ile savaşmaya geldi. Utbe'nin yanında sadece 500 kişilik bir kuvvet vardı. Utbe onlarla savaşa tutuştu. Fırat emirinin esir edilmesi dışında askerlerin tamamı imha edildi. Utbe, Ubelle ahalisiyle savaştı. Onların çoğu imha edildi ve geri çekildiler. Ubelle halkı Utbe'nin korkusu sebebiyle şehri boşalttı. Müslümanlar, Ubelle'ye girdiler. Ubelle'den geriye bırakılan birçok esir ve ganimet ele geçirildi. Utbe, kendi yerine Mücâşi' bin Mes'ûd'u bırakarak Medine'ye Ömer'in yanına gitti.

Ömer, oğlu Ubeyd ve arkadaşlarının şarap içtiklerini öğrendiğinde onlara içki cezası olarak had uyguladı. Ceza olarak sopalama uygulandı.

Ömer, Ramazan ayında (Kasım 635) halka mescitte namaz kılınmasını emretti.[53]

Sa'd bin Ubâde el-Ensârî vefat etti. Ebû Bekirîn babası Ebû Kuhâfe vefat etti. Muâviye'nin annesi Hind vefat etti.

---

[51] Bu isim muhtelif metinlerde farklı şekillerde kaydedilmiştir: Taberî'de Zühre bin el-Havye. İbnü'l Esîr'in **Kâmili**'nde Zühre bin Hive. **Fütuhü'l-Buldan**'da Zühre bin Havye. **Mu'cemü'l-Buldan**'ın ek kısmında Zühre bin Cuviyye (İ.R).

[52] Taberî'de: Kûfe'deki küçük köprü (Cisr-i Sağîr) (İ.R).

[53] Müellif burada teravih namazından bahsediyor (Ç.N).

Ömer bu sene haccetti.

Hicri 15/Miladi 636

Asya: Bazılarının rivayetlerine göre Kûfe şehri bu sene İbn Bukayle'nin tavsiyesiyle Sa'd bin Ebû Vakkâs tarafından inşa edildi.

Yermük fethedildi. Herakl'ın komutanı Manûel[54], Hâlid tarafından imha edildi. Şam'ın tamamı İslâm ordularının tasarrufuna geçti. Bu yerlerle ilgili detaylar ve rivayetler ileride gelecektir.

Müslümanlar tarafından Şattu'l-Arap sahilinde Basra şehri inşa edildi. Bunun sebebi ise İran'ın Hindistan ile bağları kesmekti. Ebû Ubeyde Cerrâh ile Hâlid bin Velîd, Kihl'den Humus'a gittiler. Rum meliki Herakl haberi duyunca Ebû Ubeyde ve Hâlid ile savaşması için Tuzor (Theodoros) ve Şeneş'i kalabalık bir orduyu gönderdi. İki taraf arasında Merc-i Rum'da savaş oldu. Tuzor, Dımaşk'a kaçtı. Arada kalan Şeneş, Ebû Ubeyde ile karşılaştı. Hâlid, Tuzor'u takibe aldı. Bunu duyan Yezîd bin Ebû Süfyân'da takibe koyuldu. Hâlid ile Yezîd komutanlığında Tuzor ile savaş oldu. Rumlar hezimete uğrayıp öldürüldüler. Hâlid daha sonra Tuzor ile savaşan Ebû Ubeyde'nin yanına giderek savaşa dâhil oldu. Şeneş sonunda öldürüldü. Rumlar hezimete uğradı. Bu olayı duyan Herakl, Humus'tan Ruhâ (Urfa)'ya gitti. Ebû Ubeyde Baalbek'e gidip orayı muhasara etti. Baalbek halkı ondan emân istedi. Baalbeklilerle anlaşma yaptılar. Ebû Ubeyde, Humus'u muhasara etti. Müslümanlarla Humus arasında anlaşma yapıldı. Müslümanlar Humus'a girdi. Ömer'e ganimetin humusu (beşte biri) ve fetih haberi gönderildi. Ebû Ubeyde, Ubâde bin Sâmit'i yerine bırakarak Hama üzerine gitti. Hama, Ma'arra, Lazkiye, Unvah, Antertûs ve Humus'a yakın Selemiye fethedildi. Ebû Ubeyde Hâlid'i, Kınesrîn üzerine gönderdi. Hâlid ile Mînâs karşılaştı. Herakl'dan sonra Rumların en büyüğü olan Mînâs öldürüldü ve Rumlar hezimete uğradı. Hâlid, Kınesserîn'i muhasara etti. Kınesrînliler anlaşma yapmak isteyince Hâlid anlaşmadan uzak durdu. Bunun üzerine Kınesserîn'i yağmaladı. Ebû Ubeyde Haleb'i, Antakya'yı, Kûrus'u, Hısn-ı Selmân'ı, Tel Araz'ı, Yâles'i[55], Kâsırîn'i kuşattı ve bu bölgeleri fethetti. Bu vilayetlerle anlaşarak onların her birine

[54] Taberî: Rum kralı Manûîl (İ.R).
[55] Taberî'de: Bales. Mu'cemü'l-Buldan'da Bales hakkında detaylı mâlumat vardır (İ.R).

bir vali atadı. Ebû Ubeyde Filistin'e geçti ve Habîb bin Mesleme'yi Cercer şehrindeki Lukkam Dağına gönderdi. Ayrıca Hısn el-Hades'i kuşattı. Habîb, bu nahiyeleri oranın halkıyla anlaşarak fethetti. Ebû Ubeyde, Meysere bin Mesrûk el-Absî'yi Gares üzerine gönderdi. Oradakilerle savaştı ve o bölgeyi fethetti. Yezîd bin Ebû Süfyân, Ömer'in emriyle kardeşi Muâviye'yi Kaysâriyye'ye gönderdi. Muâviye oradakilerle savaştı. Rumlardan 80.000 kişi öldürüldü. Savaş galibiyetle bitti ve fetih gerçekleşti. Amr bin Âs Baysân'ı fethetti. Ürdünlülerle barış yapıldı. Ebü'l-Âver Ürdün'e idareci olarak tayin edildi.

Rum askerleri Cenâdeyn'de komutan Artabon idaresinde toplandılar. Ayrıca büyük bir orduyu da Remle ve İlyâ'ya yerleştirmişti. Amr bin Âs, Cenâdeyn'e geldi. Alkame bin Hâkim el-Farsî ve Mesrûk bin Fullan el-Akkî, İlyâ'ya ve Ebû Eyyûb el-Melikî, Remle'ye savaşmak için gönderildi. Amr, Artabon ile savaştı. Artabon hezimete uğrayıp, İlyâ'ya kaçtı. Müslümanlar galip geldi ve fetih gerçekleşti. Artabon, İlyâ'dan Mısır'a kaçtı. Amr Gazze, Sebastiye, Nablus ve Lüdd şehirlerini fethetti. Ömer, Şam'a gitti ve kendi yerine Ali bin Ebî Talib aleyhisselâmı Medine'ye vekil bıraktı.

Ömer, Şam'a gelip Câbiye'de hazır olmalarını istedi. Ömer Câbiye'ye vardı ve onlarla görüştü. İlyâ ve Remle halkı onlarla anlaştı. Ömer Beytü'l-Makdis'e gitti ve onlarla anlaşma yaptı. Beytü'l-Makdis halkı barış yapmak için Ömer'in yanına geldi. Bu, Ömer'in Şam'a geliş sebebiydi. Ömer Filistin'i ikiye ayırdı. Bir yarısını Alkame bin Hekîm'e verdi, ona Remle bölgesi düştü. Diğer yarısını da Alkame bin Mecruz'a[56] verdi. Ona da İlyâ düştü. Ömer'de Medine'ye geri döndü.

Ömer, devlet idaresinde önemli görev, vergi ve maaşlar tahsis etti. Divanı da hizmetlerden geri kalmamak için kurdu. Bu çalışma İslâm'daki ilk divan faaliyetiydi.

Sa'd, işlerini bitirdikten sonra ona mektup yazdı. Ömer de Medâin'e gidip Acemler ile savaşmasını emretti. Çocuklar ve kadınları Kâdisiye'deki Atîk'de bırakmasını emretti. Sa'd, Dicle'nin batısındaki Medâin'e doğru gitti. Sa'd ilk önce Burs komutanı Zühre bin el-Havî et-Temîmî'nin yanına vardı. Acemlerin liderlerinden Bushabrâ[57] ile karşılaştı. Acemler Burs'da hezimete uğradılar. Bushabrâ nehire düşerek öldü. Burs dihkanı (hâkimi) Bistan oraya gelerek anlaşma yaptı. Köprüler yapıldı. Acem

[56] Taberî'de: Meczuz. İbn Sa'd'ın Tabakat adlı eserinde: Mecezzuz (İ.R).
[57] Taberî'de: Busbuhra bin Salûba (İ.R).

kuvvetlerinin Bâbil'de toplanma haberi Zühre'ye ulaştı. Sa'd Burs'a vardı. Zühre Bâbil'e gitti. Nehîrhân ve Mihrân Râzî'nin orduları hazırdı. Zühre ve onlar arasında çetin bir savaş meydana geldi. Acemler Medâin'e kaçtılar. Ferhân ve Feyûmân öldürüldü. Zühre Deyr[58] ile Kusa arasındaki yere geldi. Zühre ile Acemlerin diğer bir ordusuyla savaşa girdi. Acemlerin diğer ordularının komutanı Şehriyâr öldürüldü. Sa'd, Kus'a vardı. Zühre Medâin'in batısındaki Behrşîr'e gitti. Sâbât dihkanı Şîrzâd barış için Zühre'nin yanına geldi. Onu Sa'd'a sevketti. Sa'd onun barışını kabul etti. Daha sonra yolda Kisrâ'nın kızı Purandoht ile Müslümanlar karşılattı. Onlar hemen Dicle'nin doğusundaki Medâin'e kaçtılar. Hâşim bin Utbe, Kisrâ'nın evcilleştirdiği Karte adlı meşhur aslanı öldürdü. Araplar Kisrâ'nın eyvanını uzaktan gördüler. Gördükleri yapılar onlara çok ihtişamlı ve acayip geldi. Onlar Resûlullah (s)'ın ahdini hatırlayıp[59] dile getirip vefa gösterdiler.

Ömer, bu senede hac görevini yaptı. Nevfel bin Hâris bin kisrAbdülmuttalib vefat etti.

Avrupa: Frank diyarının bazı yerlerinde sanayi çalışmaları ve bilimsel faaliyetler yükselişe geçti. Paris havalisinde Sen Deni Kilisesi inşa edildi.

Hicri 16/Miladi 637

Asya: Sa'd bin Ebû Vakkâs 2 ay boyunca Dicle'nin batısındaki Medâin'e bağlı Behrşir'i muhasara etti. Müslümanların hepsi oruçlu savaşıyordu. Ayrıca karşı taraftakiler de zorlanmaya başladı. Fetih, Safer ayında (Mart 637) İslâm orduları tarafından gerçekleşti. Sa'd ezici bir galibiyetle Medâin'e girdi. Behrşir halkı ise güvenli yollardan Tikrît'e gittiler. Sa'd'ın emriyle Dicle'nin diğer tarafındaki İslâm orduları Medâin'in doğusundaki Acem saraylarına yöneldiler. Çünkü Kisrâ'nın hazinesi buradaydı. Söylentilere göre Dicle bu sene aşırı derecede taştı. Suyun taşkınlığını atlatan ilk önce Âsım bin Amr oldu. İslâm ordusu Dicle'nin karşı tarafına

[58] İslam beldelerinde çokça Deyr bölgesi vardır. Seferlerde ve savaşlarda bunları görmekteyiz. Tefsilatlı araştırmalarda da bilindiği üzere bu yerlerde birçok olay ve hadise meydana geldi. Fakat hiçbirinde Deyr bölgesi özel bir yer olarak geçmedi. Yani o bölgeye bağlı biri ya bir kasaba ya da bir nahiye olmadı. Tıpkı Deyrü'l-Cemacim gibi. Deyr'ü Saman, Deyr'ü Hubeyb veya örnekleri gibi. Bu Deyr bölgeleri yabancı veya uzak bölgeler değildir. Kusa nahiyesi İslam tarihinde meşhur bir yere sahiptir. Sebebi ise Hz. Ali'nin Kureyş mensubiyetini tanımladığı olayda geçmektedir, Şöyle: "Bir adam Ali'ye 'bana Kureyş'in aslını anlat' dedi. O da 'biz Kusa'yız' dedi." **Mu'cemü'l-Buldan**'ın Kusa maddesine bakınız (İ.R).

[59] Hendek Gazası'nda Hz. Peygamber'in büyük bir kayayı kırarken ilahi ilhamla verilen fetih müjdeleri arasında Kisrâ saraylarının fethi müjdesi de vardı. Diğerleri Şam ve Mısır'ın büyük ve ihtişamlı saraylarıdır. Ayrıca bkz. el-Bûtî, 2003, s.95; el-Vâkıdî, 2013, s.393-394 (Ç.N).

geçti. Bu olayı gören Acemler korku ve endişeye kapıldılar. Âsım karşıya geçtikten sonra Acemlerle savaştı. Acemler hezimete uğradı ve Yezdicerd ailesiyle beraber Hulvân'a kaçtı. Yezdicerd hezimete uğradıktan sonra yanındaki hafif ve kıymetli eşyaları da götürdü. Müslümanlar Medâin'e girdiler.

Sa'd, Kisrâ'nın eyvanına girdikten sonra eyvanda fetih namazı kıldı. Rivayete göre Irak'taki ilk Cuma namazı burada kılındı. Bu olay bu senenin Safer ayında cuma günü gerçekleşti. İslâm askerleri Medâin'de bozguna uğrayanların peşlerine takılıp civar yerlerde onların her birini öldürdü. Müslümanlar Acemlerin yanlarına aldıkları mal ve ganimetleri ele geçirdiler. Rivayetlere göre bu ganimetler ev eşyaları, araç gereçler, mücevher, silah ve Acem hükümdarlığının hazinesiydi. Bunları Nehrevan'a gönderdiler. Hazinenin bir yarısı da Medâin'de saklıydı. Sa'd ganimeti taksim etti. Sonra saltanattan kalan bu eşyaları humusa ayırdı. Rivayetlere göre İslâm ordusu 60.000 kişi olup her birine 12.000 tümen düştü. Sa'd fetih haberiyle beraber ganimet ve humusun haberini Ömer'e gönderdi. Acem ordusu Medâin'den kaçanlarla beraber Yezdicerd'in emriyle Celûlâ ve Hânkîn bölgesinde toplandılar. Komutanları Mihrân Râzî büyük bir hendek kazıp aynı doğrultuda etrafa keskin demir teller ördü. Sa'd bu olayı görünce Ömer'e mektupla bildirdi. Ömer emir göndererek; Celûlâ'da savaş ve muhasara için Hâşim bin Utbe ve Ka'kâ bin Amr'ı görevlendirildi. Ayrıca ordunun sayısının 12.000'i geçmemesini istedi. Hâşim ve Ka'kâ, Celûlâ'yı muhasara için gittiler. 80 gün boyunca muhasara sürdü ve ta ki havanın karardığı bir sırada şiddetli bir rüzgâr esinceye kadar savaşlar çok çetin geçti. Sonunda Ka'kâ ve İslâm orduları hendek yolunu geçti ve zorlu çarpışmalar meydana geldi. Acemler yenildi. Mihrân Râzî ve Fîrûzân öldürüldüler. Rivayetlere göre Acemlerin ölü sayısı 100.000'e[60] kadar ulaştı. Yezdicerd bu haberi alınca kaçış serüvenini devam ettirerek Hûlvân'dan Rey'e gitti. Yerine Hüsrev Sinnûm'u[61] bıraktı. Ka'kâ bin Amr, Hûlvân'a ve Şîrîn'in sarayına ulaştı. Hüsrev Sinnûm dışarı çıktı. Hûlvân dihkanı (Hâkimi) Zeynebî savaşa girişti ve İslâm ordusu galip geldi. Zeynebî öldürüldü. Hüsrev Sinnûm kaçtı. Hûlvân bu galibiyetle fethedildi. Ka'kâ, Hûlvân'a girdi. Rumlar oradan Arap kabilelerinden Tağlib, İyâd, Nemr ve Şehârciler ile Musul'dan Antâk'a sonra Tikrît'e geldi. Sa'd bu haberi duyunca Ömer'e mektup yazdı. Ömer, Sa'd'a başlarında Abdullah bin Mu'tîm

[60] İslam tarihinde pek çok savaşta ölülerin rakamı bu şekilde abartılı verilmiştir. Bir de Arap ve Acem savaşları olunca müellif belki de mağduriyet havasında vermiş olabilir. (Ç.N)
[61] Taberî'de: Hüsrev Şennum el-Hemdânî (İ.R).

ve Rebî bin Efkal[62] olmak üzere 12.000 kişilik bir İslâm ordusunun Tikrît'e gitmesini emretti. Abdullah, Tikrît'i dört gün boyunca muhasara etti. Abdullah, Arap kabilelerinden Tağlib, İyâd ve Nemrliler ile ittifak kurdu ve bunlar İslâm'ı kabul ettiler. Ayrıca emân istediler. Abdullah Tikrît'e gece baskını yaptı. Ardından Tağlib ve İyâdlılar da İslâm ordusuna katıldı. Rumların tamamı öldürüldü ve galibiyetle fetih gerçekleşti. Abdullah, Rebî bin Efkal'i Arap kabilelerinden Tağlib ve İyâdlılarla birlikte Musul ve Ninevâ'ya göndererek oraları muhasara etmelerini istedi. Onlar emân istedi ve anlaşma yaptılar. İslâm ordusu tarafından ganimetler ele geçirildi. Fetih haberi ve ganimetin humusu (beşte biri) Sa'd ve Ömer'e gönderildi.

Acem ordusu Azîn bin Hürmüzân'ın etrafında Mâsebazân'da toplandılar. Sa'd haber alınca Dırâr bin el-Hattâb'ı İslâm ordularıyla Mâsebazân ovasına gönderdi. Zor bir savaştan sonra Dırâr Azîn'i esir aldı ve öldürdü. Acemler hezimete uğrayarak dağa kaçtı. Onlara emân verildi. Onlar da kabul etti. Dırâr, Sîrevân'a kadar akın etti. Herakl, Cezîre'deki Arap halklarını Hît'e gönderdi. Sa'd bu haberi alınca Mâlik bin Utbe ve Hâris bin Yezîd Âmrî'yi onlarla savaşması için gönderdi. Mâlik ve Hâris, Hît'e geldi. Mâlik ordunun yarısını alıp Karkîsiyâ'ya gitti. Onlarla anlaşarak cizye alındı. Karkîsyâ'dakiler anlaşma yapınca Hît ordusu geri döndü.

Abdullah bin Ömer ile Muhtâr'ın kız kardeşi Safiyye binti Ebî Ubeyde bin Mes'ûd Sekafî evlendi. İbrâhim bin Resûllah (s)'ın annesi Maria vefat etti. Ömer bu senede haccetti. Yerine ise Medine'de Zeyd bin Sâbit'i vekil bıraktı.

Hicri 17/Miladi 638

Asya: Ömer'in emriyle Sa'd bin Vakkâs'ın öncülüğünde Kûfe ve Basra şehirleri inşa edildi. Sonra orası kamış ve kuru ottan yapıldığı için yandı. Burayı inşa ederken mescidin yerinde iki tane manastır bulunuyordu. Esasında Kûfe şehrinin inşa edilmesinin sebebi, İslâm askerlerinin Irak'ın havasından ve suyundan şikâyet etmeleriydi. Ömer'in emriyle Huzeyfe ve Selmân, Kûfe şehrinde düzgün bina ve arazi inşasıyla görevlendirildiler.

[62] Taberî'de: Rebi' bin Efkal el-Anzî (İ.R).

Herakl, Cezîre Araplarının talimatıyla ve yardımlarıyla Humus'ta Ebû Ubeyde Cerrâh'a saldırdı. Ebû Ubeyde yardım istemek zorunda kaldı. Ömer bu haberi alınca Sa'd bin Ebû Vakkâs'a, Ka'kâ bin Amr'ı ve İslâm ordusunun birkaç diğer serdarını oraya yardıma göndermesini emretti. Onlar Şam'ın diğer şehirlerini muhafaza etmek için geldiler. Ömer Medine'den çıkıp Ebû Ubeyde'nin yardımına yetişmek için Câbiye'ye gitti. Araplar ve Heralk'ın yardımcıları Ömer'in gelişinden haberdar oldular. Irak ordusu Ebû Ubeyde'nin yardımına yetişti. Herakl'ı destekleyen Araplar dağılıp kendi yurtlarına kaçtılar. Ebû Ubeyde ile Rumlar savaştı. İslâm orduları fethi gerçekleştirdi ve Rumlar hezimete uğradı. Bu savaştan sonra Ebû Ubeyde ve Herakl'ın kendisi Antakya'da karşılaştılar ve Ebû Ubeyde galip gelerek orayı ele geçirdi.

İyâz bin Ğanem[63] Cezîre'yi muhasara etti. Cezîre halkıyla anlaşma yaparak onlardan cizye alındı. Habîb bin Mesleme, Cezîre Acemlerinin başına tayin edildi. Velîd bin Ukbe ise Cezîre Araplarının başına tayin edildi.

Müslümanlar Rakka şehrini fethettiler. Süheyl bin Adiyy sayesinde oranın halkı anlaşma yapıp cizye verdi. Abdullah bin Utbân Nusaybin'i fethetti. Onlar da Abdullah ile anlaşma yaparak cizye verdiler. Osman bin Ebü'l-Âs Ermeniyye ehliyle savaştı ve galibiyetle fetih gerçekleştirdi. Onlarla anlaşma yapıp cizye aldı. İyâz bin Ganm Ruhâ (Urfa) halkını muhasara etti ve onlarla savaştı. İyâz galip geldi ve onlar hezimete uğradı. Müslümanlar fetih elde etti. Safvân bin Muattal Harranlılar ile savaştı ve Müslümanlar galip geldi. Onlar cizye şartıyla anlaşma yaptılar. İyâz bin Ganm Sümeysât'ı, Arz Beyda'yı ve Fırat kenarındaki köyleri, oradan Menbic Köprüsüne kadar her yeri fethetti. Ayrıca Ayn Verde, Tel Mûzûn, Amîd, Meyyâfârikîn, Tûr Abdîn, Mardin, Erzen, Bidlîs, Hilat (Ahlat)[64] ve Ermeniyye'nin Aynu'l-Hemida'sına kadar hepsiyle tek tek anlaşma yapıp cizye aldı.

Ömer, Hâlid bin Velîd'i ordu kuvvetleri ve seriyyelerinin başından azletti. Sebebi ise kendisinin bir hamamda içinde şarap bulunan sıvıyla bedenine masaj[65] yaptırmasıydı.

Ömer bu senenin Receb ayında hac yaptı. Yerine Zeyd bin Sâbit'i bıraktı.

---

[63] Taberî'de ve İbn Sa'd'ın **Tabakat** adlı eserinde: İyad bin Ganem (İ.R).

[64] Bugün dahi bu şehir isimleri Anadolu'da farklı dil ve kültürler tarafından yer yer kullanılmaktadır (Ç.N)

[65] Masaj (Tedlik) kavramı sözlükte detaylıca yer bulamamakta. Bu kavram her kaynakta aynı şekilde geçiyor. Fakat el-Münced adlı sözlükte: "Tedlik: Bedenin üzerine ellerle masaj yapılması" diye açıklanır. Tıp ve Kamus açıklamalarında ise ''Tedlik (masaj), doğal ortamda çeşitli bitkilerle güzel koku bırakan beden uygulaması. Bu uygulama güzel bir koku bırakır bedende" diye yorum yapılır (İ.R).

Mescid-i Harâm'ın genişleme ve yenileme çalışması yapıldı. Ömer Mekke ve Medine ehline yolcuların yararlanmalarından ötürü yollardaki su kaynakları üzerinde çeşme ve gölgelikler yaptırmaları için izin verdi. İbnü'l-Esîr'in Kâmilü't-Tevârîh'ine ve diğer kitaplara göre Ali bin Ebî Tâlib'in Fatıma binti Resûlullah'dan doğma kızı Ümmü Külsûm, Ömer ile evlendi.[66]

Alâ bin el-Hadramî[67], Ömer'den izinsiz olarak, başlarına Müslümanlardan Cârûd bin Muallâ[68], Sivâr bin Hemmâ[69] ve Hüleyd bin Münzir es-Sâvî olan orduyu yanına alıp Fars'a doğru yola çıktı. Onlar denizden karşıya gemilerle geçtiler. Oradan Istahr'a gittiler. Müslümanlar Tâvus denilen yerde Hirbiz'in komutası altındaki Acem ordusuyla savaştılar. Acemler yolları tutup Müslümanların denize dönüş yolunu kapattılar. Cârûd ve Sivâr öldürüldüler. Hâlid bin Münzir çaresiz kaldı. Durumdan haber alan Ömer, Utbe bin Gazvân'ı Basra'ya yardım için gönderdi. Utbe yardıma yetişti. Hâlid ve Müslümanlar kurtuldu. Fetih gerçekleşti. Acemler hezimete uğradı ve Müslümanlar geri döndü. Alâ bin el-Hadramî Bahreyn ve Umman'dan azledildi. Ömer onun yerine Osman bin Ebü'l-Âs'ı bu bölgelere atadı. Utbe bin Gazvân Basra işlerinden istifasını istedi. Yerine üç ay boyunca Muğîre bin Şu'be atandı. O da azledildi. Ömer onun yerine tekrar Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra idaresine getirdi.

Acemler, Hürmüzân liderliğinde Hûsiztan, Ahvaz, Menâzır ve Nehritîrâ'da toplandılar. Utbe bin Gazvân, Sa'd bin Ebû Vakkâs'dan yardım istedi. Sa'd, Nuaym bin Mukarrin ve Nuaym bin Mes'ûd'u yardıma gönderdi. Utbe, Sülmâ bin el-Kayn ve Harmele bin Murata'yı Acemlerin üzerine gönderdi. Hürmüzân karargâhını Dülap ile Nehritîrâ arasına[70] kurmuştu. Sülmâ ve Harmele, Hürmüzân ile karşılaştılar. Askerler mevzilendiler. Nuaym bin Mukarrin ve Nuaym bin Mes'ûd, Kûfe'den buradaki orduya yetişti. İslâm ordusu savaşa başladı. Hürmüzân ve Acemler yenilgiye uğradılar. Hürmüzân, köprüden karşıya geçerek Sûkulahvâz'a kaçtı. Hürmüzân, Sûkulahvâz'da ikamet etmeye başladı. Düceyl bölgesi iki taraf arasında bir engeldi. Hurkûs bin

[66] Müellifin burada Şii olmasına rağmen herhangi bir yorum yapmadığı aşikâr olarak görülüyor (İ.R).
[67] Bunun aslı el-Hadramî'dir. Fakat el-Makâle farklı bir tanım yapmıştır : "el-Hadramî bi'l-Hayy el-Mahle ve'l-Dadd el- Mu'cemet'ül Sekine ve'l Rai' el-Mehmele el-Meftuhe. Üçüncüsü ise Kahtan kabilesine bağlı Hadramevtli'' (İ.R)
[68] Taberî'de: el-Carûd bin Amr bin Haniş bin el-Ma'lesa (Ebü'l-Munzir) (İ.R).
[69] Taberî'de: el-Sivar bin Himam (İ.R).
[70] Bu yer muhtelif eserlerde farklı kaydedildi: Dülat, Zülat, Dülaf ve Taberî'nin başka baskıları olmak üzere Avrupa (Latince) baskısında '"ed-Dülüf", **Mu'cemü'l Buldan**'ın Avrupa baskısı ve Beyrut baskılarında "Dülus" olarak geçer (İ.R)

Züheyr el-Sa'dî ve birçok Müslüman Basra'dan, Sülmâ, Harmele ve Nuayman'ın[71] yardımına yetişti. Hürkûs karşıya geçti ve köprüden ileriye atılarak Hürmüzân ile savaştı. Hürmüzân, Râmhürmüz'e kaçtı. İslâm ordusu Sûkulahvâz'ı fethetti ve Râmhürmüz'e doğru sefere çıktı. Hürmüzân ile savaşmak için Ömer'in emriyle Kûfe'den ve Basra'dan yardım geldi. Hürmüzân hezimete uğrayıp Râmhürmüz'den Tüster'e[72] kaçtı. İslâm ordusu Râmhürmüz'ü fethetti. Müslümanlar Züheyr öncülüğünde toplandı ve Tüster'e gitti. Acem askerleri ve Hürmüzân ile şiddetli çarpışmalar yaşadı. Uzun süren savaş ve muhasara sona erdi. Müslümanlardan birçok kişi öldürüldü. Berâ bin Mâlik, Mecze'e bin Sevr Hürmüzân tarafından öldürüldü. Muhammed bin Ca'fer bin Ebû Tâlib (a) şehit oldu. İslâm orduları ancak birkaç ay sonra galip gelebildi. Tüster Kalesi fethedildi ve Hürmüzân esir edildi. Müslümanların eline büyük bir ganimet geçti. Ganimetin humusu (beşte biri) ve Hürmüzân, Ömer'in yanına gönderildi. Daha sonra İslâm ordusu birçok savaş ile Sûs Kalesini fethetti. Ebû Sebre bin Ruhm ve Zirr bin Abdullah'ın eliyle fetih gerçekleşti. Nebî Dânyâl (a)'ın cesedi bulundu. Haber Ömer'e ulaşınca defnedilmesini emretti. Ebû Sebre bin Ruhm, Cündişâpûr'u fethetti.

Bu sene Ömer haccetti. İslâm orduları bu sene Kirman ve Fas taraflarına gitti. Bazı rivayetlere göre Beytü'l-Makdis'in fethi bu sene içinde olup Amr bin Âs tarafından fetih gerçekleşmiştir. Beytü'l-Makdis'in başrahibi Sofjunyus Beytü'l-Makdis şehrini ikinci halife Ömer'e teslim etti. Beytü'l-Makdis'te İslâm mescidi inşa edildi.

Avrupa: Frank kralı Digoberd öldü.

Hicri 18/Miladi 639

Asya: Bu sene Hicaz'da şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yaşandı. Ömer, Şam idaresine haber yollayıp Medine için yiyecek ve erzak istedi. Ebû Ubeyde 4000 deveyi gıda için Medine'ye getirdi. Sonra görev yerine geri döndü. Amr bin Âs, Kızıldeniz'den (Kulzum diyarından) birçok yiyeceği Medine'ye gönderdi. Böylece gıda fiyatları Mısır fiyatına denk geldi. Şiddetli rüzgâr âdeta dumana dönüştü ve toprağı kül gibi savurdu. Yaşanan bu sebeplerden dolayı bu seneye de Âmm-er-Remâde senesi adını

[71] Burada görülen iki tane Nuaym vardır. Nuaym bin Mukarrin ve Nuaym bin Mes'ud (İ.R).
[72] Tuster, Arapça'da Şuşter'dir (Müellif) (İ.R).

verdiler. Yine rivayetlere göre bu sene kuraklık ve otsuzluk yüzünden yabani çöl ve dağ hayvanları yanıp tutuştu.

Şam'daki Amvâs adlı yerde tâûn (veba) salgını ortaya çıktı. Denilenlere göre 25.000 kişi Şam'da tâûn yüzünden öldü. Şam'daki İslâm ordusu emiri Ebû Ubeyde bin Cerrâh tâûn sebebiyle öldü. Muâz bin Cebel tâûn sebebiyle Şam'da öldü. Süheyl bin Amr tâûn sebebiyle Şam'da öldü. Yezîd bin Ebû Süfyân Dımaşk'ta tâûn sebebiyle öldü. Utbe bin Süheyl Şam yakınlarında vefat etti. Hâris bin Hişâm tâûn sebebiyle Şam'da vefat etti. Amr bin Geylân es-Sekafî tâûn sebebiyle vefat etti.

Ömer bu sene tâûndan sonra Şam'a doğru yola çıktı. Kendisi devlet mallarının İslâm askerleri ve diğerleri arasında bölüştürülmesi hükmünü verdi. Ömer Şam'ı derleyip düzene soktu. Erzakları taksim edip, Şam'ın hudut ve sınırlarını kapattı. Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselâmı Medine'de kendisinin yerine tayin etti. Ömer Zilkade ayında (Kasım 638) Medine'ye geri döndü.

Ka'd el-Ahbâr İslâm'a girdi. Ömer bu sene Muâviye'yi Dımaşk'ta kardeşi olan Yezîd'in yerine tayin etti. Ömer hac ziyaretini gerçekleştirdi.

Hicri 19/Miladi 639[73]

Asya: Celûlâ, Medâin ve Cizre fethedildi. Kâyseriyye de Muâviye'nin eliyle fethedildi. Bazı yazarlara göre bu senede Safvân el-Muattal es-Sülemî vefat etti.

Ömer hac ziyaretini gerçekleştirdi.

Übey bin Kâ'b vefat etti.

"Harret'u Leylâ" adıyla Medine'de bir ateş zuhur etti ve bir süre sönmedi. Ömer, sadaka verilmesini emretti. Sadaka verildi ve ateş söndü.

Afrika: Mısır'ın bir bölümü Amr bin Âs tarafından fethedildi. Şehripoliz[74] ve Memfis tasarruf altına alındı ve İskenderiye muhasara edildi.

[73] Dikkatle görülüyorki Ehlibeyt hariç diğer bütün şahısların olayları çok kısa pasajlardan oluşuyor. Bunların dışında Hz. Ömer ve Ebû Bekir dönemlerinin uzun tutlmasının sebebi ise İranlılar yani Acemlerle yapılan savaşlardır. Bu da bir bakıma müellifin kendi ülkesine yönelik bir hissiyat taşıdığını gösteriyor. Bu meselelerden eserin yapısı bölümünde bahsedildi (Ç.N).

[74] Poliz, diğer metinlerde bulunmuyor (İ.R).

Hicri 20/Miladi 640

Asya: Ömer Kudâme bin Maz'ûn'u Bahreyn valiliğinden azletti ve ona sopayla vurma cezası verdi. Sebebi ise onun şarap içmesiydi. Ebû Bekre'yi Bahreyn ve Yemâme'ye vali olarak atadı. Ömer, Abdurrahman bin Hâris bin Hişâm'ın annesi olan Fâtıma bint el-Velîd ile evlendi.

Küfe ehlinin şikâyeti sebebiyle Ömer, Sa'd bin Ebû Vakkâs'ı Kûfe valiliğinden azletti. Ömer, Hayber şehrini Müslümanlar arasında taksim etti. Yahudileri oradan sürdü. Ömer, Vâdi'l-Kurrâ'yı Müslümanların arasında pay etti. Necran Yahudilerini ise Kûfe'ye sürdü.

Üseyd bin Hudayr vefat etti. Resûlullah (s)'ın eşi Zeyneb binti Cahş vefat etti. İyâz bin Ganm vefat etti. Hazreti Resûl (s)'ün müezzini Bilâl bin Rabâh Dımaşk'ta vefat etti. Bazı rivayetlere göre ise Haleb'te vefat etti. Unbas bin Merted bin Ebî Merted el-Ganavî[75] vefat etti. Sa'd bin Âmir Hizyem el-Cehemî[76] Humus'ta vefat etti. Ebû Süfyân bin Hâris bin Abdülmuttalib vefat etti. Hazreti Resûl (s)'ün halası Safiyye bint Abdülmuttalib vefat etti. Muzahhar bin er-Râfi' el-Ensârî Hayber Yahudileri tarafından öldürüldü. Sebebi ise Ömer'in onların hepsini sürmesiydi.

Avrupa: Ebû Bahriye Abdullah bin Kays, Rum memleketine gazaya çıktı. Fetih yapıp, esir ve ganimetle geri döndü.

Herakl öldü ve Kostantiniye saltanatına oğlu oturdu. Bazıları Herakl'ın vefatını 21. yıl olarak kaydederler. İskenderiye'nin fethinden altı hafta sonra bu olay gerçekleşir.

Afrika: Amr bin Âs ve Zübeyr bin el-Avvâm Mısır tarafına doğru sefere çıktılar. İslâm askerleri ve Mukavkıs komutanlığındaki Mısır askerleri arasında Ayn Şems'de savaş oldu. Mısırlılar hezimete uğradı ve Mısır'ın merkezine doğru geri çekildiler. Mukavkıs, İskenderiye'ye kaçtı. Müslümanlar ve Zübeyr bin Avvâm Mısır kalesini kuşattı. Mısırlılar olayları gözlemleyerek barışa razı oldular. Mısırlıların liderlerinden Ebû Meryem ve Ebû Miryâm[77] dışarı çıkıp anlaşmayla cizye vermeyi kabul ettiler ve

[75] Taberî'de: Üneys bin Mersed. İbnü'l Esîr'in **el-Kâmili**'nde 20. senenin diğer olaylarında: "Uneys bin Mersed bin Ebî Mersed el-Ğânevî vefat etti" (İ.R)
[76] İbnü'l Esîr'in **el-Kâmili**'nde: "Said bin Amr bin Hizyem el-Cumahî vefat etti" (İ.R).
[77] Taberî'de: Ebû Meryem Abdullah bin Abdurrahman Mısır başpiskopusu. Ebu Miryam el-Eskaf (İ.R.)

Amr bin Âs'tan esirleri serbest bırakmasını istediler. Ömer'e fetih haberi ve ganimetlerin humusu (beşte biri) gönderildi. Amr bin Âs, İskenderiye tarafına doğru gitti. İskenderiye yolu üzerinde İslâm ordusu ile İskenderiye askerleri karşılaştılar. Aralarında şiddetli çarpışma vuku buldu ve savaş meydana geldi. İskenderiyelilerden birçok kişi öldürüldü ve onlar bozguna uğradı. Onlar barış için mühlet istedilerse de Amr bin el-Âs kabul etmedi. Bunun üzerine İskenderiye kuşatıldı. Muhasara 14 ay sürdü ve bu senenin sonbaharında fetih gerçekleşti. Batlamyus'tan o zamana dek ilim bakımından en güzel kütüphane olan saltanat kütüphanesi Amr bin Âs'ın emriyle yakıldı. Orası fethedilip birçok ganimet götürüldü. Amr bin Âs ile anlaşma yaptılar. Amr bin Âs, Nûbe tarafına doğru yola çıktı. Bazı rivayetlere göre Müslümanlardan bu savaşta birçok yaralanan oldu. Sebebi ise Nûbelilerin çok mahir nişancı olmalarıydı. Müslümanlar geri döndü. Bazılarına göre ise savaş ile beraber anlaşma yapıldı. Ömer, Amr'a karşı bir an zanna kapıldı. Fakat barış için izin verdi.

Hicri 21/Miladi 641

Asya: Nu'man bin Mukarrin el-Müzenî önderliğinde "Fetihler fethi" adı verilen Nihâvend Savaşı yapıldı. Kendisi de bu savaşta öldü. Onun yardımcıları arasında Sâib bin Akra', Mugîre bin Şu'be Sekafî, Tuleyha bin Huveylid Esedî, Kays bin Hübeyre Murâdî ve birkaç ünlü kişi daha vardı. Bazıları bu fethin 19, bazıları 20, bazıları da 18 senesinde olduğunu dile getirmişlerdir.

Ka'kâ bin Amr ve Nuaym bin Mukarrin önderliğinde Dînever, Seymare, Sîrvân ve Hemedan fethedildi. Abdullah bin Abdullah bin İtbân serdarlığında İsfahan fethedildi. Onun yardımcıları ise Ebû Mûsâ (Eş'arî) ve diğer birkaç kişiydi.

Müslümanlar ikinci halifenin emriyle Acem diyarına girdiler. Ebû Mûsâ Kûfe valiliğine tayin edildi. Sonra azledilerek yerine Ammâr bin Yâsir geldi. O da azledildi. Bu defa Mugîre bin Şu'be Kûfe'ye vali tayin edildi. Bazıları bu olayın 22 yılında gerçekleştiğini kayıt düşerler.

Amr bin Âs, Ukbe bin Nafî' el-Fıhrî'yi Zevîle'nin fethi için oraya göndermişti. İkinci halife Müslüman topluluğu ile birlikte haccetti. Yerine Zeyd bin Sâbit'i bıraktı. Osman bin Ebü'l-Âs bir birlikle beraber muharebe için Fars sahillerine gönderildi.

Sahabeden Sememe[78] vefat etti. İkinci halife, Ebû Hüreyre'yi Bahreyn'e, Alâ bin Hadramî'nin yerine tayin etti. Hâlid bin Velîd Humus'ta vefat etti. Bazıları onun 23 senesinde vefat ettiğini yazar, bazıları ise Medine'de vefat ettiğini kayıt düşer.

Avrupa: İtalya'da Heraklʼa bağlı bazı yerler Lombard kralının eline geçti. Bu olay Toskana eyaletinde gerçekleşti.

Hicri 22/Miladi 642

Asya: İsyan eden Hemedan ikinci defa olarak Nuaym bin Mukarrin tarafından fethedildi. Bazıları ise orayı Cerîr bin Abdullah'ın fethettiğini yazarlar. Başkaları da Mugîre bin Şu'be olarak kayıt düşerler.

Deylem, Rey ve Azerbeycan ehli İslâm ordusuyla savaşmak için toplandılar. Nuaym bin Mukarrin ani bir saldırı ile onlarla çarpışmaya girdi. Karşı taraf büyük bir hezimet yaşadı ve Vâcrûd'da yenilgiye uğradı. Bu savaş Nihâvend Savaşı kadar büyük bir savaştı.

Kazvin, Ebher ve Zencan, Berrâ bin Gâlib[79] tarafından fethedildi. Berrâ, Gîlânlılar ve Teylasânlılar ile savaştı. Nuaym bin Mukarrin komutanlığında Rey şehri fethedildi. İslâm ordusunun elindeki Rey ganimetlerinin miktarı Medâin'dekiler kadar vardı. Bazıları Rey fethini Kurza bin Kâ'b olarak kayıt düşterler. Amr bin Mukarrin'in kardeşi Süveyd bin Mukarrin tarafından Kûmas, Cürcân ve Taberîstan fethedildi. Trablusgarp ve Berka, Amr bin Âs tarafından fethedildi. Amr bin Âs Sebrahlılar ile savaştı ve sulh yaparak onlardan cizye aldı. Bukayr bin Abdullah Azerbeycan'ı fethetti. Ona yardımcı olarak Simâk bin Hareşe el-Ensârî ve Utbe bin Ferkad gönderildi.

İkinci halife kendi görevlilerini yılın bazı mevsimlerinde toplayıp; hukuka riayet etmelerini ve zulmetmemelerini emrederdi. Bâbülebvâb Sürâka bin Amr tarafından fethedildi. Onun yardımcıları ise Abdurrahmân bin Rebîa'ydı. Bu ikisine "Zünnûr" derlerdi. Ayrıca yardımcı olarak Huzeyfe bin Esîd el-Gifârî, Bukeyr bin Abdullah,

[78] Taberî'de:Hümame Mâlik bin Sa'd bin Adî bin Fezâra. İbnü'l Esîr'in **el-Kâmili**'nde 21. sene olaylarına ek olarak: "Sahabeden Hamâme adında biri İsfahan'ın fethinden sonra vefat etti" (İ.R). Yine burada binlerce sahabe arasında özellikle bu şahsın gösterilmesi herhalde İran'ın fethine karışmış olmasıyla alakalıdır (Ç.N).
[79] **el-Kâmil**'de: Ber'a bin Azîb. Ayrıca diğerlerinde de bu isim bu şekilde geçer (İ.R).

Selmân bin Rebîa el-Bâhalî ve diğer birkaç kişi daha vardı. Mûkân (Muğan) Bukeyr bin Abdullah'ın eliyle fethedildi. Sürâka bin Amr burada öldü. İslâm ordusu Belencer ehli ve Türklerle savaştı. Neticede İslâm ordusunun komutanı olan Abdurrahman bin Rebîa öldürüldü ve ordu dağıldı. Horasan, Anhef bin Kays tarafından fethedildi. Yezdicerd, Fergana tarafına kaçtı. Bazıları bu olayın 18 yılında gerçekleştiğini not düşerler. Bazıları da Horasan'ın fethinin üçüncü halife döneminde gerçekleştiğini söylerler. Utbe bin Ferkad tarafından Şehrizûr ve Sâmağan[80] fethedildi. Utbe, Azerbaycan valiliğine geçti. Hersem bin Urface ise Musul ve Şehrizûr valiliğine atandı.

Avrupa: Muâviye, Rum diyarına sefer yaptı.

Afrika: Amr bin Âs, Medine'deki kıtlıkla afet için büyük bir gıda yardımı yaptı. Tahılın daha rahat bir şekilde taşınmasını ve naklini sağlamak için eskiden Nil'den Kızıldeniz'e uzanan yolu tÂmir ettirdi. Trablusgarp ve Berka, Amr bin Âs tarafından fethedildi. Sebrahlılarla savaş yapıldı ve barış yapılarak cizye alındı. Bazıları bu olayı bir önceki yıl olarak yazdılar.

Hicri 23/Miladi 643

Asya: Mücâşi bin Mes'ûd tarafından Tevvac[81] fethedildi. Bu bölgede büyük bir çatışma meydana geldi. Osman bin Ebü'l Âs es-Sekafî önderliğinde Cûr (Feyrûzâbâd), Istahr, Kâzerûn ve Bendgân fethedildi. Yine Şîraz, Errecân, Sînîz Osman bin Ebü'l Âs es-Sekafî ve Ebû Mûsâ tarafından fethedildi. Ayrıca Cennebân ve Cehrem aynı şekilde Osman bin Ebü'l-Âs tarafından fethedildi. Acem şehzadelerinden Şehrek ve oğlu, Osman bin Ebü'l-Âs tarafından onların kendi toprakları olan Fars'ta öldürüldüler. Bu olayı bazıları ihtilaflı olarak kaydederler. Şehrşâpûr, Fesâd ve Darabcird, Sâriye bin Züheym ed-Düelî tarafından fethedildi. Kirman, Süheyl bin Adî ve Abdullah bin Abdullah bin İtbân eliyle fethedildi. Bazıları Kirman'ı Abdullah bin Büdeyl bin Verkâ' el-Huzâî'nin fethettiğini söyler. Âsım bin Amr ve Abdullah bin Umeyr tarafından Sicistan fethedildi. Bazıları başkaları tarafından fethedildiğini yazdılar. Mükrân,

[80] Taberistan hududuna yakın bir dağlık bölge (**Mu'cemü'l-Buldan**) (İ.R).
[81] Tevvac: İslam tarihinde Tevvac adı ile bilindik çok yer vardır. **Mu'cemü'l-Buldan**'da denildiği üzere "Küçük bir şehir olup büyük bir namı vardır". Burası Fars bölgesinde bir şehir olup Kâzerun şehrine yakındır (İ.R).

Hakem bin et-Tağlibî tarafından fethedildi. Onun yardımcıları Şehâb bin Muhârik, Süheyl bin Adî ve Abdullah bin Abdullah bin İtbân'dı.

İslâm orduları Ahvaz bölgesinde bulunan Beyrûz'da Acem ordusuyla savaştı ve Acem ordusu mağlup edildi. Seleme bin Kays el-Eşcaî, Kürtlerden oluşan bir topluluk ile savaştı ve Seleme galip geldi.

İkinci halife haccetti. Bu onun son haccı oldu. İkinci halife, Zilhicce ayının sonunda (Kasım 643) Muğîre bin Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü'e'nin eliyle öldürüldü.

Muâviye Askalân'ı fethetti.

Katâde bin Nu'mân el-Ensârî, Uveym bin Sâide el-Ensârî, Süheyl bin Râfi' el-Ensârî, Vâkid bin Abdullah et-Temimî, Ebû Cendel bin Süheyl bin Amr ve kardeşi Abdullah, Ebû Hâlid Hâris bin Kays bin Hâlid, şair Ebû Hırâş Hüzelî, Gaylân bin Seleme es-Sekafî ve Sa'b bin Cessame bin Kays el-Leysî vefat ettiler. Horasan'da deprem oldu ve yetmiş gün boyunca devam etti.

Hicri 24/Miladi 644

Asya: Muharrem'in 3'ünde (9 Kasım 644) Müslümanlar üçüncü halifeye biat ettiler. Bazıları ise söz konusu olayın bugünden dört gün önce gerçekleştiğini kayıt düşterler. Muğîre bin Şu'be, Kûfe valiliğinden azledildi ve onun yerine Sa'd bin Ebû Vakkâs tayin edildi. Bazı rivayetlere göre kendisi ikinci halife döneminde bu vilayette bir yıl valilik görevinde bulunduğunda bağımsız davranışlar sergilemişti. Üçüncü halife döneminde de bir yıl görevde kaldıktan sonra azledilip değiştirildi. Bu rivayet doğru ise o zaman Muğîre bin Şu'be, Kûfe şehrinden 25 yılında azledilmiştir. Her hâlükârda Muğîre'nin azledilmesinden sonra onun yerine vali olarak Sa'd bin Ebû Vakkâs atandı.

Üçüncü halife, Müslümanlarla beraber haccetti. Bazı rivayetlere göre ise Müslümanlara bu hac sırasında üçüncü halifenin emriyle Abdurrahman bin Avf eşlik etti.

Abdullah bin Kâ'b Ensârî ve Sürâka bin Mâlik bin Cü'şüm el-Müdlicî vefat ettiler. Bazıları Sürâka'nın vefatını bu senenin dışında tutar. Abdullah bin Kâb Ensârî ve

Seraka bin Mâlik bin Cu‘şum el-Medlecî vefat ettiler. Bazıları ise Seraka’nın vefatının başka bir yılda vuku bulduğunu yazarlar.

El-Kâmilü’t-Tevârîh’in müellifi İbnü’l-Esîr’in işaret ettiği gibi bazı tarihçiler bu yıldan önce anlattığımız birkaç fethin bu yıl içinde gerçekleştiğini yazarlar. Biz ise bu olayları daha önce anlatmıştık.

Afrika: Amr bin Âs, Mısır valiliğinden azledildi. Yerine Osman’ın sütkardeşi Abdullah atandı. Sahih rivayetlere göre bu Abdullah, Sa’d bin Ebû Serh’in oğludur.

Hicri 25/Miladi 645

Asya: Sa’d bin Ebû Vakkâs Kûfe vilayetinden azledildi ve yerine Velîd bin Ukbe atandı.

Azerbaycan ehli isyan etti ve onlarla Velîd bin Ukbe öncülüğünde ikinci defa anlaşma yapıldı.

İslâm ordusuyla Ermeniler savaştı ve onlarla anlaşma yapıldı. Muâviye Rumlar ile savaştı. Sonra geri döndü ve yerine Yezîd bin Hürr Abesî gaza için görevlendirildi. O, Antakya ve Tarsus arasındaki kaleleri tahrip etti.

Üçüncü halifenin emriyle Amr bin Âs, Abdullah bin Sa’d bin Ebû Serh’i Afrika taraflarına sefere gönderildi. Amr ona askerî takviye yardımında bulundu. Ayrıca Abdullah Afrika’da savaşmak için Osman’dan izin aldı.

Üçüncü halife, Abdullah bin Amr’ı Kâbil’e gönderdi.

Üçüncü halife Müslümanlarla haccetti.

Selmân bin Rebîa Bâhilî önderliğine İslâm ordusu ile Rumlar savaştı. Onlardan birçok kale ele geçirdi. Beylekân, Tiflis ve Şemkir fethedildi. Seker[82] hükümdarı, Şirvan padişahı ve diğer dağ bölgelerinin padişahları Selmân’a haraç vermek üzere anlaşma yaptılar.

[82] Bu isimde bir bölge bilinmiyor. İbnü’l-Esîr’in **el-Kâmili**’nde şöyle geçer: “Selman o bölgeye akın yaptı… Sulh gerçekleştirip Seker ve diğer şehir halklarında vergi üzere anlaştılar” (İ.R).

Afrika: İskenderiyeliler İslâm Hilafeti'ne karşı ayaklandılar ve bunun üzerine cezalandırıldılar.

Hicri 26/Miladi 646

Asya: Osman'ın emriyle Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi ve onarılması yapıldı. Ayrıca Mescid-i Harâm'ın sütunları yenilendi.

Üçüncü Halife hac ziyaretini gerçekleştirdi.

Osman bin Ebü'l-Âs tarafından Istahr ikinci defa fethedildi. Muâviye bin Ebû Süfyân, Kınnesrîn tarafında savaştı.

Ömer'in kızı ve Hazreti Resûlullah (s)'ın zevcesi Hafsa vefat etti. Bazıları Hafsa'nın 41. senede bazıları ise 45. senede vefat ettiğini kaydederler.

Afrika: Abdullah bin Sa'd bin Ebû Serh Afrika'nın bazı yerlerini fethetmek için Mısır'a gönderildi. Ona yardımcı olmak için Abdullah Nâfi' bin Abdülkays ve Abdullah bin Nâfi' bin el-Hâris ve diğer bazı birlikler vardı. Afrika hükümdarı Cercîr ile savaş yapıldı. Trablus'tan Tanca'ya kadar bütün bir yönetim onun elindeydi. Orası Rum padişahı olan Herakl'a vergi veren bir eyalet konumundaydılar. Kayrevan'a yakın Afrika şehri Subaytalah fethedildi. Cercîr öldürüldü. Bu savaşta şair Ebû Züeyb el-Hüzalî öldü.

Osman, Abdullah bin Nâfi' bin el-Hüseyn ve Abdullah bin Nâfi' bin Abdülkays'ı Endülüs'e sefere gönderdi. Onlar Endülüs'ü fethetti.[83]

Hicri 27/Miladi 647

Asya: Osman, Endülüs eyaletine Abdullah bin Nâfi' bin el-Husayn'ı vazifelendirdi.

[83] İlginçtir ki müellif yaklaşık 60 yıl sonraki bir (710) fethi daha deniz aşırı seferler başlamamışken yazar. Kendisinin yararlandığı birinci derece kaynak olan yani el-Kâmil'de de bu olay H. 27'de zikredilir. Metinde İbnü'l-Esîr, Hz. Osman'ın orduyu gönderirken esas amacının Konstantiniyye fethinin yönünü belirlemekti. Bkz. (İbnü'l-Esîr, c.3, 1991, s.99-100; Özdemir, 2019, s. 211-225) Taberî ise bu senenin fetihlerini "Afrika ve Berberîye fetihleri" olarak ela alır. İçerikte ise Endülüs'e dair tek bir kayıt geçmez. Bkz. (Taberî, 2000 s.542-543) Aynı şekilde İslam tarihinde düzenli ilk kronolojik eser olan Halife bin Hayyat tarihinde de buna değinilmemiştir. Fakat Abdullah bin Ebî Serh adında bir komutanın İfrikiyye'de (Afrika) savaştığını aktarır. Bkz. (Hayyât, 2001, s. 198-199) (Ç.N).

Osman hac ziyaretini gerçekleştirdi.

Hicri 28/Miladi 648

Asya: Osman, Ferâfisa'nın kızı Nâile ile evlendi. Kendisi bir Hristiyandı ve İslâm'ı kabul etti.

Osman bu senede hac ziyaretini gerçekleştirdi.

Avrupa: Hâbib bin Mesleme, Suriye ve diğer Rum bölgelerinde Rumlarla çarpıştı.

Afrika: Muâviye Kıbrıs adasına askeri sefer düzenledi. Adadakiler her sene 700.000 dinar cizye vereceklerine dair Muâviye ile anlaşma yaptılar.

Ümmü Harâm binti Milhân Kıbrıs adasında vefat etti. Hazreti Resûl (s) bu olayın haberini vermişti.[84]

Bazıları Kıbrıs fethinin 29. senede gerçekleştiğini bazıları ise 33. senede fethedildiğini yazar. Bu fetihten hemen sonra Muâviye, Kıbrıs'ta bir mescit inşa etti. Kıbrıs seferinde meşhur sahabeler de vardı. Özellikle Ebû Zer Gıffârî bunlardan biriydi.

Hicri 29/Miladi 649

Asya: Ebû Mûsâ Basra valiliğinden azledildi. Onun yerine Abdullah bin Amr bin Kureyz bin Rebîa bin Habîb bin Abdüşems atandı.

Umeyr bin Osman bin Sa'd Horasan'daki hükûmeti boyunca Fergana'ya kadar ilerleme sağladı. Abdullah bin Umeyr el-Leysî, Sicistan'dan Kâbil'e kadar olan bölgeyi valiliği altında idare ediyordu. Abdullah bin Ma'mer, Mükrân'a tayin edildi. Ceyhun nehrine kadar idare onun elindeydi. Abdurrahman bin Ubeys Kirman'a vali olarak tayin edildi. Fars ve Ahvaz'a idare için adamlar gönderildi.

Farslılar isyan etti. Abdullah bin Âmir ordusuyla Basra'dan geldi ve onları hezimete uğrattı. İslâm ordusu Istahr'ı, Dârâbcird'i ve Cûr'u (Fîrûzâbâd) fethetti. Ayrıca isyan bölgeleri arasındaki bağlantılar kopmuş; durum kontrol altına alınmış ve olay Osman'a

[84] Yani ölüm haberini daha kendisi hayatta iken vermişti (İ.R)

mektupla bildirilmişti. Osman bu durum üzerine Herîm bin Hayyân el-Yeşkurî, Herîm bin Hayyân el-Abdî, Hırrît bin Râşid, Mincâb bin Râşid ve tercüman olarak da el-Hüceymî'yi Fars bölgesinde görevlendirdi. Ayrıca Ahnef'i Merv hükûmetine, Habîb bin Kurret el-Yerbuî Belh hükûmetine, Hâlid bin Abdullah Züheyr'i Herat hükûmetine, Umeyr bin Ahmer'i Tûs hükûmetine ve Kays bin Hübeyre es-Sülemî'yi Nîşâbur hükûmetine atadı. Osman, Hazreti Resûl (s)'ün mescidini genişletme işine girdi. Batn-ı Nahl bölgesine mescit yapımı için Medine'ye kireç getirildi. Ayrıca binanın duvarları ve sütunları nakışlı taşlardan yapıldı. Yine oraya kurşun döktü. Mescidin uzatılmasını istedi. Uzunluğu 160 zirâ[85] ve genişliği ise 150 zirâ oldu.

Osman hac ziyaretini gerçekleştirdi ve çadırını Mina'da kurdu. Bu, orada kurulan ilk çadırdı. Osman Mina'da namaz kıldı. Bazıları onun hakkında olumsuz sözler söylemeye başladılar. Bazıları bu olayın 30. yılda meydana geldiğini söyler.

Hicri 30/Miladi 650

Asya: Velîd bin Ukbe Kûfe valiliğinden azledildi. Yerine Sa'd bin Âs Ümeyye geçti. Sa'd bin Âs, Gürgân'ı barış, Temîşe'yi ise savaş ile ele geçirdi. Bu gazvede ünlü isimlerden Hazreti İmam Hasan, Hazreti İmam Hüseyin, İbn Abbas ve diğer birçok bilinen kişiler de vardı.

Huzeyfe bin el-Yemânî, Abdurrahman bin Rebîa'ya yardım için Bâbülebvâb'da savaştı.

Kur'an'ın yazılışı hakkında ihtilafa girildi. Osman'ın emriyle Kur'an bir tek nüsha üzerinden çoğaltıldı. Halifenin çoğalttığı Kur'an, kendisinin istinsah ettiği ve Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında bulunan mushaftı. Bu nüsha çoğaltılıp yaygınlaşınca, birbirleri arasında ihtilafa düşen diğer nüshalar imha edildi.

Hazreti Resûl (s)'ün mührü Osman'ın elinden Erîs Kuyusu'na düştü ve bulunamadı. Olay Medine'nin iki mil uzağında gerçekleşti. Sonra mektuplara basmaktan ötürü tıpkı aynı şekilde bir mühür yapıldı. Osman'ın yanında bulunan bu mühür de onun katlinden sonra kayboldu.

[85] Araplarda uzunluk ölçüsü (Ç.N). Ayrıca bkz. (Erdoğan, 2015, s. 622).

Muâviye, Ebû Zer'i Şam'dan Medine'ye gönderdi. Ebû Zer, Osman'dan Rebeze'ye göndermesini istedi. İstek kabul edildi.

Hâtıb bin Ebû Beltea el-Lehmî vefat etti. Amr bin Ebû Serh el-Fihrî vefat etti. Mes'ûd bin Rebîa diğer ismiyle İbn Rebîa bin Amr el-Kârî[86] vefat etti. Abdullah bin Kâ'b bin Amr el-Ensârî vefat etti. Osman'ın kardeşi Abdullah bin Maz'ûn vefat etti. Denilenlere göre sahabe Dihye-i Kelbî vefat etti.

Hicri 31/Miladi 651

Asya: Bazıları Ermeniye'nin fethinin Habîb bin Mesleme tarafından bu senede, yani 31 yılında gerçekleştirildiğini yazmışlar.

Sâsânî hanedanlığının son Acem padişahı Yezdicerd Merv'de bir değirmencinin evinde öldü. Hristiyanların oradaki inanç önderlerinden biri onu gömerek üzerinde bir türbe inşa etti. Acemlerin devleti Yezdicerd ile beraber çöktü. Kendisi 20 yıl saltanat sürdü. Bunun 4 yılı güvenlik ve refah içinde, geri kalan 16 senesi ise İslâm ordularıyla savaş ve zorlu mücadele içinde geçti.

Abdullah bin Amr, Horasan'a sefere kalkıştı. Bu sefer sırasında bazı yerleri savaşarak fethederken, bazı yerleri de barış yolu ile ele geçirdi. Örneğin Tabeseyn ve Kuhistân barış yoluyla fethedildi. Bunların dışında Bâharz, Nîşâbûr'a bağlı Cüveyn, ayrıca yine Nîşâbur'a bağlı olan Beyhak ve Büşt ele geçirildi. Aynı zamanda Havâf, Esferâyin, Ergiyân, Nîşâbur, Nesâ', Ebiverd, Serahs, Tûs, Herat, Bâdgîs, Buşenc, Merv, Sevâncerd, Merv-rûd, Tohâristân ve diğer bölgeler fethedildi. Cûzcân, Tâlkân ve Fâryâb ehli bu seferde büyük bir ordu kurarak İslâm ordularıyla çok şiddetli bir çarpışmaya girdiler ve mağlup oldular. İslâm ordusu Cûzcân'ı savaşarak ele geçirdi. Bu fetihle beraber Tâlkân, Fâryâb ve Belh fethedildi. İslâm askeri Harezm seferine çıktı fakat amaçlarına ulaşamadan geri döndüler.

İbn Âmir bu fetihlerden sonra şükrünü eda etmek için Nîşâbur'dan hacca gitmek amacıyla kutsal mekânlara doğru yola koyuldu.

[86] Metinlerde "İbn Rebia' bin Amr". Tefsilatlı açıklama için **el-Kâmil**'in 30. senesi ek olaylarına bakınız (İ.R).

Kirman vilayeti ve buranın eyaleti olan Sîrcân, Cirüft ve diğer bölgeler; Abdullah bin Amr'in emri üzerine Mücâşi bin Mes'ûd Sülemî önderliğinde fethedildi. Yine Abdullah bin Amr'in emriyle Sicistan ve Kâbil bölgeleri Rebî' bin Ziyâd Hâris önderliğinde fethedildi.

Şam valisi Muâviye, Burdus adasını[87] fethetti, dünyanın yedi harikasından biri olan ve Hazreti İsa (a)'dan 280 yıl önce yapılan demirden heykeli yıktı.

Osman haccetti.

Ebû Derdâ Ensârî vefat etti. Bazıları ise onun 32 yılında vefat ettiğini yazmışlardır. Ebû Talha Ensârî vefat etti. Bazıları onun 32 yılında vefat ettiğini yazarken, bazılarına göre de 50 yılında vefat etmiştir. Ebû Üseyd es-Sâidî vefat etti. Bazıları onun 60 yılında öldüğünü yazmışlardır. Ebû Süfyân bin Hâris bin Abdülmuttalib bin Hâşim ve kardeşi Tufeyl vefat ettiler. Ebû Süfyân bin Harb bin Ümeyye 88 yaşında vefat etti.

Avrupa: Savârî Gazvesi gerçekleşti. Şöyle ki Kostantin bin Herakl Müslümanlarla savaşmak için askeri sefere kalkıştı. Onun ordusunu 500 veya 600 kadar yelkenli gemi taşımaktaydı. O, Afrika'da ve diğer bölgelerde kaybetmiş olduğu memleketleri geri almayı amaçlamıştı. Onlara karşılık vermek için Muâviye komutasındaki Şam ordusu ve ona yardımcı olan Abdullah bin Sa'd bin Ebû Serh komutasındaki Mısır ve İskendiriye askerleri toplam 40 gemi ile birlikte harekete geçtiler. İki ordu Zâtü's-Savârî diye adlandırılan yerde karşılaştılar. Çok şiddetli bir savaş meydana geldi. İslâm ordusu savaşı kazandı. Yaralı olan Konstantin, Sıkıliyye (Sicilya) adasına kaçtı. Bu bölgedeki Hristiyanlar ona kızarak kendisini öldürdüler.

Rivayetlere göre bu savaş sırasında Muhammed bin Ebû Bekr ve kendisine bağlı olan adamlar cihat konusunda bazı sözler söylediler. Bu sözler Abdullah bin Sa'd'ın hoşuna gitmedi ve onları bu tarz konuşmalar yapmaktan menetti. Bu olay şu neticeye sebebiyet verdi: Bu konuşan grup daha sonra Osman'ın kusurlarını ifşa ederek, Hazreti Resûl (s)'ün sünnetine ve Şeyhayn'ın (Ebû Bekir ve Ömer'in) yoluna aykırı davrandığı söylediler, bu yüzden Hazreti Resul (s) tarafından katlinin emredildiği ve Kur'an'ın tekfir ettiği Abdullah bin Sa'd'ın Osman tarafından İslâm memleketlerine vali olarak atadığını öne sürdüler. Böylece o zamandan itibaren bu konuda söylentiler yayılmaya

[87] Burdos diye bir yer bilindik değil. Kesinlikle Rodos adası olması gerekir. Eserin ilerleyen kısınlarında buranın fethinin 53 yılında tekrardan gerçekleştiği yazar (İ.R). Bu da gösteriyorki bazı fetih olaylarında açık ihtilaf olmasına rağmen müellif tenkit etmekten çekinmiştir (Ç.N).

başladı. Bu konuyu rivayet edenler bu hadisenin bu olay hakkında vuku bulduğunu söyler. Bazıları Savârî Gazvesi'nin 34 yılında gerçekleştiğini kayda geçerler.

Hicri 32/Miladi 652

Asya: Abdurrahman bin Rebîa Belencer Gazvesi'ne gitti. Kendisi İslâm askerlerinden birçok kişi ile beraber öldürüldü. Hayatta kalanlar ise Bâbü'l-Ebvâb'a, Gîlân'a ve Gürgân'a dağıldılar.[88]

Ebû Zer Rebeze'de vefat etti. Bazıları Ebû Zer 33 yılında vefat ettiğini yazmışlar. Acem merzübanlarından olan Kârin adlı birisi Horasan'da isyan etti. Kendisi İslâm askerleriyle savaştı. Abdullah bin Hazîm ona galip geldi ve bu nedenle Horasan valisi olarak atandı. Kays bin Heysem ise bu makamdan azledildi.

Hazreti Resûl (s)'ün amcası Abbas radıyallahu anh 88 yaşında vefat etti. Abdurrahman bin Avf 75 yaşında vefat etti. Abdullah bin Mes'ûd vefat etti. Abdullah bin Zeyd bin Abdürabbih de vefat etti.

Avrupa: Söylenildiğine göre bu yıl Muâviye bin Ebû Süfyân, Konstantiniye Boğazın'da savaştı. Bir rivayete göre yanında eşi olan Karza kızı Atike, bir diğer rivayete göre ise eşi Fâhite vardı.

Hicri 33/Miladi 653

Asya: Ahnef bin Abdullah Horasan'a gitti ve Merveyn'i fethetti. Bazıları ise Abdullah bin Âmir'in Horasan'a bu sene gittiğini ve 31 yılında orada gerçekleştirdiği faaliyetleri bu sene içinde yaptığını anlatmışlardır. Bazıları bizim daha önce zikretmiş olduğumuz Kıbrıs'ın fethinin bu sene içinde gerçekleştiğini düşünmüşlerdir. Birtakım yazarlar ise Kıbrıs'ın 28 yılında fethedildiği kanaatindedirler. Fakat 32 yılında bazı Rumlar, deniz savaşı vasıtaları olan gemileri açısından Müslümanlara yardımda bulundular. Muâviye de 33 yılında Kıbrıs'a sefer düzenledi ve galip gelerek orayı fethetti, buraya mescitler

[88] "Selman'ın birliği Derbend'den kuzeye doğru hareket etti. Fakat Belencer ırmağının öteki kıyısında Hazar ordusuyla karşılaştılar ve kanlı bir çarpışmanın ardından dört bin kişilik birliğin neredeyse tamamı katledildi. Selam'ın kendisi de öldürüldü" (Bünyadov, 2004, s.76).

ve bir şehir inşa etmeleri için onları teşvik etti. Bazıları ise bu son savaşın 35 yılında gerçekleştiği görüşündedirler.[89]

Saîd bin Âs ve Kûfe eşrâfından olan diğer bazıları Osman'a mektup yazarak; "Eşter diye bilinen Mâlik bin Hâris Neha' (Mâlik bin Eşter), Sâbit bin Kays, Zeyd bin Sûhân, Sa'saa bin Sûhân, Urve bin Adî, Kumeyl bin Ziyâd ve diğer birkaç kişi, size karşı kınayıcı ve ayıplayıcı sözler söylemektedirler" diye ihbarda bulundular ve fesat çıkacağı konusunda kendisini uyardılar. Osman emir verip bu topluluğun Şam'a, Muâviye'nin yanına gönderilmelerini ve Muâviye'nin de onlara nasihat etmesini emretti. Bunlar nasihatleri kabul etmediler. Halife tekrardan onların Humus'taki Abdurrahman bin Hâlid'in yanına gönderilmelerini ve onun bunları kendi tutumlarında yumuşamaya zorlamasını emretti.

Osman haccetti.

Resûlullah'ın ashabından olan ve Mikdâd bin Esved olarak bilinen Mikdâd bin Amr vefat etti. Hâris bin Abdulmuttalib bin Hâşim bin Abdümenâf'ın çocukları Tufeyl ve Husayn vefat ettiler. Bazıları bu iki kişinin 31 senesinde, diğerleri ise 32 senesinde öldüğünü yazarlar.

Avrupa: Muâviye, Rum topraklarında Malatya bölgelerinden olan Hısn-ı Marat (Kız kalesi ?) ve Girit'i[90] fethetti.

Afrika: Abdullah bin Sa'd Afrika'da isyan çıkınca ikinci defa oraya sefer düzenledi.

Hicri 34/Miladi 654

Asya: Osman'ın adamları tarafından rencide edilen kişilerin sayısı gittikçe artıyordu. Ayrıca vali ve görevlilerden de şikâyetler geliyordu. En önemli görevleri ve atamaları kendi ailesi olan Benî Ümeyye'ye ve onun çevresine veriyordu. Ayrıca onlara bolca

[89] Muâviye, Kıbrıs'a iki kez sefer düzenlemiştir. 28 (649) yılında gerçekleştirilmiş olan sefer sırasında Kıbrıs'ın merkezi olan Konstantinia şehri kuşatılmış ve sonunda Kıbrıslıların Hilafet'e her sene 7200 altın değerinde haraç verecekleri şartıyla anlaşmaya varılmıştır. 33 (654) yılında düzenlenen ikinci seferde ise Lapithos şehri ve diğer bazı yerleşim yerleri yağmalanmış ve adaya 12 bin asker yerleştirilmiştir (Demirkent, 2022, s.371) (Ç.N).

[90] Müellifin ana kaynağı olan İbnü'l Esîr'in de belirttiği 33 senesi olaylarında şöyle yazılır: "Muaviye Rum bölgesinde Malatya şehrine yakın olan Hısn-ı Marat'a sefer düzenlemiştir" (İ.R).

bağışta bulunuyordu. Ayrıca bazı sahabe ve Müslümanları kendi vatanlarından ihraç etmesinden dolayı kınanıyordu.[91]

Saîd bin Âs, Kûfe idaresinden ihraç edildi. İnsanlar ricası ve rızası üzerine onun yerine Ebû Mûsâ el-Eş'ari atandı.

İnsanlar Ali bin Ebû Talib (a)'e Osman'ın amelleri ve Benî Ümeyye'nin Müslümanlara karşı zulüm ve zorbalığını anlattılar. O hazret (Ali), Osman'ın evine gitti. Ona nasihat etti fakat fayda etmedi. Mervân bin Hakem idarede kötü işler yapmaya devam etti. Buna rağmen Ali bin Ebû Talib (a) fitne ateşini söndürme vazifesini üzerine aldı. Fakat artık Osman'ın katli için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı.

Ka'b bin Mati' diye bilinen Kab'ul-Ahbar vefat etti. Ebû Abbas Abdurrahman bin Cebr el-Ensârî vefat etti. Mistah b. Üsâse Matlebî de vefat etti. Fakat bazıları Mistah'ın Sıffin Savaş'ında daha hayatta bulunduğunu ve bu olayda yer aldığını söylerler. Ubade bin Samit el- Ensârî vefat etti. Akil bin Bükeyr vefat etti.

Hicri 35/Miladi 655

Asya: Mısır'dan bir topluluk şikâyet için Medine'ye geldi. Kûfe ve Basra'dan da aynı amaçla insanlar geldiler. Osman'a karşı isyan patlak verdi. Osman hemen etraftaki vilayet ve şehirlerden yardım istedi. Onun çağırdığı yardımla beraber fitne ateşi daha da alevlenip şiddete dönüştü. Osman'ın evinin etrafı sarıldı. Yaklaşık kırk gün boyunca içerde mahsur kalarak muhasara edildi. Ali bin Ebû Talib (a), Osman için su gönderdi. Ayrıca Hasan (a) ve Hüseyin (a)'i de şer ortamını defetmek için oraya yolladı. Bu senenin Zilhicce ayında (Haziran 655) Osman, yanında Kur'an-ı Mecid bulunduğu halde evinde katledildi. Kanı Kelamullah'ın üzerine döküldü. "Onlara karşı sana Allah yeter"[92] ayetinin üzerine kanı damladı. Tarihçiler Osman'ın katilinin kim olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazılar der ki; Osman'ın katili Sevdan bin Himran idi. Başkaları ise Kinane bin Bişr et-Tücübî der. Bir başka görüşe sahip olanlar ise Gafaka ve Kuteyre'ye şüpheyle bakar; bazıları da Ruman bin Serhan'ın

[91] Halife Hz. Osman'a karşı bariz bir hakaretin olmadığı görülüyor. Aksine çoğu İslam tarihçisinin de dile getirdiği en meşhur eleştiri olan akrabacılık hatasının üzerinde durulduğu anlaşılıyor.
[92] Bakara suresi, 137. ayet.

Osman'ın katili olduğunu söyler. Göründüğü kadarıyla onlar bu işi ortaklaşa yapmışlardır. Şöyle ki Osman yaralandıktan sonra Âmir bin Hamik ona tam dokuz darbe vurarak işini bitirmiştir. Bu olayın yaşandığı gün konusunda da ihtilaf vardır. Bazıları Zilhicce'nin 18. Gününde (17 Haziran 655) gerçekleştiğini yazmışlarsa da diğerleri aynı ayın Eyyâm-ı Teşrîk (Kurban Bayramı'ndan sonraki 3 gün) döneminde vuku bulduğunu kabul etmişlerdir.

Zilhicce ayının 25. veya 26. gününde (24 Haziran 655) Müslümanlar Ali bin Ebû Talib (a) biat ettiler.

Avrupa: Bu senede Konstantin bin Herakl, Müslümanlara karşı 100 gemilik bir donanma ile savaşa çıktı. Fakat şiddetli bir rüzgâr onun donanmasını yerle bir etti ve onların çoğu denizde boğuldu. Kendisi sağ kurtulsa da Sıkıliyye'de (Sicilya'da) Rumlar tarafından hamamda öldürüldü. Bazıları bu olayın 31 senesinde gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Öyle ise bu vaka, 31 senesi olayları içinde ele aldığımız Savârî Gazvesi ile aynıdır. Diğerleri de bunun bir sonrakı yılda vuku bulduğunu belirtmişlerdir. Fakat sahih olan görüş şudur ki; Muâviye bu sene Kontantiniyye'yi fetih kararı almıştır. Leysî (veya Lisa)[93] sahillerinde Konstantin'in savaş gemileriyle karşılaşmış, çok çetin bir deniz savaşı vuku bulmuş ve Muâviye galip gelerek fetih gerçekleştirmiştir.

Hicri 36/Miladi 656[94]

Asya: Kûfe valisi Ebû Mûsâ ve Kûfe ehli, Hazreti Emîrü'l-mü'minîn aleyhisselâmın (Hz. Ali'nin) hilafetini kabullenerek biat ettiler. Yemen eşrafı Medine'ye gelip Hazret'i tebrik edip biat ettiler. Ali bin Ebû Talib aleyhisselâm, Osman tarafından atanan memurları azletmeye başladı. Mugîre bin Şu'be, o hazreti bu davranıştan vaz geçirmek istedi ve özelikle de Şam valisi Muâviye'yi azletmemesi konusunda ricada bulundu. Abdullah bin Abbas da Mugîre'nin sözlerini onayladı. Fakat o hazret (Ali) bu teklifi kabul etmedi ve zorba memurları görevden alma konusunda israr etti.

[93] Leys'in nerede olduğu bilinmiyor (İ.R).
[94] Tercümemizdeki en uzun sene. Söz konusu Hz. Ali olunca müellif fazla detaya girmiş (Ç.N).

Âişe hacdan sonra Mekke'den Medine'ye gitmek için yola çıktı. Medine yakınlarında Osman'ın katlini duyunca Mekke'ye geri döndü ve kışkırtma yaparak, Osman'ın kanını akıtanlardan intikam alınmasını talep etmeye başladı.

Süheyl bin Huneyf[95] Şam vilayetine atandı. Şam yakınlarında Muâviye'nin askerleri ile karşılaştı ve kendisine Emîrü'l-mü'minîn (a) hilafetinden razı olmadıklarını dile getirdiler.

Kays bin Sa'd bin Ubade Mısır vilayetine atandı. Mısırlılar onu kabul ettiler. Ubeydullah bin Abbas Yemen vilayetine atandı. Ya'la bin Münye Temimî o vilayetten azledildi ve bu vilayetin ürünler ve nakit paralardan oluşan beytü'l-malını (vergilerini) kendisiyle beraber Mekke'ye götürdü. Osman bin Huneyf ise Basra idaresine tayin edildi. Basra'nın eski valisi Abdullah bin Amr ise Medine'ye kaçtı.

Ammar bin Hişâm[96] Kûfe vilayetine atandı. Bu vilayetin etrafına varınca Talha ve Ka'ka; "Ebû Mûsâ, Kûfe halkını kendisine müttefik ederek Osman'ın kanının intikamı talep etmektedir ve bu durumda senin Kûfe'ye girmeni tavsiye etmeyiz" diyerek bu bahane ile onu Medine'ye geri gönderdiler. Talha, Hazreti Emirü'l-mü'minin'den (a) (Hz. Ali'den) Basra valiliğini, Zübeyre ise Kûfe valiliğini istedi. Onların bu istekleri kabul görmeyince incindiler. Bir müddet sonra bu defa umre için izin istediler ve Benî Ümeyye ile Âişe'ye katılarak fitne çıkarmak amacıyla Abdullah bin Âmir ile birlikte Mekke'ye gittiler.

Ya'la bin Minye de onlara katıldı ve beytü'l-maldan ele geçirdiği vergilerle onlara destek verdi. Onlar Âişe'yi de yanlarına alarak teçhizatlı bir orduyla Emîrü'l-mü'minîn'e (a) muhalefet için Basra'ya doğru yola çıktılar. Ümmü Seleme ve Ümmü Fazl binti Hâris, Hazreti Emirü'l-mü'mininîn'e (a) mektup yazarak durumu bildirdiler. O hazret de Basra'ya doğru yola çıktı. Amacı şer ve fitne ortamını dağıtmaktı. Talha ve Zübeyr, Emîrü'l-mü'minîn Ali (a) tarafından Basra'ya vali olarak atanan Osman bin Huneyf ile savaştılar. Hazreti İmam Hasan (a) ile Mâlik Eşter yardım istemek için Kûfe'ye gittiler ve Kûfe'den birkaç bin asker Hazreti Emîrü'l-mü'minîn'e (a) yardım etmek için geldiler. Onlar Zîkar denilen yerde o hazrete katıldılar. Bir rivayete göre Yemen ordusu da o hazrete katıldı.

[95] İbnü'l-Esîr: Sehl bin Huneyf (İ.R).
[96] İbnü'l-Esîr: Umâra bin Şihab (İ.R).

En nihayetinde bu senenin Cemâziyelâhir ayının 10. gününde (4 Aralık 656) Basra'daki Hureybe mevkiinde Cemel Savaşı gerçekleşti. Âişe savaş esnasında deveye bindiği için savaşa bu ad verildi. Talha bu savaşta Mervân bin Hakem'in okuyla öldürüldü. Zübeyr ise Emîrü'l-mü'minîn'e (a) karşı savaşa geldiği için pişman olarak Siba' vadisine gitti ve orada Amr bin Cürmüz tarafından öldürüldü. Cemel Savaşı'nı Emîrü'l-mü'minîn'in (a) ordusu kazandı. Âişe ise Emîrü'l-mü'minîn'in (a) emri ile Medine'ye geri döndü. Abdullah bin Abbas Basra vilayetine atandı. Receb ayının 16'sı Cumartesi gününde Emîrü'l-mü'minîn (a) Basra'dan Kûfe'ye doğru harekete geçti ve Kûfe'ye vardı.

İbnü'l-Esîr'in düşüncesine göre Hâricîlerin (Havâric) Sicistan'a sefer etmesi, bu yılın olaylarındandır. Onun görüşüne göre Cemel Savaşı'ndan sonra Haseke bin Attab el-Habatî, İmran b. el-Fadl el-Bercemî,[97] Arap serserilerden oluşan bir toplulukla beraber Sicistan'a gelerek orada istiklal ilan ettiler. Müellif (İtimadüsaltana) ise der ki Hâricîler, Sıffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmışlardır. Her nasıl olursa olsun, Emîrü'l-mü'minîn (a), Abdurrahman Cevret-Tâî'yi isyanı bastırması için oraya gönderdi. Fakat kendisi isyancılar tarafından öldürüldü. Bunun üerine hazret, Abdullah bin Abbas'a yazarak, Sicistan vilayetine birisini göndermesini istedi. O da Rebi bin Kas Anberî ile Husayn bin Ebî el-Hurr Anberî'yi gönderdi. Sonunda onlar Haseke'yi öldürerek vilayeti ele geçirdiler.

Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Terramah, Muâviye'ye elçi olarak gönderildi. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) dostlarından olan Muhammed bin Huzeyfe, Muâviye'nin taraftarları tarafından öldürüldü. Olay şöyle vuku buldu:Amr bin Âs'ın komutası altındaki askerler el-Ariş mevkiinde onunLa karşılaşarak kendisini esir ettiler. Ardından Şam'a gönderilerek hapsedildi ve sonunda öldürüldü. Bazıları Muhammed bin Huzeyfe'nin Sıffin Savaşı'nda hayatta olduğunu söylemişlerdir.

Kays bin Sa'de,[98] Emîrü'l-mü'minîn'in (a) emri ile Mısır valiliğine atandı. Sonra ise görevden alındı ve yerine Muhammed bin Ebû Bekr oturdu. Kendisi Medine'ye döndü ve tam ihlaslı bir şekilde Sıffin'de Emîrü'l-mü'minîn'in (a) hizmetinde bulundu.

[97] Taberî'de: İmran bin el-Fasîl el-Bercemî. İbnü'l-Esîr'de: İmran el-Fedâyil el-Bercemî (İ.R).
[98] İbnü'l-Esîr'de: Ebû Abdullah Kays bin Sa'd bin Ubade el-Ensarî. Kays bin Sa'de hatalı bir Müslümandı. Kitapta eksik yazılmış (İ.R).

Amr bin Âs, oğulları Abdullah ve Muhammed ile birlikte Filistin'den Şam'a gitti ve Muâviye ile ittifak kurdu. Merv merzübanının[99] oğlu İbrâz, Cemel Vakası'ndan sonra Emîrü'l-mü'minîn'in (a) yanına gelerek barışçıl bir şekilde itaat etti. Hazreti Emîrü'l-mü'minîn'in (a) fermanı ile Merv ve sınır bölgesinde kendisine valilik verildi. Fakat o bölgenin ahalisi ona karşı ayaklanma başlattı ve bunun üzerine, Emîrü'l-mü'minîn Huleyd bin Kurre ya da Turayf el-Yerbuî'yi düzeni tesis etmesi için Horasan'a gönderdi.

Emîrü'l-mü'minîn (a) ferman göndermek suretiyle Osman tarafından Hemedan'a vali olarak atanan Cerir bin Abdullah Becelî ile yine Osman tarafından Azerbaycan'a vali olarak atanan Eş'as bin Kays'ın kendisine biat etmelerini istedi. Onlar da Kûfe'ye Hazret'in yanına geldiler. Cerir'i ise bir mektupla Şam'a Muâviyenin yanına gönderdi ve Muâviye'den biat talep etti. Muâviye, Cerir'e cevap vermeyi geciktirdi. Bu arada Amr ile istişare etti. Amr onu Osman'ın kanını intikamı bahanesi ile Emîrü'l-mü'minîn (a) ile savaşmak için kışkırttı. Muâviye de Şamlıları savaşa sevk etti. Cerir, Kûfe'ye geri döndü. Şamlıların ve Muâviye'nin durumunu Ali'ye bildirdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) ve Muâviye arasında birçok mektuplaşma gerçekleşti.

Rebî bin Huseym'in[100] komutası altında bir grup asker Rey ve Kazvin'e gönderildi. Emîrü'l-mü'minîn (a), Muâviye ile savaşmak için Şam'a doğru yola koyuldu. Ziyâd bin Nadr el-Hârisî'yi 8 bin kişilik ordu ile öncü kuvvet olarak yolladı. Ardından da Şureyh bin Hâni'yi 4 bin kişilik ekiple yolladı. Medâin'i takviye etti ve Muhtâr bin Ebû Ubeyde Sekafi'nin amcası Sa'd bin Mes'ud'u Medâin valisi olarak atadı. Ma'kal bin Kays 3 bin kişilik bir orduyla Musul yolundan gönderdi ve Rakka'ya vardığında, ordunun Şam'a doğru hareket edebilmesi için ahaliye bir köprü yaptırmasını emretti. Ziyâd bin Nadr ve Şureyh bin Hâni Sûrü'r-Rûm'a (Rum surları) vardılar ve Mueviye'nin tarafından gelmiş bulunan Ebû'l-A'ver Sülemî ve Şam ordusu ile karşılaştılar. Bu konuda Emîrü'l-mü'minîn'e (a) haber gönderdiler. Hazret, bu ikisine

[99] Taberî ve İbnü'l Esîr'de: Ebraz, Merv merzübanıydı (Merzüban'ın oğlu değildi) (İ.R).

[100] Taberî'de İbnü'l-Esîr'in açıklamalarının aynısı var: Rebi' bin Husyem hakkında "**Amel el-Amil**" kitabında konuda tekrarlar var. Kitapta aynı tarz ve biçimde yazın varsa da telaffuz olarak farklı rivayetler ve de karakterler verilmiş. Mesela şöyle yazıyor: "Husaym ve Haysem ikisi de birbirine benziyor. Fakat bir tanesinde şöyle yazıyor:el-Saî el-Müslese. Sonra el-İyâ el-Müsenna ardından sonuncusu da el-Müsneta sonra el-Müslesâ. İlk açıklama; Ebû'l Rebi' Husyem 8 zahidten biridir. İkinci açıklama ise Ebû Said Haysem el-Hilâlî Tabiindendir. Tabi bu açıklama zayıftır." Dolayısıyla bu açıklamalarda gösteriyor ki İbnü'l-Esîr'in açıklaması hatalı fakat Taberî'nin kaydı doğrudur (İ.R); İsmail Rıdvanî'nin yer yer bu şekildeki açıklamaları dikkat edilirse Ehlibeyt'in büyükleri ile ilgili ihtilaflı meselelerde devreye giriyor (Ç.N).

(Ziyâd ve Şurayh) yardım için Mâlik Eşter'i gönderdi. Şamlılar ile savaş yapıldı ve sonra Şamlılar Muâviye'nin yanına geri döndüler.

Muâviye, kendi askerleri ile harekete geçti ve Fırat yakınlarındaki Sıffin mevkiini kendisi için ordugâh olarak seçti. Emîrü'l-mü'minîn de kendi adamlarıyla beraber Sıffin'e geldi. İlk önce Muâviye ordusu Fırat nehrine giden yolu ele geçirdi. O civarda nehre giden başka bir yol yoktu. Bu yüzden Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerleri su sıkıntısı yaşadı. Muâviye, Ebû'l-A'ver'in komutası altındaki birliğe, Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerlerinin suya ulaşmasını engellemelerine dair emir verdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) bunu duyunca, Malik'in bir grup adamla oraya giderek muhaliflere su uğruna savaşmasını emretti. Eş'as b. Kays Kindî kahramanca ileri atıldı ve muhaliflerle savaştı. Muâviyede Yezîd bin Esed Becelî Kasrî'yi bir grup askerle Ebû'l-A'ver'e yardıma gönderdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) ise Şebes bin Rebi Reyâhî'yi kendi askerlerine yardım için gönderdi. Savaş gittikçe büyüdü. Muâviye, Amr b. As'ı çok sayıda askerle beraber Ebû'l-A'ver'e ve Yezîd b. Esed'e yardıma gönderdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) ise Eşter'i çok sayıda askerle Eş'as ve Şebes'e yardım için yolladı. Büyük bir savaş vuku buldu. Sonunda Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerleri suyun önünü ele geçirip karşı tarafı oradan çıkardılar. Suyun yolunu Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerleri ele geçirince o hazret, karşı tarafın da sudan yararlanmasına imkân verdi.

Emîrü'l-mü'minîn (a) aleyhisselâm Muâviye'ye nasihat etmek için; Ebû Amr bin Beşir bin Amr bin Mihsan el-Ensârî, Sa'id bin Kays Hemedânî ve Şebes bin Rebi-i Temimî'yi gönderdi. Bu olay Zilhicce'nin (Mayıs-Haziran 657) başlarında meydana geldi. Fakat Muâviye onların nasihatını kabul etmedi. Daha sonra her iki taraftan askerler karşılıklı olarak grup grup savaştılar. Savaşlar Zilhicce ayı (Mayıs-Haziran 657) boyunca devam etti. Hatta bir gün içinde iki kez savaşın meydana geldiğine dair örnekler çok oldu.

Ayrıca bu yılda Cemel Savaşı'ndan önce Huzeyfe bin Yeman vefat etti. Selmân Fârisî 250 yaşında vefat etti. Bazıları da onun 350 yaşında[101] vefat ettiğini yazmışlardır. Abdullah bin Sa'd bin Ebî Serh Askalân'da vefat etti. Kendisi Muâviye'nin Sıffin'e gittiğini görünce buna katılmayı reddetmişti.

[101] Tamamıyla ihtilafa dayalı bir bilgi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatiboğlu, 2009, s.441-443 (Ç.N).

Abdurrahman bin Udeys el- Belevî vefat etti. Kudâme bin Maz'un el-Cuhamî[102] vefat etti. Amr bin Ebî Amr bin Dabbetü'l-Fihrî Ebû Şeddâd vefat etti.

Yezîd bin Hüceyye Temimî,[103] Rey'e vali olarak atandı. Kendisi kusur yaptı ve sonra azledildi. Ardından hapise girdi. Fakat hapisten kaçıp Muâviyenin yanına gitti.

Avrupa: Konstantiniyye muhasara edildi.

Hicri 37/Miladi 657

Asya: Bu senenin başlıca olayı Sıffin Savaşı'dır. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) komutanlarının isimleri şunlardır:Süleyman bin Surad el-Huzâî, Hâris bin Mürre el-Abdî, Amr bin el-Hamk, Husayn bin el-Münzir, Ahnef bin Kays, Nuaym bin Hübeyre, Cariye bin Rukaa' bin el-Şedad, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Resûlullah (s)'ın nakibi Ebû'l Hişâm bin et-Tayyihan, Adiyy bin Hatem, Amr bin Utarid, Cüneyd bin Züheyre, Hâlid bin Muammer, Şebes bin Rebi, Saîd bin Kays, Abdullah bin Tufeyl, Amr bin Hanzala, Kays bin Sa'd bin Ubâde Ensârî, Şeddâd el-Hâni, Kasım bin Hanzala, Kays el-Cühenî, Amr bin Mezîd, Mâlik bin Hâris el-Eşter en-Nehai, Sa'd bin Mes'ud el-Sekafî, Ziyâd bin en-Nadr, Şureyh bin Hâni, Ma'kil bin Kays, Kabise bin Şeddâd, Amr bin Vebele,[104] Hâris bin Nevfel, Ziyâd bin Sa'saa bin Sûhân, Amr bin Cebele,[105] İ'yan bin Tayiâ',[106] Ruveym bin el-Yesban[107], Hassayn bin Nemr[108], Hucr bin Adî ve Hüzeyme bin Câbir. Süvari alayının başında Ammâr bin Yâsir, piyade alayının başında Abdullah bin Büdeyl ve Rukka Huzâî, sağ kanattan sorumlu Eş'as bin Kays, sol kanat vazifesinde ise Abdullah bin Abbas bulunuyordu. Ordunun büyük sancağını Hişâm bin Utbe bin Ebi Vakkas taşıyordu.

Muâviye'nin komutanları ise şunlar idi; Dahhâk bin Kays, Zi'l-kilâ' Himyerî, Züfr bin el-Hâris, Süfyân bin Amr, Mesleme bin Hâlid, Beşir bin Ertat[109], Hâris bin Hâlid,

---

[102] İbnü'l-Esîr: El-Cumâhî (İ.R).
[103] Taberî: Et-Teymî (İ.R).
[104] Taberî: Amr bin Vasele. **Tenkihu'l-Makâl**'de (Abdullah Mamakâni'nin (1873-1932) eseri): Vasele Bilvâv ve'l Elf ve'l Sâi el-Meslese el-Meksure. Hepsinden sahih olan budur (İ.R).
[105] Bilinmiyor (İ.R).
[106] Taberî, İbnü'l Esîr:A'yan bin Debi'a el-Mücaşi'. Tenkihu'l Makâl'de: "A'yan bin Debi'a el-Darimî el-Mücaşi'… Bu isim sırtlanın küçüğü olan bir hayvanın adıdır." Diğerlerinde de doğru olan budur (İ.R).
[107] Bilinmiyor (İ.R).
[108] Bilinmiyor. Fakat Tenkihu'l-Makâl'de: Sıffin'de bu şahsın ünvanı el-Hazin el-Munzir idi. Savaşma kararı tamamıyla kendi kararıydı (İ.R).
[109] Taberî ve İbnü'l-Esîr: Busr bin Ertat ve diğer eserlerde doğru olan budur (İ.R).

Humam bin Kabz, Cevşeb zî-Zulüm[110], Hassan bin Becdel, Malyas bin Rebîa[111], A'bid bin Zübeyr bin Bahîre, Yezîd bin Esed, Tarif bin Halis[112], Hematî bin Âmir[113], Muharik bin Hâris, Katil bin Kays[114], Hamza bin Mâlik, Ka'ka bin Ezher, Amr bin Âs, Hilâl bin Ebî Hîre[115], Ebû'l A'ver, Yezîd bin Ümeyye. Bütün süvarilerin başında Abdullah bin el-Âs, piyadelerin başında Mesleme bin Ukbe, sağ kanatta Ubeydullah bin Ömer bin Hattâb, solda ise Habîb bin Mesleme vardı. Sancağı Abdurahman bin Veled taşıyordu. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerleriyle Muâviyenin ordusu arasında defalarca çarpışmalar yaşandı. Bu arada Emîrü'l-mü'minîn (a) şahsi karharamanlıklar gösterdi. Mâlik bin Eşter ve diğerleri de yiğitçe çarpıştlar. Ubeydullah bin Ömer bin Hattâb, Beni Rebîalılardan birinin eliyle öldürüldü. Ammâr Yâsir öldürüldü ve Emîrü'l-mü'minîn (a) onun için ağıt yaktı. Üveys Karanî (Veysel Karanî) şehit oldu. Hüzeyme bin Sabît Zü'l Şehadeteyn, Abdullah bin Budyl Huzâî, Hişâm bin Utbe bin Ebî Vakkas, Ebü'l Heysem et-Teyhân[116] ve Ya'la bin Minye de şehit olanlar arasındaydı.

Muâviyenin komutanlarından olan Zil'kila' Himyerî ve Cevşeb bin zî-Zulüm öldürüldü. Muâviye'nin ordusunda tekrardan kaçışlar başladı. Muâviye'nin ordusunda ümitsizlik ve zafiyet baş gösterdi. Bunun üzerine kendisi Emîrü'l-mü'minîn'e (a) mektup yazdı ve barış teklif etti. Kendisi Şam valiliğini sürdürmede ve Emîrü'l-mü'minîn'e (a) biat etmemede kararlı kalınca, o hazret (Ali) ona red cevabı gönderip isteklerini kabul etmedi. Böylece büyük bir muharebe olan Sıffin Savaşı'nın son evresi başladı. Gece başlayan çatışmalar ta ertesi gün sabahına kadar sürdü. İki taraftan da birkaç bin kişi öldürüldü. Muâviye'nin ordusu diğer tarafa göre iki kat daha fazla zaiyat vermişti. Yaşanan bu olaya ''Leyletü'l-Herîr'' (Bağırtı Gecesi) adı verildi.

Emîrü'l-mü'minîn (a)'in aleyhisselâmın ordusu Leyletü'l-Herîr gecesi savaşından sonra harbe hazır bir vaiyette idi. Amr bin Âs'ın ileri siyasetiyle Şamlılar Mushafları (Kur'an) mızrağın ucuna taktılar. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) ordusunda fitne konuşmaları başladı. Bazı zındıklar Emîrü'l-mü'minîn'e Muâviyen'in teklifini kabullenmesi gerektiğini söylediler. İşte bu fıkra daha sonra Hâricîler olarak

[110] Taberî: Şebîb zü Zuleym (İ.R).
[111] Bilinmiyor (İ.R).
[112] Bilinmiyor (İ.R).
[113] Bilinmiyor (İ.R).
[114] Bilinmiyor (İ.R).
[115] Bilinmiyor (İ.R).
[116] İbnü'l-Esîr: Ebü'l-Heysem et-Tayyiha ve diğer eserlerde doğru olan budur (İ.R).

adlandırılacaktı. Sonra hilafet meselesini çözmekten ötürü biri Emîrü'l-mü'minîn'in (a), diğeri de Muâviye'nin tarafından olmak suretiyle iki hakem tayin edilmesine karar kılındı. Bunlar Irak ve Şam arasında bulunan Dûmetü'l-Cendel mevkiinde bu hususta görüşeceklerdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Ebû Mûsâ Eş'arî, Muâviye tarafından da Amr bin Âs tayin edildi. Ayrıca birçok kişi bu iki hakeme eşlik ederek yola çıktılar. Böylece taraflar arasında barış sağlandı. Emîrü'l-mü'minîn Kûfe'ye, Muâviye ise Şam'a döndü. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) Kûfe'de bulunmadığı günlerde orada o hazretin yerine Ebû Mes'ud Ensârî vekâlet yapıyordu. Bu arada iki hakem ve onlara eşlik edenler Dûmetü'l-Cendel'de bir araya geldiler. Amr bin Âs, Ebû Mûsâ'yı kandırdı ve orada hazır bulunanların arasında ihlilaf meydana geldi.

Mâlik Eşter, Cezîre vilayetine atanmıştı. Muâviye'nin safında yer alan Dahhâk bin Kays da oradaydı. Muâviye'nin Dahhâk'a yardımcı olmak için takviye kuvvetler göndermesine rağmen Mâlik Eşter onunla savaşa girdi ve galip geldi. Sonra Mâlik Rakka'ya gidip orayı zaptetti. Bu olaylar Sıffin Savaşı'ndan önce olmuştu. Sıffin Savaşı'nın ardından Mâlik yine kendi idari bölgesine geri döndü.

Hâricîler daha önce Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Ebû Mûsâ'nın hakem olmasına rıza gösterilmesinden memnun olmamışlardı. Daha sonra hakemlik işinin yukarıda zikredildiği şekilde sonuçlandığı haberi ulaşınca Hâricîler buna sevindiler. Onlar Emîrü'l-mü'minîn'den ahdi bozmasını ve muhaliflere karşı tekrardan savaşa girişmesini istediler. O hazret bu istekleri kabul etmeyince Hâricîler kendi aralarında Emîrü'l-mü'minîn'e (a) karşı muhalefet için anlaştılar. Lider olarak da kendi içlerinden Abdullah bin Vehb bin er-Râsî'ye biat edip onu başa geçirdiler. Basra'da bulunan Hâricîlere bir mektup yazıp isyan için buluşma yerinin Nehravan Köprüsü olacağını belirlediler. "İyiliği emredip kötülükten nahyetme" uğruna mücadele edeceklerini söylemekteydiler. Basra Hâricîleri de Kûfe Hâricîlerinin davetini kabul ettiler. Kûfe Haricileri kendi bölgelerinden birer ve ikişer kişi olarak ayrılıp isyan çıkaracakları yere gittiler. Basra Hâricîleri de onlara katılıp birleştiler ve böylece bunların bir arada toplanması gerçekleşti. Emîrü'l-mü'minîn (a) Hâricîlerinin önde gelenleri olan Abdullah bin Vehb ve Yezîd bin el-Husayn'a mektup yazıp onları kendisine katılmaya davet etti. Onlar ise ters bir cevap yazdılar.

Hâricîler Irak şehirlerinde bozgunculuk yapmaya başlayıp Emîrü'l-mü'minîn'in (a) dostlarından bazılarını katlettiler. O hazret, Muâviye'ye karşı savaşa yöneldiği halde,

Hâricîlerin yaptıklarını duyunca bu seferden vaz geçti ve onların fitnesini bastırmaya gitti. İki ordu birbirine yaklaşınca (Hz. Ali), Abdullah bin Abbas ile Ebû Eyyûb Ensârî'yi Hâricîlerin ordugâhına göndererek öğüt verdi. Fakat onlar bu nasihatleri kabul etmediler. Bunun üzerine Emîrü'l-mü'minîn (a) kendi kutsal nefesi (sesi) ile onlara nasihatte bulundu ve Abdullah bin el-Kevvâ ile tartışarak öne sürdüğü deliller ile bu münakaşada galip geldi. Fakat bu olay da Hâricîlerin tavrını değişmedi. Her iki taraf savaş hazırlığına başladı. Emîrü'l-mü'minîn (a) Hucr bin Adî'i sağ kanada, Şebes bin Rebi'yi de sol kanada koydu. Süvari alayının başında Ebû Eyyûb Ensârî, piyade alayının başında ise Ebû Katâde vardı.

Hâricîlerin sağ kanadında Yezîd bin Husayn, sol kanatta ise Şureyh bin Ebî Avmî el-Absî bulunuyordu. Süvarilerin başında Hürkus bin Züheyr es-Sa'di, piyade alayının başında ise Abdullah bin el-Kevvâ bulunuyordu. Emîrü'l-mü'minîn (a) onlara hitaben; "Her kim benim safıma geçer ya da Kûfe'ye döner veya savaşı terk ederse güven içinde olacaktır" şeklinde bir ferman verdi. Hâricîlerin liderlerinden Kurvet bin Tûdil Escâî'[117] kendisine tabi olan 500 kişiyle Kûfe'ye gitti. Hâricîlerin bir diğer grubu ise Emîrü'l-mü'minîn'in (a) askerlerine katılarak ona tabi oldular. Ardından savaş vuku buldu. Reisleri ile beraber öldürülen Hâricîlerin yaklaşık sayısı 4 bin idi. Onlardan sadece 9 kişi savaştan sağ kurtuldu. Bunların ikisi önce Horasan'a, oradan da Sicistan'a gitti. Sicistan Hâricîleri bu iki kişiye intisap ederler. Rivayetlere göre bu savaşta Emîrü'l-mü'minîn (a)'in askerlerinden öldürülenlerin sayısı 9 ya da 7'den fazla değildi. Bu savaşa Marrakîn Savaşı (Haydutlara karşı savaş) derler. Sıffîn Savaşı ise Kastîn Savaşı (zalimlere karşı savaş) olarak geçer. Cemel Savaşı'nı ise Nâksîn Savaşı (yeminlerini bozanlara karşı savaş) diye isimlendirmişlerdir. Bazıları Marrakîn Savaşı'nın 38 yılında gerçekleştiğini söylerler. Emîrü'l-mü'minîn (a) Kûfe'ye geri döndü. Halkı Muâviye'ye karşı cihada ve savaşa davet ettiyse de kimse ileriye çıkmadı. Çünkü sayıları azdı. Böylece bu eylem gerçekleşmedi.

Bu yıl Sıffin'den döndükten sonra Emîrü'l-mü'minîn (a), Ca'det bin Hübeyre el-Mahzûmî'yi Horasan valiliğine atayarak onu oraya gönderdi. O, Nîşâbur'a kadar gitti. Fakat o vilayetin halkı kendisine karşı muhalefet edince o da oradan ayrılarak hazretin yanına döndü. Sonra Hâlid bin Kurre el-Yerbuî bu vilayete gönderildi. O, itaatsizlik

[117] Taberî ve İbnü'l-Esir: Fervet bin Nevfel bin Eşca'i. Diğer eserlerde de geçtiği gibi doğru olan budur (İ.R).

gösterenleri muhasara altına aldı ve onları anlaşma yapmaya zorladı. Mervliler de onunla anlaşmaya vardılar.

Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Yemen valiliğine atanmış olan Ubeydullah bin Abbas, hac vazifesini eda etti. Bu sene Kusem bin Abbas Mekke ve Tâif valisi görevine tayin edildi. Sehl bin Huneyf Medine'ye, Muhammed bin Ebû Bekr ise Mısır'a ise vali olarak atandılar.

Habbâb bin el-Eret vefat etti. Rivayete göre Sühelb bin Sinan vefat etti. Safvan bin Ebî Beyda vefat etti. Abdullah bin Sa'd bin Ebî Serh ise Askalân'da feci bir şekilde öldü.

Hicri 38/Miladi 658

Asya: Bu senenin olaylarından biri Mısır'da Muhammed bin Ebî Bekr'in öldürülmesidir. Bu olayın açıklamasına gelirsek; Kays bin Sa'd bin Ubâde'nin azlinden sonra Muhammed bin Ebî Bekr Mısır'a vali olarak atandı ve izin almaksızın, Emîrü'l-mü'minîn'e (a) itaat etmeyen Osman taraftarlarına karşı savaştı. Sonunda onun durumunda bir çöküntü meydana geldi. Mısır'da Muâviyebin Hudeyc adlı bir şahıs vardı ve Emîrü'l-mü'minîn'in (a) düşmanıydı. Hakemeyn (iki hakem) olayından sonra bir grup serseriyi başına toplayarak Osman'ın kanının intikamı talebiyle karşıklık çıkardı. Muhammed, durumu Emîrü'l-mü'minîn'e (a) arz etti. Hazret de derhal Cezîre valiliğinde bulunan Mâlik Eşter'i Nusaybin'den çağırarak Mısır bölgesini yönetmesi için atandığını söyledi ve oraya giderek isyanı bastırmasını istedi. Malik Eşter yola çıktı. Muâviye haberi duyar duymaz korkuya kapıldı ve bir köylüyü ayarlayarak Mâlik'i yol üzerinde iken zehirledi. Mâlik ebediyet sarayına göç etti (vefat etti). Bunun üzerine Emîrü'l-mü'minîn (a) Muhammed'e mektup göndererek onu tekrardan Mısır valiliğine atadı ve muhaliflere karşı direnmesini emretti. Hazretin kendisinin de bu arada Hâricîler ile uğraştığını fırsat bilen Muâviye, Mısır valiliğini vadetmiş olduğu Amr bin Âs'ı altı bin kişi ile beraber Muhammed'e karşı savaşa gönderdi. Amr bin Âs, Muâviye bin Hudeyc ile birleşti ve onu Muhammed'e karşı savaşa gönderdi. Savaştan sonra Muhammed yalnız kaldı. Muâviye bin Hudeyc onu öldürdü ve cesedini bir atın ya da eşeğin karnına sokarak yaktı. Amr bin Âs Mısır'a girdi ve hiçbir direnişle karşılaşmaksızın orayı yönetmeye başladı. Emîrü'l-mü'minîn

in bu olayı öğrendiği gibi Muhammed'e yardım için asker gönderilmek istedi. Fakat Kûfe askerleri harekete geçmediler.

Muâviye, Abdullah Hadramî'yi Basra'yı ele geçirmesi için oraya gönderdi ve İbn Abbas'ın adından o vilayetin işlerini yöneten Ziyad bin Ebihi saklandı. Emîrü'l-mü'minîn (a) de A'yen bin Dabiâ el-Mecâşî'yi, Abdullah Hadramî ile savaşması için gönderdi. Fakat A'yen öldürüldü ve bunun üzerine Emîrü'l-mü'minîn (a) Câriye bin Kudâme'yi savaşması için gönderdi. O, Abdullah'ı yendi. Abdullah bir saraya sığınsa da Câriye orayı kuşattı ve içinde bulunan herkesle birlikte orayı yaktı.

Hürriyet bin Râşid en-Nâcî, Emîrü'l-mü'minîn'e (a) muhalefet için ortaya çıktı ve o hazreti hakemeyn (iki hakem) vakasına rıza gösterdiği için eleştirdi. Sonra kendisine tabi olanlar ile beraber Kûfe'den ayrıldı. Ziyâd bin Hafasa el-Bekrî takibe geçerek onu geri getirmeye çalıştı. Hürriyet ve Ziyâd Niffer'de veya Cerâya[118] denen yerde savaştılar. Ardından Hürriyet Ahvaz'a, Ziyâd ise Basra'ya gitti. Emîrü'l-mü'minîn (a), Makul bin Kays'ı 2 bin kişiyle Hürriyet'le çarpışması için gönderdi. O hazret, İbn Abbas'a mektup yazarak cesur bir adamın önderliğinde iki bin kişiyi Makul'e yardıma göndermesini istedi. Hürriyet'in safında bulunanlar ise Arap ve Acem serserileri ve ayak takımından bazı kimselerdi. Hürriyet ile Ma'kul, Ramhürmüz dağlarının birinde karşı karşıya geldiler. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra Hürriyet deniz sahile kaçtı. Orada yandaşları çoktu. Kendisi, halkı Emîrü'l-mü'minîn'e (a) karşı muhalefete davet etti. Ma'kul, Emîrü'l-mü'minîn (a) emri ile Hürriyet'i takip etti. Muharebe gerçekleşti ve Hürriyet, Nu'man bin Suhban er-Rasî tarafınfan öldürüldü.

Eşres bin Avf Seyhânî, Deskere'de isyan başlattı. Sonra Enbar'a gitti. Emîrü'l-mü'minîn de onu defetmek için Eşres bin Hassân'ı o bölgeye gönderdi. Bu komutan Eşres'i öldürdü. Hâricîlerden olan Hilâl bin Ulfe, Teymür-Ribâb'da isyan başlattı. Sonra Mâsebezân'a gitti. Kendisi ve takipçileri Ma'kul bin Kays Reyâhî tarafından öldürüldüler. Ayrıca bazı Hâricîler de ayaklandılar fakat bunlar da defedildi.

Bu yıl Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Mekke valisi olan Kusem bin Abbas hac emirliğine getirildi. Bazılarına göre Süheyb bin Sinân bu yıl vefat etti.

[118] İbnü'l-Esîr: Cerceraya (İ.R).

Hicri 39/Miladi 659

Asya: Muâviye, Nu'man bin Beşîr Ensârî'yi 1000 kişi ile Aynü't-Temr'e gönderdi. Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Aynü't-Temr hâkimi atanmış bulunan Mâlik bin Ka'b, Nu'man'a karşı savaştı ve Nu'man Şam'a döndü. Emîrü'l-mü'minîn (a) bu durum karşısında Mâlik'e, Kûfe askerlerini yardımcı olarak gönderilmek istese de onlar gitmek istemediler. Muâviye, Musul ve Şam bölgesi arasında bulunan Hit şehri üzerine Süfyân bin Avf'ı gönderdi. Süfyân, Hit üzerinden Enbar'a gelerek bu bölgenin hâkimi Eşres bin Hassân Bekrî ile savaştı. Eşres'i öldürdü ve Enbar'ı yağmaladı. Sonra Şama geri döndü. Yine Muâviye, Abdullah bin Mes'ade bin Hakeme bin Mâlik bin Bedr el-Fezâzî'yi bin yediyüz kişilik ordu ile Şam hududundaki bir çölün kenarında yer alan Teyma şehrine gönderdi. O, çöl Araplarından haraç aldı. Emîrü'l-mü'minîn (a) ise Müseyye bin Necebe el-Fezâzî'yi 2 bin kişilik bir ordu ile onun üzerine gönderdi. Şiddetli çarpışmanın ardından Müseyye onu yendi ve Abdullah Şam'a geri döndü. Muâviye, Dahhâk bin Kays'ı çöle doğru akın yapmaya gönderdi. Onun görevi evleri yıkmak, insanları öldürmek ve hacı adaylarının Mekke'ye gidişini engellemekti. Emîrü'l-mü'minîn (a) de Hucr bin Adiyy el- Kindî'yi ona karşı gönderdi. Dahhâk hezimete uğradı.

Muâviye, Dicle'yi seyretmek bahanesiyle Musul'a geldi ve birkaç gün sonra Dımaşk'a geri döndü. Muâviye, insanlara hac yaptırması ve Emîrü'l-mü'minîn'in (a) valisini Mekke'den dışarı çıkarması için Yezîd bin Şecere Rehâvî'yi 3 bin kişiyle Mekke'ye gönderdi. Mekke valisi Kusem bin Abbas durumu Emîrü'l-mü'minîn'e (a) iletti. Hazret hemen oraya ordu gönderdi ve Yezîd bin Secere Şam'a geri döndü. Emîrü'l-mü'minîn'in (a) gönderdiği adamlar onun birliğinden bazılarını yetişerek onları esir aldılar. Tekrardan Muâviye, Abdurrahman bin Kabas bin Eşyem'i Cezîre bölgesine gönderdi. Hît bölgesinde bulunan Kümeyl bin Ziyâd, Abdurrahman ile savaştı ve Kümeyl galip geldi. Şebîb bin Âmir de Nusaybin'den yardım için Kümeyl'in yanına geldi. Muâviye, Züheyr bin Mekhul Âmirî'yi haraç toplamak için Save'ye gönderdi. Bunun üzerine Emîrü'l-mü'minîn (a) o tarafa ordu gönderdi ve onları mağlup etti.

Dûmetü'l-Cendel ehli Emîrü'l-mü'minîn (a) ve Muâviye'ye biat etmekten vazgeçti. Mürre bin Hâris el-Abdî, Sind bölgesine gitti. Bu bölgede savaştı ve oranın halkından Emîrü'l-mü'minîn'e (a) tabi olmalarını istedi. Ayrıca birçok esir ve ganimet ele geçirdi.

Ziyâd bin Semim, Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Fras ve Kirman valiliğine atandı ve oradaki sorunlar giderildi. Bazılarının rivayetine göre Ebû Mes'ud Ensârî bu yıl içinde vefat etti.

Avrupa: İngiltere'de Mesi kralı, Hristiyan olan Kent padişahının kızı ile evlendi ve kendisi de Hristiyanlığı seçti. İslâm askerleri Konstantiniyye'ye doğru sefere gittiler.

Hicri 40/Miladi 660

Asya: Muâviye, Busr bin Ertat'ı kendisine halktan biat almak için Yemen'e ve Haremeyn'e (Mekke ve Medine) gönderdi. Halkın çoğu Muâviye'ye biat etti. Bunların arasında Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Cabir de vardı. Busr sonra Haremeyn'den Yemen'e gitti. Ubeydullah bin Abbas kaçtı ve yerine Abdullah Hârisî geçti. Busr, onu, babasını ve iki oğlu Abdurrahman ile Kusem'i öldürdü. Bunun üzerine Emîrü'l-mü'minîn (a), Cariye bin Kudame ve Vehb bin Mes'ud Sekafî'yi 4 bin kişilik bir ordu ile Busr'a karşı savaşmaya gönderdi. Busr ise bölgeden hemen kaçtı.

Bazı rivayetlere göre Emîrü'l-mü'minîn (a) ile Muâviye arasında barış yapıldı. Emîrü'l-mü'minîn (a) Irak'ta, Muâviye ise Şam'da hüküm sürecekti. Anlaşmadan itibaren her iki taraftan savaş ve yağmacılık hareketleri bırakılacaktı. Basra valisi olan Abdullah bin Abbas, Emîrü'l-mü'minîn'den (a) incindi. Zira o hazret (Ali) ondan Beytülmâl'in muhasebesinin raporunu ondan istemişti. Bunun üzerine Abdullah Basra'dan Mekke'ye gitti. Bir rivayette Emîrü'l-mü'minîn'in (a) daha sonra onun gönlünü aldığı söylenir. O da tekrardan kendi bölgesine dönmüştür.

Emîrü'l-mü'minîn (a)'in kardeşi Ukayl da o hazrete darıldı. Çünkü o Beytülmâl'dan kendisine fazla yardım ayrılmasını istedi ama bu istek reddedildi ve Ukayl Şam'a Muâviye'nin yanına gitti. Rivayete göre Muâviye, Ukayl'a ikramlarda bulunurak ona 100 bin dirhem bağış yaptı.

Emîrü'l-mü'minîn (a), Hâricîlerden Abdurrahman bin Mülcem Muradî tarafından Ramazan ayının 19'u (26 Ocak 661) sabahı şehit edildi. Bazıları bunun ertesi günününde gerçekleştiği söylemişlerdir. Olay şu şekilde gerçekleşti: İbn Mülcem kendisi gibi Hâricîlerden olan Burk bin Abdullah Temimî ve Amr bin et-Temimî es-Sa'di ile aralarında Emîrü'l-mü'minîn'i (a), Muâviye'yi ve Amr bin As'ı öldürmeye

yemin ettiler. Mısırlı olan İbn Mülcem, Emîrü'l-mü'minîn'i öldürmeyi taahhut etti. Burk bin Abdullah ise Şam'a gidip Muâviye'yi öldürecekti. Muâviye'ye kılıç vursa da fazla zarar veremedi ve Muâviye'nin emriyle öldürüldü. Amr bin Bekr ise Mısır'a gitti. Bu üç şahıs suikast için Ramazan ayının (Ocak 660-661) belli bir gecesini seçmişlerdi. Ancak o gece Amr bin Âs şiddetli karın ağrısı içerisindeydi ve namazı kıldırmak için yerine imam olarak Benî Âmirîlilerden birisini seçmişti. Seçilen kişi, Amr bin Bekr tarafından öldürüldü ve Amr bin Âs suikastten kurtulmuş oldu.

İbn Mülcem ise Kûfe'ye geldi, Teymür-Ribâb'dan gelen bir grupla karşılaştı ve onlarla konuştu. Onların arasında Kattâme isminde çok güzel bir kadın vardı. Kadının babası ve kardeşi Nehrevan'da öldürülmüştü. İbn Mülcem kadına âşık oldu ve onunla evlenmek istediğini söyledi. Kattâme ise; "Bunun için üç şartım var; 3 bin dirhem, bir köle ile bir cariye ve Ali aleyhisselâmın öldürülmesi" dedi. İbni Mülcem de zaten bu niyetle gelmişti, teklifi hemen kabul etti. Kattâme kendi kabilesinden Verdân adında birini İbn Mülcem'e yardım etmesi için verdi. Ayrıca Şebîb bin Becere adında birisini daha ona yardımcı olarak gönderdi. Bu üç melun, anlaştıkları gece mescitte yerlerini alıp pusuya yattılar. Hazreti Emîrü'l-mü'minîn (a) sabah namazı için mescide gelerek halkı namaza çağırdığı sırada Şebîb kılıcını hazrete doğru salladı fakat kapının kenarına saplandı. O arada İbn Mülcem kılıcıyla hazretin nurlu kafasına vurdu ve "Ya Ali! Allah'ın hükmü doğrudur, seninki değil!" dedi. Hazret ise; "Kâbe'nin Rabbi için kazandım" diye buyurdu. Verdân'ı kendi adamlarından biri öldürdü, Şebîb bin Becere ise kaçmayı başardı. İbni Mülcem tutuklandı. Hazreti Emîrü'l-mü'minîn, İmam Hasan'a (a) vasiyetini şöyle buyurdu:"Eğer ben ölürsem İbni Mülcem'i bir darbe ile öldür. Fakat hayatta kalırsam onun hükmünü ben vereceğim". Sonra o hazret (Ali) selamullahi aleyh, kabrinin gizli tutulmasını istedi ve kendi diliyle bu konuda ısrar etti.

Hazretin ölüm tarihiyle ilgili ihtilaflar vardır. Ramazan ayının 20'sinde (27 Ocak 661) oldu diyenler gibi 21'inde diyenler de vardır. Hazretin mübarek ömrü, sahih rivayete göre 63 yıldı. Zahirî hilafet müddeti ise 4 yıl 9 aydır. Lanet olası İbn Mülcem öldürüldü ve cesedi bir hasıra sarılarak halk tarafından yakıldı. Halk Hazreti İmam Hasan'a (a) biat etti. İlk biatı Kays bin Saîd el-Ensârî etti. Ayrıca Muâviye'ye de halk Beytü'l-Makdis'te (Kudüs) biat etti. Eş'as bin Kays Kindî, Emîrü'l-mü'minîn (a)'den 40 gün sonra vefat etti. Hassan bin Kays, Hassân bin Sabit ve sahabe Ebû Rafi' vefat ettiler.

Hicri 41/ Miladi 661

Asya: Kays bin Sa'd bin Ubade, İmam Hasan'a (a) biat etti. Muâviye, 60 bin kişilik ordu ile Irak'ı zapt etmeye gitti. İmam Hasan (a) da 40 bin kişilik bir ordu ile Muâviye'ye karşı savunma savaşı yapmak için Kûfe'den çıktı. Sa'd bin Kays 12 bin askerle birlikte ordunun öncüsü görevini yerine getirmekteydi. Sonunda İmam Hasan (a), Muâviye'nin gönderdiği Abdullah bin Amr ve Abdurrahman bin Semure adlı elçiler aracılığı ile Muâviye ile barış antlaşması yaparak hilafeti ona bıraktı. İmam, bazı şartlar öne sürerek hilafetten vazgeçti. Bunun için aşağıdaki şartları öne sürdü: Kendi borçlarını ödeyebilmesi için Kûfe'de bulunan Beytülmâl'dan 5 bin dirhemin[119] kendisine teslim edilmesini, Fars bölgesinin Dârâbcerd mevkiinin vergisinin kendisine tahsis edilmesini ve Emîrü'l-mü'minîn'e (a) hutbelerde hakaret edilmesinin yasaklanmasını istedi. Rivayete göre Muâviye ilk iki şartı kabul etti fakat son şart için pazarlığa oturmadı. O hazret (Hasan) onlardan; "Şayet hakaret ederseniz dahi benim huzurumda etmeyin" diye istekte bulundu. Muâviye bu teklifi kabul etti fakat sonra bu sözünde durmadı. Dârâbcerd'in vergisinin İmam'a (a) verilmesine ise Basralılar engel oldular. Bazıları der ki İmam Hasan (a), Dârâbcerd'in vergisinin yanı sıra Fesâ'nın vergisini de istemişti. O hazretin (Hz. Hasan) hilafet müddeti 5 veya 6 aydı. Kays bin Sa'd ile Muâviye arasında anlaşma gerçekleşti. Bu anlaşma, İmam Hasan'ın (a) anlaşmasından sonra yapıldı. Onun tek şartı kendisine ve Ali (a) Şiasına[120] eman verilmesiydi.

İmam Hasan (a) Kûfe'den Medine'ye gitti. Hâricîler Muâviye'ye isyan ettiler ve Hâricîlerden Muayn öldürüldü. Ebî Meryem isyan etti. Mugîre derhal oraya Cabir Beceli'yi gönderdi ve Ebî Meryem'i öldürüp isyanı bastırdı. Sonra Ebû Leyla isyan etti. Mugîre, Ma'kil bin Kays Riyâhî'yi Ebû Leyla isyanını bastırması için gönderdi. Ebû Leyla 42 yılında Kûfe bölgesinde öldürüldü. Mugîre bin Şu'be, Muâviye tarafından Kûfe'ye vali olarak atandı. Yine Busr bin Ertat, Muâviye tarafından Basra'ya atandı. Sonra bu senenin sonunda İbn Âmir Basra'ya vali olarak atandı. Ayrıca Muâviye, Horosan ve Sicistan yönetimini de ona verdi. Bu vakitlerde Badğis, Herat ve Buşenc ehli isyan etti. İbn Âmir'in idarecileri isyanı bastırıp onları kontrol altına aldılar, ilkbahar vakti geldiğinde ise Belh'i harap ettiler. Sehm bin Galib el-

[119] İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmili**'nde: Elli beş bin meblağ. Yani 55 bin dirhem (İ.R).

[120] Arapça bir kavram olan Şia, taraftar ve gurup anlmalarına geliyor. Detaylı bilgi için bkz. (Öz, 2010, s.111-114) Ayrıca müellif burada Şiiliği yani kendi mezhebi kimliklerini de aktarmaya çalıştığı görülüyor (Ç.N).

Hicemî,[121] İbn Âmir'e karşı isyan başlattı. Amr bin Âs Afrika[122] valiliğini teyzesinin oğlu Ukbe bin Nâfi bin Abdi Kays'a verdi. Ukbe, Luvâte ve Mezâte şehirlerine kadar her yeri itaati altına aldı. Oradakiler daha sonra yeniden isyan ettiler. Ukbe onlarla savaştı ve sonraki yıllarda bu memleketin çoğunu fethederek itaati altına aldı.

Şair Lebid bin Râbia vefat etti. Bazıları onun bir sonraki yılda vefat ettiğini naklederler.

Avrupa: İmparator Konstantin oyun, ifrat derecede eğlenceye daldığı için Konstantiniyye ahalisi ona karşı ayaklandı. Kendisi saltanattan istifa ederek İtalya taraflarına kaçtı.

Hicri 42/Miladi 662

Asya: Müslümanlar, el-Lân tarafında savaşa girdiler. Müslümanlarla Rumların savaşında Rumlar hezimete uğradı ve onların bazı patrikleri öldürüldüler.

Bir rivayete göre Haccâc bin Yûsuf bu yılda doğdu.

Muâviye'nin hükmüyle Mervân bin Hakem Medine'ye vali olarak atandı. Yine Hâlid bin Âs bin Hişâm Mekke'ye vali olarak atandı.

Hâricîlerin liderlerinden 3 kişi isyan için birleşti. Bunlar Teym er-Ribab kabilesinden Mustavird bin Ullife et-Teymî, Muâz bin Cüveyn et-Tâî ve Hayyam bin Zabyan es-Sülemî idi. Bunlar Mustavird'e biat edip onun liderliğini kabul ederek isyana karar verdiler.

Zamanında Emîrü'l-mü'minîn (a) tarafından Fars vilayetine atanan Ziyâd bin Sümeyye, Mugîre bin Şu'be'nin yönlendirmesi ile Muâviye'nin yanına geldi. Muâviye ona izin verdi ve o da bu izinle Kûfe'ye Mugîre'nin yanına geldi.

Habib bin Mesleme el-Fihrî Ermeniyye'de vefat etti. Kendisi Muâviye tarafından buranın idaresine atanmıştı. Osman bin Talha bin Ebî Talha el-Abderî vefat etti. Abdi Yezîd bin Haşim bin Muttalib vefat etti. Bu şahıs Hazreti Resûl (a) ile güreşmişti. Yine

[121] **el-Kâmil**'de: Sehm bin Galip el-Hüceymî (İ.R).
[122] Burada ve diğer yerlerde Afrika valiliğinden söz edilirken İfrikiyye vilayeti göz önünde bulundurulmaktadır. Afrika kelimesinden türemiş olan İfrikiyye, Ortaçağ'da Araplar'ın Mağrib'in doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isimdir. Bkz. Özkuyumcu, 2000, s.515-516 (Ç.N).

Safvan bin Ümeyye bin Halef el-Cehmî vefat etti. Bera' bin Azib'in dayısı Hâni bin Niyar bin Amr bin el-Ensârî vefat etti. Bazıları Hâni'nin 35 yılında öldüğünü yazar.

Abdurrahman bin Semüre, Zinc'i fethetti.

Hicri 43/Miladi 663

Asya: Bazılarına göre Busr bin Ebî Ertat, Rum diyarına saldırdı ve Konstantiniyye'ye kadar sefer yaptı.

Amr bin Âs, Ramazan Bayramı gününde (Aralık 663-664) Mısır'da vefat etti. Daha sonra Abdullah bin Amr bin Âs Mısır'a vali olarak atandı.

Muhammed bin Mesleme Medine'de vefat etti.

Mustavird bin Ullife et-Teymî bir grup Hâricîlerle beraber Kûfe'den ayrıldı. Ma'kil bin Kays, 3000 kişilik orduyla Mugîre tarafından, onunla savaşması için görevlendirildi. Ma'kil uzunca bir mesafeye kadar Mustavird'i takip etti. Sonrasında zorlu bir savaşa tutuştular. Ma'kil, Mustavird'in mızrağıyla; Mustavird de Ma'kil'in kılıcıyla öldürüldü.

Abdullah bin Âmir, Abdurrahman bin Semüre'yi Sicistan valisi yaptı. O, isyan halinde bulunan Sicistanlılar ile savaştı. Oradan Kâbil'e kadar giderek bu şehri fethetti. Sonra Bust şehrine gitti ve burada da galip gelerek fethi gerçekleştirdi. Ayrıca Sicistan'ın diğer bölgelerine akınlar ederek fetihler yaptı.

Abdullah bin Sevvâr el-Abdi, Abdullah bin Âmir'in emriyle Sind'in Kaykan adlı yerine askerî sefer düzenledi. Bazıları ona bu görevin Muâviye tarafından verildiğini söylemişler.

Abdullah bin Âmir, Kays bin Heşîm[123] bin Kays'ı Horasan valiliğinden azletti. Onun yerine Abdullah bin Hâzim'i atadı.

Abdullah bin Selâm vefat etti.

[123] **el-Kâmil**: Kays bin el-Heysem el-Kaysî (İ.R).

Hicri 44/Miladi 664

Asya: Abdullah bin Âmir, Basra valiliğinden azledildi.

Muâviye, Ziyâd bin Sümeyye'yi kendi nesebine geçirdi.[124] Yani Ziyâd'ın, Ebû Süfyân'ın oğlu olduğunu kabul etti.

Mühelleb bin Ebû Sufre, Sind sınırlarında savaşa girdi. Ardından Nebbe ve Ahvaz'a gelip bu bölgedeki düşmanlar ile savaştı.

Abdurrahman Kâbil'i fethetti.

Mervân bin Hakem, Medine'de kendisine köşk yaptırdı. Bu Medine'de yapılan ilk köşktü.

Ebû Süfyân'ın kızı ve Hazreti Resûl'ün (s) eşi Ümmü Habîbe vefat etti.

Adiyy Ribablılardan olan Rifâa Adevî Basrî öldürüldü. Ebû Mûsâ Eş'arî vefat etti.

Hicri 45/Miladi 665

Asya: Hâris bin Abdullah Basra'ya vali olarak atandı. 4 ay sonra ise azledildi. Ziyâd bin Sümeyye Basra valiliğine getirildi. Sicistan, Horasan, Hind ve Bahreyn de ona bağlı kişiler tarafından idare ediliyordu. O, Muâviye saltanatını son derece kuvvetlendirdi ve Basra ehlinin başkaldırı ve karışıklık yapmasını engelledi.

Zeyd bin Sâbit el-Ensârî vefat etti. Bazıları Zeyd'in 55 yılında vefat ettiğini demişlerdir. Seleme bin Selame bin Vakş el-Ensârî vefat etti. Şecere ashabından[125] olan Sabit bin Dahhâk bin Halife el-Külâbi vefat etti.

Hicri 46/Miladi 666

Asya: Abdullah bin Hâlid bin Velîd[126], Rum seferinden dönünce Humus'ta, Muâviye'nin emriyle Hristiyan İbn Usal tarafından zehirlenip öldürüldü. Sonra onun

[124] Bu meşhur bir olaydır. Zira Ziyâd'ın annesi Ebû Süfyân'ın başka bir diyarda evlendiği eşindendi. İbnü'l-Esîr de kaynağını Taberî'ye dayandırır. Bkz. İbnü'l-Esîr, c. 3, 1991, s.450 (Ç.N).
[125] Rıdvan bey'atının yapıldığı yerdeki ağaç (Ç.N); Ayrıca bkz. (İbnü'l-Esîr, c. 3, 1991, s. 459).
[126] Abdurrahman bin Halid bin Velîd. Diğerlerinde de bu şekilde geçer (İ.R).

oğlu Hâlid babasının katilini (İbn Usal'ı) öldürdü. Bu sebeple Muâviye tarafından belli bir vakit hapiste tutuldu.

Sehm ve Hatim isyan ettiler ve öldürüldüler.

Utbe bin Ebî Süfyân hac vazifesini yerine getirdi.

Sâlih bin Keysan vefat etti.

Kâfir Türkler Sicistan'da Rebi' bin Ziyâd'dan kaçtılar.

Hicri 47/Miladi 667

Asya: Bu senenin kış mevsiminde Mâlik bin Hübeyre Rum topraklarında bulunuyordu. Abdurahman Kaynî de bu sırada Antakya'da idi. Abdullah bin Amr bin As Mısır valiliğinden azledildi. Muâviye onun yerine İbni Hudeyc'i getirildi.

Hakem bin Amr, Gur Dağları'na sefere çıktı ve zafer elde etti.

Hicri 48/Miladi 668

Asya: Ukbe bin Âmir Cühenî, Bahreyn ve Medineliler ile sefere çıktı.

Ziyâd, Galib bin Fudale Leys'i Horasan'a vali olarak atadı.

Muâviye, Süfyân bin Avf komutasında büyük bir orduyu Kostantiniyye seferine gönderdi. Onlar Kostantiniyye'yi muhasara ettiler. Muhasara esnasında Ebû Eyyüp el-Ensârî vefat etti.

Rivayete göre Muâviye, oğlu Yezîd'e bu orduya katılmasını emretti. Yezîd ise bu seferden muaf tutulmasını ağdalı bir şiir ile babasına cevap olarak gönderdi. Seferin zorluğunu ve kendisinin oyun ile eğlenceden mahrum kalmak istemediğini dile getirdi. Muâviye ise bunu duyduğunda onu bu sefere katılmaya mecbur etti. Bazı rivayetler bu olayın 49 yılında gerçekleştiğini yazar.

Hicri 49/Miladi 669

Asya: Mervân bin Hakem Medine valiliğinden azledildi ve yerine Saîd bin As getirildi. Hazreti İmam Hasan (a), Eş'as bin Kays el-Kindî'nin kızı olan eşi Ca'de tarafından zehirlenerek şehit edildi. Rivayete göre Muâviye kendi oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmek istese de bu olayın Hazreti İmam Hasan (a) hayatta olduğu sürece mümkün olmayacağını anlıyordu. Ca'de, Muâviye tarafından kandırıldı. Muâviye, Ca'de'ye vaatlerde bulunuldu, o da Hazreti İmam Hasan'ı (a) zehirledi. Onun ölümünden sonra naaşını Hazreti Resûl'ün (s) münevver kabristanının yanına defnetmek istediler. Fakat Mervân bin Hakem ile Beni Ümeyye buna engel oldular. Bu yüzden o hazreti (İmam Hasan'ı) Baki Kabristanlığı'na defnettiler.

Hicri 50/Miladi 670

Asya: Kûfe valisi Mugîre bin Şu'be vefat etti. Bir müddetten beri tek gözlüydü. Yermûk'te bir gözünü kaybetmişti. Onun yerine Ziyâd bin Sümeyye Kûfe'ye vali oldu. Aynı zamanda Basra valiliği de kendisine aitti.

Bir rivayete göre Kuhistân bu yıl fethedildi.

Hâricîlerden Karib Ezdî ve Zahhaf Taî isyan ettiler ve öldürüldüler.

Muâviye, Hazreti Resûl'ün (s) minberini ve asasını Şam'a nakletmek istedi, o anda güneş tutulması yaşandı ve bazı insanlar onu bu düşünceden vaz geçirdiler. Muâviye bu niyetini terk etti.

Bir rivayete göre Hakem bin Amr el-Gaffârî bu yıl Merv'de vefat etti.

Bir rivayete göre Sa'd bin Ebû Vakkasbu yıl Atik'te[127] vefat etti. Bir rivayete göre Huyay bin Ahtab'ın kızı ve Hazreti Resûl'ün (s) zevcesi Safiye bu yıl vefat etti. Osman bin Ebî'l-As es-Sekafî ve Abdurrahman bin Semure bin Habib bin Abdüşşems Basra'da vefat ettiler.

Bir rivayete göre Ebû Mûsâ Eş'arî bu yıl vefat etti. Midlâc bin Amr Sülemî vefat etti.

[127] **el-Kâmil**: Akik (İ.R).

Avrupa: Bir rivayete göre Busr bin Ertat ve Süfyân bin Avf Ezdî Rum topraklarına sefere çıktılar. Ayrıca Fudale bin Abdullah el-Ensârî denizde sefere çıktı.

Afrika: Muâviye bin Hudeyc es-Sekûni Mısır valiliğinden azledilip yerine Mesleme bin Muhalled atandı. Ayrıca bir rivayete göre Afrika valiliği de ona verildi. Fakat bu olayın sahihi şudur ki; bu senede Afrika valisi Ukbe bin Nâfi' idi. Fakat denilenlere göre Muâviye bin Hudeyc bu yıl sadece Afrika yönetiminden valilik azledildi ve onun yerine Afrika valiliğine Ukbe bin Nâfi' geçti. Herhalde bu bölgede askerî hareketlilik çok olduğundan dolayı bu yıl Ukbe, Kartaj (Kartaca)'ın güneyinde denize 4 bin zira mesafede Kayrevan (Tunus) şehrini inşa etti. Burası askerî birlikler ve malların emniyeti bakımından güvenli bir oldu. Şehrin çevresi ise 3600 kulaç (kulaç:gerilerek açılmış iki kolun birinin parmak ucundan ötekisinin parmak ucuna değin olan uzaklık) olup bu şehir 55 yılında tamamlanarak yerleşime açıldı. Bu müddet zarfında ise İslâm askerleri Afrika'nın değişik taraflarında fetih hareketlerine devam ettiler. Müslümanlar burayı tasavvur altına alınca topraklarını daha çok genişlettiler. Bu konuda çok sayıda ihtilaflar olsa da Kayrevan'ın Ukbe tarafından inşa ve iskân edildiğine şüphe yoktur. Mesleme bin Muhalled'in Mısır ve Afrika'daki valiliği, Ukbe'nin azlinden sonra gerçekleşti. Mesleme'nin adından Ebû Muhacir adlı hizmetkârı Afrika valiliği yapmaya başladı.

Hicri 51/Miladi 671

Asya: Ali bin Ebû Talib'in (a) dostlarından olan Hucr bin Adiy, Muâviye ve Ziyâd bin Sümeyye yönetimine muhalefet etti. En sonunda taraftarları ve kendisi ölüdrüldü. Ayrıca Amr bin el-Hamık ve kendisine tabi olanlar da öldürüldüler.

Ziyâd bin Sümeyye,[128] Rebii bin Ziyâd el-Hârisi'ye Horasan valiliğini verdi. Rebii ve ailesiyle beraber Kûfe ve Basra ahalisinden 50 bin kişilik halk Horasan'a göç ettirildi. Ayaklanma yapmış olan Belh sulh yolu ile fethedildi. Kuhistân ise zorbalık ile ele geçirildi.

Bir rivayete göre Cerir bin Abdullah Becelî vefat etti. Yine bir rivayete göre Hazreti Resûl'ün (s) zevcesi Meymûne bint Hâris vefat etti.

[128] Hicri 45 Miladi 665 yılı olaylarının dipnotunda bahsedilmiştir (Ç.N).

Muâviye'nin emri ile Aşere-i Mübeşşere'den (cennetle müjdelenen 10 sahabe) Saîd bin Zeyd katledildi.

Hicri 52/Miladi 672

Asya: Ziyâd bin Hiraş İclî isyan etti. Ziyâd bin Sümeyye, Sa'd bin Huzeyfe komutanlığında birçok kimseyi isyanı bastırmak için gönderdi. Sevad bölgesinin mesken mahallinde savaş çıktı. Onlar bu bölgeden çıktılar.

Muâz Tâî, Ziyâd'a karşı isyan etti ve bir rivayete göre öldürüldü.

İmran bin el-Husayn el-Huzâî, Basra'da vefat etti. Ka'b bin Ucre de vefat etti.

Avrupa: Süfyân bin Avf Esedî, Rum seferine çıktı ve tüm kışı Rum topraklşarında geçirdi. Bir rivayete göre kendisi orada vefat etti. Bazıları der ki; bu senenin kışında Busr bin el-Kad Rum seferine Süfyân bin Avf ile beraber çıkmıştı. Muhammed bin Abdullah Sekafî ise yaz mevsiminde Rumlarla savaştı. En sahih rivayet ise şudur ki bu yıl Yezîd bin Muâviye Konstantiniyye şehrini kuşattı. Bu kuşatmada Grejuva ateşi diye meşhur olan bir çeşit ateşli madde kullanıldı. Fakat Konstantiniyye fethedilemedi. Grejuva ateşi, Yunanlılara ait bir ateş olup mucidi Kalinik'tir. Kendisi Yunan olup Şam'da ikamet ediyordu. Bu ateş, bazı yanıcı maddelerin karışımından oluşuyordu. Sandros,[129] neft ve diğer birkaç maddeden olup barutsal bileşenleri içermezdi. Bu ateş suda da yanıyordu, özellikle 7. yüzyılda Arap savaş gemilerini yakmak için icat edilmişti.

Hicri 53/Miladi 673

Asya: Ziyâd bin Sümeyye vefat etti. Ziyâd tarafından Horasan'a vali olan Rebii bin Ziyâd el-Harsî vefat etti. Bir rivayete göre Abdurrahman bin Ebûbekir Sıddık Mekke yolunda vefat etti. Muâviye'nin Sana valisi Firuz ed-Deylemî vefat etti. Amr bin Hazm el- Ensârî vefat etti. Yine bir rivayete göre Fudale bin Ubeyd el-Ensârî Dımaşk şehrinde vefat etti.

[129] Sanderec ağacından yapılan bir tür yanıcı madde (Ç.N)

Avrupa: Cunâde bin Ebû Umeyye el-Ezdî tekrardan Rodos adasını fethetti. Müslümanlar bu adaya girdiler. Bu olay Rumlara büyük zarar verdi. Müslümanlar daima onların gemilerine el koyuyorlardı.

Hicri 54/Miladi 674

Asya: Sa'd bin Âs Medine valiliğinden azledilerek yerine Mervân bin Hakem getirildi. Abdullah bin Amr bin Geylan 6 ay müddetle Basra valiliğine atandı. Muâviye, Ubeydullah bin Ziyâd'ı Horasan valiliğine atadı. Ubeydullah bu vilayete geldi, Ceyhun nehrinin karşı tarafına geçti ve askerleriyle Buhara dağları sınırlarına vardı. Ramanî, Nesef ve Beykent şehirleri fethedildi. Bu şehirler Buhara'ya bağlı olup, buralardan birçok ganimet ele geçirildi. Rivayetlere göre Türklerle savaşa girişildi ve Türkler kaçtı. Türk padişahının eşi de bu savaşta padişah ile beraber bulunuyordu. Kaçış hazırlığı yapıldığı bir anda ayakkabılarından birini giydi; ötekisini de giymek isteyince İslâm askerlerine esir düştü. Sonra Türklerden 200 bin dirhem fidye alınarak padişahın eşi Türklere geri verildi.[130]

Bir rivayete göre Ebû Katâde el-Ensârî vefat etti. Huveytıb bin Abdüluzzâ 120 yaşında vefat etti. Hazreti Resûl'ün (s) kölesi Sevban vefat etti. Yine bir rivayete göre Üsâme bin Zeyd vefat etti. Saîd bin Yerbu' bin Ankâse 124 yaşında vefat etti. Mahrame bin Nevfel vefat etti. Abudllah bin Uneys el-Cühenî vefat etti. Bir rivayete göre Zeyd bin Secere er-Rehavî savaşta öldürüldü.

Avrupa: Ma'an bin Zeyd Sülemî Rum topraklarına sefere çıktı. Cünade bin Ümeyye komutanlığında Konstantiniyye yakınlarındaki Arvad adası fethedildi. Müslümanlar o adada 7 sene kaldılar. Ardından Yezîd'in emriyle geri döndüler.

Hicri 55/Miladi 675

Asya: Abdullah bin Amr Geylan Basra valiliğinden azledildi ve yerine Abdullah bin Zeyd geçti.

[130] Bu ilginç olay için bkz. İbnü'l-Esîr, c. 3, 1991, s. 499 (Ç.N).

İbni Ziyâd, Horasan valiliğine Eslem bin Zür'a el-Külabi'yi getirdi. Kendisi Horasan'da 9 kez savaş yaptı ve 9 tane zafer kazandı. Abdullah bin Hâlid Kûfe valiliğinden azledildi ve bir rivayete göre yerine Dahhâk bin Kays geçti.

Erkam bin Ebî'l-Erkam el-Mahzûmî vefat etti. Bu şahıs Hazreti Resûl'ü (s) Mekke'de kendi evinde gizlemişti. Ebû'l-Yeser Ka'b bin Amr el-Ensârî vefat etti. Bazıları bu iki şahısın ölümlerini bir sonraki yıla yazmışlardır. Sa'd[131] vefat etti, kendisi Aşere-i Mübeşşere'den olup bu grubun son kişisiydi.

Hicri 56/Miladi 676

Asya: Muâviye, yerine Yezîd'i veliaht tayin ederek ister istemez Müslümanları ona biat etmeye zorladı.

Sa'd bin Osman bin Affân Horasan'a vali olarak atandı, Ceyhun nehrinin karşısına geçerek Semerkand'a vardı. Soğd ve Tirmiz'i fethetti. Bu seferde Kusem bin Abbas bin Abdulmuttalib öldürüldü. Hazreti Resûl'ün (s) zevcesi ve Hâris'in kızı Cüveyriye vefat etti.

Avrupa: Bir rivayete göre Müslümanlar karada ve denizde Rumlarla savaştılar. Kara harekâtı komutanı İyad, deniz seferi komutanı Yezîd bin Şecere idi. Bazı kişiler ise diğer kimseleri işaret ederler.

Hicri 57/Miladi 677

Asya: Mervân bin Hakem Medine valiliğinden azledildi ve yerine Velîd bin Utbe bin Süfyân getirildi.

Bir rivayete göre Abdullah bin Amr vefat etti. Abdullah bin Kudâme es-Sa'di diğer ismiyle Abdullah bin Amr bin Vakdan es-Sa'di vefat etti. Osman bin Şeybe bin Ebû Talha el-Abdî vefat etti. Kendisi Benî Şeybe'nin atasıydı. Şeybeoğulları ise Kâbe'nin hizmetçileridirler. Kâbe'nin anahtarları bu ailenin elindedir. Cübeyr bin Mutim bin Nevfel el-Kuraşî vefat etti. Hazreti Resûl'ün (s) eşi Ümmü Seleme vefat etti.

[131] Sa'd bin Ebû Vakkâs (Ç.N).

Bazılarının rivayetine göre Ümmü Seleme, Hazreti Seyyidü'ş-Şühedâ İmam Hüseyin'in (a) şehadeti sırasında henüz hayattaydı.

Hicri 58/Miladi 677

Asya: Dahhâk bin Kays Kûfe valiliğinde azledildi ve yerine Muâviye'nin kız kardeşinin oğlu olan ve İbni Ümmül Hakem olarak anılan Abdurrahman bin Abdullah bin Osman es-Sekafî getirildi.

Hâricîler isyan etti. Esasen Mugire daha hayattayken bunları hapsetmişti. Hâricîler, Hayyan bin Zabyan Sülemî ve Muâz bin Cüveyn liderliğinde isyana kalkıştı. Bu isyanın liderleri Kûfe askerleri tarafından öldürüldüler.

İbni Ümmü'l-Hakem Kûfe'de kötü yaşam koşulları sağlaması ve kötü yöneticiliği yüzünden halk tarafından kovuldu. Kendisi Muâviye'nin yanına geldi ve Muâviye ona Mısır valiliğini verdi. Fakat Mısır valisi Muâviye bin Hudeyc onu Mısır'ın dışında 2 günlük yol mesafesinde durdurarak, kötü davranışları sebebiyle geri gönderdi. Bazıları ise İbni Ümmü'l Hakem'in Kûfe'den çıkışını bir sonraki sene olarak yazmışlar.

Tavâif bin Gallâk[132] bazı Hâricîler ile Basra'da isyan etti. Bunlar Basra askerleri tarafından öldürüldüler.

Hâricîlerden Ebû Bilal Mirdas'ın kardeşi Urve bin Udeyye ve yanındaki taraftarlarından birçoğu Ubeydullah bin Ziyâd'ın emriyle öldürüldüler. Yine Ubeydullah'ın emriyle Hâricîlerin birçoğu hapseldidi.

Ukbe bin Amr el-Cühenî vefat etti. Hazreti Resûl'ün (s.) zevcesi Ayşe binti Ebû Bekir vefat etti.

Semüre bin Cündeb ve Mâlik bin Ubade el-Gafikî ve yine bu senede Basra kadısı Umeyre bin Yesribî vefat ettiler.

Avrupa: Mâlik bin Abdullah Has'amî Rum topraklarına sefere çıktı. Amr bin Yezîd el-Cühenî ise deniz seferine çıktı. Bazıları Amr'ın yerine Cünade bin Ebû Ümeyye'nin sefere çıktığını demişler.

[132] **el-Kamîl**'de: Tavvâf bin Gallâk (İ.R).

Hicri 59/Miladi 678

Asya: Nu'man bin Beşîr el-Ensârî Kûfe valiliğine atandı. Abdurrahman bin Ziyâd, Horasan valiliğine atandı. Ubeydullah bin Ziyâd Basra valiliğinden azledidi, sonra tekrardan aynı valiliğe atandı.

Bir rivayete göre Kays bin Sa'd bin Ubade el- Ensârî Medine'de vefat etti. Saîd bin Âs vefat etti. Mürre bin Kab el-Beherî es-Sülemî vefat etti. Ebû Mahzure Cumahî Mekke'de vefat etti. Rivayete göre kendisi Hazreti Resûl'ün (s) müezziniydi. Abdullah bin Âmİr Küreyz Mekke'de vefat etti. Ebû Hureyre de vefat etti.

Müslümanlar Kemah kalesinde savaşa tutuştular. Umeyr bin Hubab Sülemî komutanlığında ve sayesinde kale ele geçirilerek Rumlara karşı zafer kazanıldı.

Hicri 60/Miladi 679

Asya: Muâviye, Recep ayının 1'i (7 Nisan 680) gecesinde veya Recep ayının ortasında (21 Nisan 680) ya da bu ayın 22'sinde (28 Nisan 680) vefat etti. 70'ten fazla yaşı vardı. Hükümdarlık süresi ise yaklaşık 9 yıl 3 ay idi.[133] Halk Recep ayında (Nisan 680) Yezîd'e biat etti. Hazreti İmam Hüseyin (a), Abdullah bin Ömer ve İbni Zübeyir'in kendisine biat etmelerini sağlaması için Velîd bin Utbe bin Ebû Süfyân'a Yezd tarafından mektup yazıldı. Hazreti İmam Hüseyin (a) ve İbni Zübeyir'e Yezîd'e biat etmeleri teklifinde bulunulsa da onlar kabul etmediler. Bu büyük şahsiyet (Hz. Hüseyin) ve İbni Zübeyir doğruca Mekke'ye gittiler. Yezîd, Velîd bin Utbe'yi Medine'den azlederek yerine Amr bin Sa'd Eşdak'ı getirdi.

Kûfeliler Hazreti İmam Hüseyin (a)'e mektup yazdılar ve bu büyük şahsiyetin oraya gelmesini rica ederek o hazrete biat edeceklerine söz verdiler. Mektubu yazan kişiler; Süleyman bin Surad Huzâî, Müseyyeb bin Nehabe,[134] Rifaa' bin Şeddâd, Habib bin Mezahir, Şebes bin Rebi, Haccâr bin Ebcer, Yezîd bin Hâris, Yezîd bin Rüveyb, Urve bin Kays, Amr bin Haccâc Zebidî ve Muhammed bin Amr[135] et-Temimî idi. Hazreti İmam Hüseyin (a), Müslim bin Akîl'i Kûfelilerin durumu ve genel vaziyetini

[133] Muâviye, Miladi 661 ve 680 yılları arasında 19 sene hüküm sürmüştür (Ç.N). Ayrıca bkz. (Aycan, 2020, s.330-332).
[134] **el-Kâmil**'de: Müseyyeb bin Necbe. **Tenkihu'l Mâkal**: Necbe (İ.R).
[135] **el-Kâmil**'de: Taberî'de geçen Muhammed bin Umeyr et-Temimî kaydı diğerlerinde de olduğu gibi doğrudur. Fakat Tenkihu'l-Mâkal'de bu isim geçmez (İ.R).

öğrenmesi için Kûfe'ye gönderdi. Müslim Kûfe'ye geldi ve Muhtâr'ın evinde kaldı. Halk Müslim'e biat etti. Bunu gören Abdullah bin Sa'd Hadramî ve diğer birkaç kişi gelişen olayları derhal mektup yazarak Yezîd'e bildirdiler. Yezîd, Numan bin Bişr'i Kûfe valiliğinden azlederek yerine Basra valiliğine ilave olarak Ubeydullah bin Ziyâd'ı getirdi. Ona Müslim bin Akil'i sürgün etmesini veya öldürmesini emrini verdi. Hazreti İmam Hüseyin (a) ise Basralıların önde gelen şahsiyetlerine mektup yazıp onları hakkın yoluna davet etti.

İbni Ziyâd Basra'dan Kûfe'ye gitmek için Müslim bin Amr Bâhilî, Şerik bin Aver el-Hârisi, hizmetçileri, maiyeti ve aile üyeleriyle[136] yola çıktı. Şehre giderek halkı Yezîd'e biat etmeleri için teşvik etti. Çeşitli vaatler ve korkutmalarla onları biate zorladı. Müslim bütün bu olanları görünce Muhtâr'ın evinden Hânî'nin evine gitti. Bu sırada Şerik bin Aver hastalandı ve onu Hânî'nin evine götürdüler. Hânî'nin evinde vefat etti. Kendisi Şii eğilimli idi. İbni Ziyâd bu şahsın ziyaretine gelince o sırada Müslim de Hânî'nin evinde gizleniyordu. Tam o sırada Müslim'e İbni Ziyâd'ı öldürmesi için telkinde bulunulsa da Müslim onu öldürmedi. İbni Ziyâd, Müslim'in yerini ve durumunu sonradan haber aldı. Müslim, Hânî'nin evinden dışarı çıktı ve kendisine biat eden kişiler toplandılar. Bunların sayısı 18 bin idi. Bunlar hükûmet konağını kuşattılar, çünkü İbni Ziyâd'ın kendisi oradaydı. Fakat Müslim'in taraftarları İbni Ziyâd'ın caydırıcı ve korkutucu vaatleriyle dağıldı. Müslim tek başına kaldı ve tutuklandı. En sonunda bu büyük şahsiyet, Bekr bin Hümran tarafından hükûmet konağının çatısında Zilhicce ayının 8'inde (9 Eylül 679) şehit edildi. Hânî de öldürüldü. İbni Ziyâd, Müslim ve Hânî'nin kellelerini Yezîd'e gönderdi. Hazreti İmam Hüseyin (a) yönünü Mekke'den Irak'a doğru çevirdi ve yola koyuldu. Salebiye denen yerde Müslim'in şahadet haberini duydu.

Cerhed el-Eslemî vefat etti. Hakîm bin Hizam vefat etti. Ebû Useyd es-Saîdî vefat etti. Bazıları Ebû Useyd'in 65 yılında vefat ettiğini yazmışlar. Rivayetlere göre Safvan bin el-Muttaâl es-Sülemî de bu yıl vefat etti.

Avrupa: Cünâde, Rodos adasını girdi ve rivayete göre bu adanın şehrini yıktı.

Mâlik bin Abdullah Suriye'de savaştı.

---

[136] **el-Kâmil**'de şu şekilde geçer: "Sonra onlar Basra'dan çıktılar… Hizmetçi ve ehlibeytleriyle" (İ.R).

Türkistan halklarından biri olan Bulgarlar Danob nehri (Tuna nehri) kenarını fethettiler. Her sene Konstantiniyye'ye krallarından haraç ve vergi talebinde bulundular. Konstantiniyye kralları yıllarca bunların endişesi ve korkularıyla yaşadılar.

Hicri 61/Miladi 680

Asya: Hazreti İmam Hüseyin (a), taraftarlarıyla birlikte Muharrem ayının 2'si (2 Ekim 680) Perşembe gününde Kerbelâ'ya vardı. Onu İbni Ziyâd'ın ordusundan olan Hürr 2 bin kişilik süvari birliği ile alelacele karşıladı. Kendisi sonra Seraf[137] diye bilinen yerde Hazreti İmam Hüseyin (a)'e katıldı. Hürr, Âl-i abâ'nın[138] 5. yüce şahsına şu teklifte bulundu:"Seni Kûfe'ye Ziyâd'ın yanına götüreyim" dedi. Sonra onun suya ulaşmanın güç olduğu bir yere indirdi.

Ömer bin Sa'd bin Vakkas 4 bin kişilik süvari birliği ile Hazreti İmam Hüseyin'in (a) gelişinin ertesi gününde yani Muharrem ayının 3'ünde (3 Ekim 680) Kerbelâ'ya vardı. Hazreti Ebû Abdullah (Hz. Hüseyin) (a), ona geldiği yoldan geri dönmesine veya Yezîd'in yanına gitmesine ya da sınıra yakın bir yere varmasına müsaade edilmesini teklif etti. İbni Sa'd bütün olanları tefsilatlı şekilde İbni Ziyâd'a yazdı. İbni Ziyâd hemen gazaba geldi ve derhal Şimr Zûl-Cevşen'i Kerbelâ'ya gitmesi için görevlendirdi. Kerbelâ'ya gidip İbni Sa'd ile görüşmesini ve ona şunları söylemesini istedi:"Eğer Hazreti Ebû Abdullah (a) ile savaşamazsan ordularını Şimr'e devret ve geri dön". Şimr Kerbelâ'ya geldi, İbni Sa'd ile görüştü ve haberi iletti. Böyle olunca İbni Sa'd, Hazreti Ebû Abdullah (a) ile savaşmayı seçti. İbni Sa'd, Muharrem ayının 9'u (9 Ekim 680) Perşembe gününün ikindi vaktinde savaş kararı aldı. Mazlum İmam (a) savaş için yarına kadar mühlet istedi. Hazret (Hüseyin) kendi yoldaşlarına içinde bulundukları durumu anlattı. İsteyen herkese kendisini terk etmek için izin verdi. İsteyen istediği yere gidebilirdi artık. Çoğu gitti ve az sayıda kişi kaldı. Yolculuk esnasında Müslim bin Akil'in şahadet haberini ulaşınca da aynı olay yaşanmıştı. Can

[137] Seraf diye bilindik bir yer yoktur. Burası Şeraf olarak bilinir. **Mu'cemü'l-Buldan**'ın bilgilerine göre Şeraf olarak geçmektedir. El-Ahsa'ya 8 mil uzakta bulunuyor. Kâmil tarihinin Avrupa (Latince) baskısında bu bilgi nakıs kalmış. Şöyle yazar: "Hüseyin'in bin şeref'in yeri… Herhalde bu yer Kadisyye yakın olup doğru olanda Şeraf ismidir" (İ.R).

[138] Âl-i Abâ: Hz. Peygamber'in abasının altına aldığı kendisi ile beraber şu dört kişiyi simgeleyen tabirdir: Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin. Bir Abâ'nın altında 5 kişi bulunduğu için ilk kaynaklarda bu ifade kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.(Uludağ, 1989, s. 306-307 (Ç.N).

yakan Kerbelâ Vakası Âşûrâ gününde gerçekleşti. Al-i Abâ'nın beşinci olan hazret (Hz. Hüseyin) ve yoldaşları şehit edildiler (10 Ekim 680). Yanındakilerin 32'si süvari, 40'ı ise piyade idi. Hazret'i katleden ya melun Sinan[139] ya da lanet olası Şimr idi. En doğru rivayete göre o büyük şahsiyetin (Hz. Hüseyin'in) mübarek ve şerefli ömrü 55 yıl idi. Bazıları ise 61 yıl olduğunu söylemişlerdir. Şehitlerin mutahhar kafalarını ve o hazretin esir edilen ehl-i beytini Kûfe'ye, Kûfe'den de Şam'a melun Yezîd'in yanına götürdüler. Bu melun da Numan bin Beşir'e, iyi bir hazırlık yaparak ehl-i beyt aleyhimüsselâmın saygın bir biçimde Medine'ye götürülmesini emretti. Müellif diyor ki; bu kitabin yazılmasındaki amaç başlıca vaka ve haberleri ihtisar ve izhar etmek olduğundan, hüzünlü Kerbela olayını da rivayetlerdeki iftilahlara rağmen meşhur olduğu şekliyle yazdım ve ek şerh düşmeyi de gerekli görmedim.

Beyit

‘ *’Dostların gözyaşlarından oluşan sel, bu kederli tarihi*

Her yıl ah ü figan ile yeni baştan tazelemektedir.’’[140]

Hazreti Alî-Âba'nın beşincisi olan hazretin – binlerce selam ve övgü temiz neslinin üzerine olsun – münevver başının defni konusunda ihtilaf vardır. Bazıları Medine'ye götürülerek Hazreti Sıddıka-i Kübrâ'nın – Alah'ın selamı olsun ona – kabrinin civarında defnedildiğini söylerler. Bazıları ise Dımaşk'a götürülerek Bâb-ı Ferâdîs'te defnedildiği görüşündedirler. Birtakım insanlara göre de Askalân'da defnedilmiştir. Daha sonra bu temiz kafa Mısır halifeleri[141] döneminde Askalân'dan Kahire'ye getirilerek burada defnedildi. Mısır'daki bu meşhur yer Meşhedü'l-Hüseyin (a) olarak bilinmektedir. İbni Battûta'nın anlattığına göre Dımaşk Camii'nin Doğu kapısının sol tarafında Hazreti Seyyidû'l-Şüheda'nın (Hazreti Hüseyin'in) mübarek başı defnedilmiştir.[142]

Bu olaylar olurken Abdullah bin Zübeyr Mekke'de yaşıyordu. Kendisi Yezîd'e muhalefet edip itaatsizlik bildirdi.

---

[139] Sinan bin Enes en-Nehaî (Ç.N).
[140] Tercüme edilen metinde geçen tek ağıt ve mersiyedir (Ç.N).
[141] Burada Fâtimîler Devleti devri (909-1171) kastedilmektedir.
[142] Tezin araştırma kısmında bu bilgi tefsilatlı olarak verilmiştir. İbni Battûta'nın (1304-1368) tercümesinde sıkıntı olabilir. Zira müellif ile tercüme metin arasında zıtlık görülüyor. Çünkü İbni Battûta'nın tercümesinin hem sayfa hem de dipnotunda Hz. Hüseyin'e ait bu türden bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece mescid ve mekân ve de Mısır Halifeleri kavramıyla anlattığı yani Şii Fatımîler bilgisi bulunmaktadır. Bkz. Tancî 2000, s.50-59 (Ç.N).

Ebî Bilal Mirdâs bin Cüdeyr[143] el-Hanzalî, İbni Ziyâd ile çarpıştı. Kendisi ve diğer Hâricîler öldürüldüler.

Yezîd'in emriyle Selm bin Ziyâd, Horasan ve Sicistan valiliğine atandı. Selm ise kardeşi Yezîd bin Ziyâd yönetim işkeri için Sicistan'a gönderdi. Ardından Selm bin Ziyâd yanında bulunan Talhatu't-Talhât'ı da görevlendirme ile Sicistan'a yolladı.

Yezîd, Amr bin Sa'd'i Medine valiliğinden azletti. Zira o, Abdullah bin Zübeyir'in arkadaşıydı. Yerine ise Velîd bin Utbe bin Ebû Süfyân atandı. Bir rivayete göre İbni Mesud'un dostu Alkame bin Kays Nehaî vefat etti. İbni Cârut Abdi vefat etti. Bir rivayete göre Cabir bin Atik el-Ensârî, Hamza bin Ömer Eslemî[144] ve Hâlid bin Urfta el-Leysî de bu yıl vefat ettiler. Bazı rivayetlere binaen Hazreti Resûl'ün (s) zevceleri Ümmü Seleme ve Meymûne de rivayetlere göre bu yıl vefat ettiler.

Avrupa: Roma Papası Agathon,[145] İmparator Konstantin'den her yıl kendisinin Konstantiniyye'ye gönderdiği vergiden muaf tutulmasını istedi. İmparator bu isteği kabul ederek muafiyet verdi. Fakat imparator bir şart öne sürdü. Kendisi Konstantiniyye imparatorunun Papa tayinlerine karışmasını, ret ve kabul hakkı olmasını istedi.

İngiltere'de meşhur şair Simon[146] vefat etti. Onun divanından sadece dünyanın yaratılışıyla ilgili söylediği bir kaside günümüze ulaşmıştır.

Hicri 62/Miladi 681

Asya: Yezîd, Velîd bin Utbe'yi Medine valiliğinden azletti ve yerine Osman bin Muhammed bin Ebû Süfyân'ı tayin etti. Safvah ve Mansûr'un babaları olan Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas dünyaya geldi.

Abdulmuttalib Rebia bin el-Hâris bin Abdulmuttalib bin Hişâm el-Hâşimî vefat etti. Mesleme bin Muhalled el-Ensârî vefat etti. Tâbiîn'in büyüklerinden Ebû Müslim Havlani vefat etti.

---

[143] Kâmil ve Taberî: Hudeyr (İ.R).
[144] Hamza bin Amr el-Eslemî (İ.R).
[145] Papa Agathon: 678-681 arası hem Katolik hem de Ortodokslar tarafından aziz sayılan Papa (Ç.N).
[146] Şair Simon: İslâmî ana kaynaklarda bu şekilde bir isim görülmemektedir (Ç.N).

Afrika: Ukbe bin Nâfi, Yezîd tarafından Afrika valiliğine atandı. Ukbe burada Rumlar ve Berberîler ile savaşarak onları yendi ve bu kıtanın bazı yerlerini fethetti. Kendisi Müslüman olan Küseyle bin Kemrem el-Berberî Afrika'da isyan çıkardı ve Abdülmelik bin Mervân dönemine kadar istilarlada bulunup burada hükümranlık yaptı. Nihayet Züheyr bin Kays Afrika valiliğine atandı ve Kuseyle ile savaştı. En sonunda Kuseyle öldürüldü. Bir rivayete göre Mesruk bin Ecda' Mısır'da vefat etti.

Hicri 63/Miladi 682

Asya: Medineliler Yezîd'i devirmek için birleştiler ve Medine valisi Osman bin Muhammed bin Ebû Süfyân'ı[147] şehirden çıkardılar. Yezîd derhal Müslim bin Ukbe'yi 10 bin süvari ile Medine'ye gönderdi. Müslim, Harre tarafından Medine'ye giriş yaptı. Medineliler savaşa hazırlandılar. Hendek kazıldı ve şiddetli çarpışmalar yaşandı. Fadl bin Abbas bin Rabia bin Hâris bin Abdulmuttalib öldürüldü. Ayrıca ensarın ve muhacirlerin büyüklerinin bir kısmı öldürüldü. Medineliler hezimete uğradılar. Müslim yanındakilere üç gün boyunca Medine'de katliam yapmalarını emretti. Ellerine geçen her şeyi yağmaladılar. Kadınlara bile el uzattılar (tecavüz ettiler). Bu olay Zilhicce'nin son on günü (20 Ağustos 683-684) içerisinde gerçekleşti. Bu ırza geçme ve cinayetlerde bulunmadan sonra Müslim orada hayatta kalan kişilerden biat aldı, kendilerinin bundan böyle Muâviye'nin[148] köle ve cariyeleri olacaklarını söyledi. Akabinde ordusu ile beraber Mekke'ye döndü. Harre olayından sonra Müslim, "Müsrif" (haddini aşan) diye anılmaya başladı.

Büreyde bin Husayb vefat etti. Sahabeden Alkame bin Kayser ve yine sahabe Eslemî vefat etti. Kûfeli zahid Rabii bin Huseym[149] de vefat etti.

Afrika: Afrika valisi Ukbe bin Nâfi, Mağriblilerle savaşta öldürüldü.

[147] Metinlerde: Muhammed bin Süfyan (İ.R).
[148] Müellif Yezîd bin Muâviye kavramını kullanacakken sadece Muâviye demiş (Ç.N).
[149] Metinlerde: Haysem (İ.R).

Hicri 64/Miladi 683

Asya: Müslim bin Ukbe Medine'den Mekke'ye gittiğinde yolda iken öldü ve yerine ordu kumandanlığını yapması için Husayn Nümeyr Sekûnî getirildi. Husayn Mekke-i Muâzzama'yı ve orada bulunun Abdullah bin Zübeyir'i 40 gün boyunca kuşattı. Daha sonra Ebû Kubeys dağına mancınık kurarak Kâbe'yi taşa tuttu. Abdullah bin Zübeyir Mescid-i Haram'da bulunduğu için orayı yaktı. Bu olaydan sonra Yezîd'in ölüm haberi Husayn'a ulaştı ve o, savaşı bıraktı. Husayn, Abdullah bin Zübeyir'e teklifte bulunarak kendisiyle beraber Şam'a gelmesini önerdi ve onu hilafete yükselteceğini söyledi. Abdullah bu teklifi redetti. Husayn Şam'a döndü. Abdullah ise teklifi reddettiği için pişman oldu.

Yezîd bin Muâviye, Rebîülvvel'in ortasında 38 yaşında vefat etti. Yezîd'in annesi Bahdel-i Kelbiyye'nin kızı Meysun'dur. Onun hilafet süresi 3 yıl 6 aydır. Rebîülevvel'de halk Muâviye bin Yezîd'e bi'at etti. Kendisi 40 gün ya da 3 ay hilafet görevinde bulundu. Sonra kendisi makamından vaz geçti ve halka hitaben; "İstediğinizi yerime halife olarak seçin" dedi. Daha sonra kendisinden ölene kadar haber alınamadı.

Bu sırada Mekke ahalisi Abdullah bin Zübeyir'e biat ettiler. Daha sonra Basra, Irak, Hicaz ve Yemenliler de ona biat ettiler. Bunun üzerine Mervân bin Hakem Şam'a gitti. Oraya varınca halk ikiye ayrıldı. Halkın bir kısmı Mervân'ı seçti, diğer kısmı ise Dahhâk bin Kays'a tabi oldu. Bu iki fırka Dımaşk'a bağlı Mercirahit'te savaşa tutuştular. Dahhâk öldürüldü ve onun fırkası hezimete uğradı. Bununla beraber Mervân Şam'da hilafeti teslim aldı. Böylece bu yıl sona erdi. Bu durumda Mervân Mısır ve Şam'da, İbni Zübeyir ise Hicaz, Irak ve Yemen'de halife oldu.

İbni Zübeyr, tamire ihtiyacı olan Kâbe'yi yıkarak yeniden aslına uygun bir biçimde inşa etti. Bazıları bu olayı gelecek senenin olayı olarak nakletmişlerdir.

Abdullah bin Hâris, Basra valiliğine atandı. İbni Ziyâd Basra'dan Şam'a kaçtı.

Rey halkı Ferruhan Râzî önderliğinde isyan etti. Kûfe valisi Âmir bin Mesud, isyanı bastırması için Attab bin Verkâ er-Riyâhî et-Temimî 'yi gönderdi. Ferruhan bozguna uğradı, mağlup oldu ve öldürüldü.

Horasanlılar Selm bin Ziyâd'a biat ettiyseler de 2 ay sonra muhalefete başladılar. Abdullah bin Hâzim bu eyaletin halkını şiddetli savaşlar sonucunda itaat altına aldı.

Hazreti Seyyidü'ş-Şüheda'nın (Hz. Hüseyin'in) (a) sevenleri ve Şiilerin büyükleri onun kanının intikamı için kıyama hazırlanıp toplandılar. Mekke'ye gelmiş olan Hâricîler, Abdullah bin Zübeyir'den ayrıldılar. Muhtâr bin Ebû Ubeyde Sekafî, Hazreti Seyyidü'ş-Şüheda'nın (a) katillerinden intikam almak için hazırlanarak savaşmaya geldi.

Hassân bin Sabit'in kardeşinin oğlu Şeddâd bin Evs bin Sabit vefat etti. Misver bin Mahreme Mekke'de vefat etti. Ebû Berza Eşhelî Horasan'da vefat etti. Bir rivayete göre Velîd bin Utbe bin Ebû Süfyân vefat etti. Şâkik bin Süver es-Sedûsi vefat etti. Humus hâkimi Nu'man bin Beşîr el-Ensârî öldürüldü.

Hicri 65/Miladi 684

Asya: Mervân, Abdullah bin Ziyâd'ı Cezîre'ye gönderdi. Abdullah, Züfeyr bin Hâris[150] ile Karkîsiya'da savaştı. Mervân'ın emrine binaen, fethedeceği bütün yerler Abdullah'ın hükmü altında bulunacak, Cezîre'nin işini hallettikten sonra Irak'a doğru yönelecek ve bu memleketi İbni Zübeyr'in adamlarından alacaktı.

Mervân bin Hakem öldü. Onun eşi Hâlid bin Yezîd'in annesiydi. Bu kadın, Mervân'ı boğarak öldürdü. Bu olay Ramazan ayının üçüncü gününde (13 Nisan 685) vuku buldu. Mervân'ın hilafet müddeti 9 ay 18 gün olup yaşı ise 63 idi.

Süleyman bin Surad Huzâî, Hazreti İmam Hüseyin'in (a) intikamı için ayaklandı. Kendisi Cezîre bölgesinin şehirlerinden olan Aynülverde'de Şam ordusu ile savaştı. Süleyman, Müseyyeb bin Necebe ve pek çok kimse öldürüldü. Bu olay Rebiülahir ayında (Kasım 684) gerçekleşti.

Ramazan ayından (Nisan 685) halk hilafet makamına oturan Abdülmelik bin Mervân'a biat etti. Mervân'ın ölüm haberi Cezîre'de İbni Ziyâd'a ulaştı. Abdülmelik onu sahip olduğu göreve tekrar atadı.

[150] **el-Kâmil**'de: Zuffer bin el-Haris (İ.R).

Hâricîlerden olan Nâfi bin Ezrak öldürüldü ve Ezârika diye bilinen taraftarları da Mühelleb bin Ebî Sufre tarafından hezimete uğratıldı.

Abdullah bin Zübeyr, kardeşi Ubeyde bin Zübeyr'i Medine valiliğinden azletti. Yerine diğer kardeşi Mus'ab bin Zübeyr'i atadı.

Horasan'da İbni Hâzim Sülemî ile Benî Temîmliler savaştı.

Basra'da şiddetli tâûn meydana geldi.

Afrkia: Abdullah bin Amr bin Âs es-Sehmî, Mısır'da vefat etti. Kendisi ömrünün son demlerini kör olarak geçirdi. Bazıları onun ölümünün 68 yılında vuku bulduğunu yazmışlardır.

Hicri 66/Miladi 685

Asya: Kûfe'de Muhtâr bin Ebi Ubeyde Sekafî, Hazreti Seyyidü'ş-Şühedâ'nın (a) intikamı için isyan etti. Etrafında toplanan çok sayıda taraftarları ona biat ettiler. Sonra kendisi İbni Zübeyr'in valisi Abdullah bin Muti'yi Kûfe'den kovarak Kûfe'yi idari merkezi haline getirdi. Şimr Zilcevşen'i ele geçirip öldürdü. Havli Asbehî öldürüldü ve yakıldı. Ardından Ömer bin Sa'd ve Ömer'ın oğlu Hafs'ı da öldürdüler. Muhtâr bu ikisinin kellesini Muhammed bin Hanefiyye'ye gönderdi. Muhtâr bölgeleri hâkimiyet altına almaları için emîr ve valiler görevlendirdi. Bazıları Şimr'in ve Hazreti Seyyidü'ş-Şühedâ'ın (a) diğer katillerinin öldürülmesini bir sonraki senenin olayları arasında zikretmişlerdir.

Müsenna Abdi, Muhtâr'a biat etti. Muhtâr aşikâr olarak itaat ve desteğini Muhammed bin Hanefiyye'ye bildirdi. Tam bu sırada İbni Zübeyr, Muhammed bin Hanefiyye'yi kendisine biat almak için hapsetti. Muhammed başından geçen olayları Muhtâr'a yazdı ve Muhtâr Mekke'ye askerî birlik göndererek Muhammed'i hapis hayatından kurtardı.

İbni Hâzim, Horasan'da Benî Temîm taifesinden bazı kişiler ile savaşa tutuştu.

Muhtâr, bu senenin Zilhicce ayının son 10 gününde (18 Temmuz 685-686) İbrâhim bin Mâlik Eşter'i savaşması için askerleri ile beraber Abdullah bin Ziyâd'ın üzerine gönderdi.

Bir rivayete göre Suffa ehlinden olan Esma bin Harîse el-Eslemî vefat etti.

Necde Hurûrî, Yemâme'yi istila etti.

Yezîd bin Erkam vefat etti. Bir rivayete göre Adiy bin Hâtem Mekke'de vefat etti.

Afrika: Mısır'da şiddetli bir tâûn baş gösterdi.

Hicri 67/Miladi 686

Asya: İbrâhim bin Mâlik, Abdullah bin Ziyâd'ın ordusu ile Musul civarında savaştı. İbrâhim'in ordusu galip geldi. Abdullah bin Ziyâd, İbrâhim tarafından öldürüldü. İbrâhim, onunla beraber Husayn bin Nümeyr'in, Şurahbil bin Zi'l-Kilâ'nın, Rebi' bin Muharib'in ve İbni Ziyâd ordusu komutanlarından birkaç kişinin daha kellesini Kûfe'ye Muhtâr'ın yanına gönderdi. Muhtâr bu kelleleri 30 bin dinar ile beraber Mekke'ye Muhammed bin Hanefiyye'nin yanına gönderdi. Kûfe'nin tamamı ta Medâîn, Diyar-ı Rebia ve diğer yerlere varıncaya Muhtâr'ın eline geçti.

Abdullah bin Zübeyr kardeşi Mus'ab'ı Basra'ya vali olarak atadı. Mus'ab Horasan'da bulunan Mühelleb bin Ebî Sufre'yi çağırdı ve onu sayısız askerlerle beraber Kûfe'nin fethetmeye ve Muhtâr'la savaşmaya gönderdi. Muhtâr'ın ordusu ve Mus'ab'ın askerleri arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. Muhtâr'ın ordusu mağlup oldu. Ardından Mus'ab Kûfe'ye girdi ve Muhtâr'ın idare merkezi olan sarayı kuşattı. Muhtâr öldürülene kadar savaşmaya devam etti. En nihayetinde kendisi ve 6-7 bin taraftarı öldürüldü. Bu savaşta öldürülenler arasında Ömer bin Ali bin Ebî Talib (a) da vardı. Kendisi Mus'ab'ın ordusunda yer almıştı. Mus'ab, Muhtâr'ın kellesi ile beraber fetihnâmeyi Mekke'ye kardeşi Abdullah bin Zübeyr'e gönderdi.

Tabiinden Ahnef bin Kays Kûfe'de vefat etti. Bazıları onun 71 senesinde; diğer kimseler ise 69 yılında vefat ettiğini yazmışlardır. Asıl adı Ahnef Ebû Bahr el-Dahhâk bin Kays bin Muâviye bin Husayn bin Ubade'dir. Fakat ismi Ahnef diye biliniyor. Yumuşak huylu (serinkanlı) oluşu darbımesele dönüşmüştü.

Br rivayete göre Mus'ab, Abdullh bin Zübeyr'in emriyle Irak valiliğinden azledildi ve yerine Hamza bin Abdullah atandı.

Avrupa: Konstantiniyye İmparatoru Justin,[151] Abdülmelik bin Mervân ile anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Hıristiyan mezhebinden olup Şamat dağlarında iskân eden Maruiyyet (Marûniler) Müslümanlara karşı savaşmayacaklardı.

Frenk'te Pepin adlı biri hükümdar unvanına sahip olmaksızın saltanatına geçti ve eski hükümdarların evlatlarının hükûmet işlerine müdahale etmelerini engelledi.[152]

Hicri 68/Miladi 687

Asya: Hamza bin Abdullah, Irak valiliğinden azledildi. Yerine ise Mus'ab atandı. Böylece Mus'ab bu vilayete geri döndü.

İbni Zübeyr'in ordusu Fars ve Irak'ta Hâricîlerle savaştı. Mus'ab'ın emriyle İsfahan idaresine geçen Attab bin Verkâ er-Riyâhî ise Hâricîlere yardım eden Reylilerle savaştı. Attab Rey'i fethedip zafer kazandı.

Ubeydullah bin el-Hurr el-Cu'fî, Abdülmelik bin Mervân'ın hükmünü yaygınlaştırmaktan ötürü Ubeydullah bin Ziyâd'ın ordusu ile savaştı. Fakat mağlup edilip öldürüldü. Arafat'ta 4 tane bayrak açıldı. Biri Muhammed bin Hanefiyye'ye; diğeri İbni Zübeyr'e, üçüncüsü Benî Ümeyye ve en sonuncusu da Necde Hurûrî'ye aitti.

Bir rivayete göre Hazreti Resûl (s)'ün amcası Abbas'ın oğlu Abdullah bu yıl vefat etti. Asıl adı Hâris bin Mâlik olan Vâkid el-Leysî vefat etti. Yine ismi Hüveylid bin Amr olan Ebû Şureyh Huzâî vefat etti. Abdurrahman bin Hâtıb bin Ebî Beltea vefat etti.

Hicri 69/Miladi 688

Asya: Amr bin Saîd Eşdak, Abdülmelik'e karşı isyana kalkıştı. Kendisi Abdülmelik'in hükmüyle öldürüldü.

Cerâcime, Şam'da isyan etti.

---

[151] Bkz. Vasılıev, 1943, s.212 (Ç.N).

[152] Burada kastedilen Marovenj hanedanlığının saltanatının Fransa'da kurulmasıdır (Ç.N) Ayrıca bkz. (Gül, 2009, s. 84).

Basra'da şiddetli tâûn meydana geldi.

Abdülmelik'in emriyle Kudüs'teki Sahra[153] inşa edildi.

Basra kadısı ve nahiv ilminin kurucusu olan Ebû'l-Esved Düelî vefat etti.

Afrika: Afrika emîri Züheyr bin Kays[154] katledildi.

Hicri 70/Miladi 689

Asya: Mus'ab yüklü mal ve bineklerle Mekke-i Muâzzama'ya gitti ve o malları kendi kavmi arasında paylaştırdı.

Âsım bin Ömer bin Hattâb vefat etti.

Avrupa: Rumlar, Şamlılara karşı galip geldiler. Abdülmelik Rumlara haftalık 1000 dinar vermek üzere onlar ile anlaştı.

Hicri 71/Miladi 690

Asya: Abdülmelik hazırlanarak Irak tarafına yöneldi. Mus'ab onunla savaşmak için ordusunu hazırladı. İki ordu Düceyl nehri yakınlarındaki Deyrülcâselik'te karşı karşıya geldiler. Gizlice Abdülmelik ile anlaşmalı olan bazı Iraklılar, Mus'ab'a muhalefette bulundular. İki taraf savaşa tutuştu. İbrâhim bin Mâlik, Mus'ab ve Mus'ab'ın oğlu öldürüldü. Mus'ab'ın yaşı 36 idi ve Hazreti Seyyidü'ş-Şühedâ'nın (a) kızı Hazreti Sekine ve Talha'nın kızı Ayşe, Mus'ab'ın nikâhı altında idiler. Abdülmelik Kûfe'ye geldi ve oranın halkı ona biat etti ve o Irakeyn'de sebat etti. Irak'tan döndükten sonra kardeşi Bişr'i bu vilayete vali olarak atadı. Hâlid bin Abdullah, Abdülmelik'in emriyle Basra'ya vali oldu. Bir rivayete göre Abdülmelik, Kayseriyye'yi fethetti.

Abdullah bin Zübeyir, Cabir bin Esved bin Avf'ı Medine yönetiminden azletti ve Talha bin Ubeydullah bin Avf'ı onun yerine atadı. O, İbni Zübeyir'in Medine'deki son valisi oldu.

---

[153] Bugün Kudüs ile özdeşleşen meşhur sekizgen yapılı kubbesi sarı renkli Kubbetü's-Sahre (Ç.N).
[154] **el-Kâmil**'de Zübeyr olarak geçiyor. Müellif okurken hata yapmış olabilir (Ç.N).

Berra bin Âzib Kûfe'de, Mus'ab idaresi döneminde vefat etti. Şair Yezîd bin Müferriğ el-Himyerî vefat etti. Bir rivayete göre Rafi' bin Hudeyc Ensârî vefat etti. Sahabe Avf bin Mâlik Ensârî vefat etti.

Hicri 72/Miladi 691

Asya: Abdülmelik bin Mervân, Haccâc bin Yusuf Sekafî'yi bir ordu ile Abdullah bin Zübeyr ile savaşması için Mekke'ye gönderdi. Haccâc, Cemâziyyelevvel'de (Eylül 691) Tâif'e geldi. Haccâc ve İbni Zübeyir'in orduları arasında birçok savaşlar meydana geldi. Haccâc, İbni Zübeyr'i Mekke'de muhasara altına aldı ve mancınık kurup Beytullah el-Haram'ı taşa tuttu. Kuşatma sürerken yıl sona erdi.

Benî Kays bin Sa'lebe'den olan Hâricî Ebî Ferîk[155] isyana girişti ve Bahreynlilere karşı galip geldi. Necde bin Âmir Hanefi'yi öldürdü.

İbni Hâzim, Bükeyr bin Vessâc ile savaştı. Vessâc, İbni Hâzim'e bağlı olarak Merv'de valilik yapıyor olsa da Abdülmelik'in davetini kabul etmişti. İbni Hâzim öldürüldü. Bükeyr ise Horasan'a vali oldu.

Ali'nin (a) ashabından olan Abide es-Selmanî vefat etti.[156]

Hicri 73/Miladi 692

Asya: Abdullah bin Zübeyr, Haccâc ile 7 ay savaştıktan sonra Cemâziyelâhir (Ekim 692) ayında öldürüldü. İbni Zübeyr hicretten sonra muhacirler arasında doğan ilk çocuktu ve öldüğünde 73 yaşında idi. Hilafetinin müddeti 9 yıl idi. Hicazlılar ve Yemenliler Abdülmelik'e itaat ettiler ve insanlar ona tabi olma hususunda fikir birliğine vardılar. Abdullah bin Ömer bin Hattâb, İbni Zübeyr öldürüldükten 3 ay sonra vefat etti.

Abdülmelik, kardeşi olan Muhammed bin Mervân'ı Cezîre ve Ermeniyye bölgesine vali olarak atadı.

---

[155] **el-Kâmil**'de: Ebî Fudeyk el-Haricî (İ.R); Eseri sadeleştiren yazar bu şahsı iki defa dipnotta tanıtmıştır (Ç.N).
[156] Müellif metnin genelindeki vefatları bariz bir şekilde Ehl-i Beyt'ten yana olan veya onlara karşı bir husumet beslemeyen kişiler odaklı yazdığı görülüyor (Ç.N).

Basra ve Kûfe askerleri Ebû Ferîk[157] ile savaşmaya gittiler ve onu öldürdüler.

Abdülmelik, Hâlid bin Abdullah'ı Basra valiliğinden azletti ve yerine Kûfe'yi de yöneten Bişr'i atadı.

Abdullah bin Zübeyr'in annesi olan ve Zâtü'n-Nitâkayn[158] olarak bilinen Ebû Bekir'in kızı Esmâ vefat etti.

Talha bin Ubeydullah'ın kardeşinin oğlu Abdurrahman bin Osman bin Ubeydullah, İbni Zübeyr ile beraber öldürüldü.

Avrupa: Muhammed bin Mervân Rumlar ile savaştı ve onları yenilgiye uğrattı. Osman bin Velîd, Ermeniyye taraflarında Rumlar ile savaştı.

Hicri 74/Miladi 693

Asya: Haccâc Kâbe'yi harap etti. Hacerü'l-Esved'i Beytullah'tan çıkardı. Hâlbuki bu taş Hazreti Resûl (s) döneminde de oradaydı. Haccâc, Hicaz'da emîrliği üstlendi ve Tarık'ı Medine'den azletti.

Bükeyr bin Vessâc Horasan'dan azledildi ve yerine Ümeyye bin Abdullah bin Hâlid atandı. Ümeyye bin Abdullah de oğlu Abdullah bin Ümeyye'yi Sicistan valiliğine gönderdi.

Irakeyn emiri Bişr bin Mervân Basra'da vefat etti. Bir rivayete göre yaşlı kişilerden olan Amr bin Meymûn Evdî vefat etti. Yine bir rivayete göre Abdullah bin Utbe bin Mes'ud vefat etti. Ebû Saîd bin Mualla el-Ensârî ve Evsen bin Dam'ac el-Kûfî vefat ettiler.

Avrupa: Muhammed bin Mervân Rum topraklarında savaştı ve Anadolu'ya ulaştı.

Afrika: Abdülmelik, Afrika valiliğini Hassân bin Nu'mân'a verdi. Kendisi bu bölgeye donanımlı bir ordu ile geldi. O Kayrevan'a gitti çünkü ordunun teçhizatı bu bölgedeydi. Sonra Kartacanna'ya (Kartaca) gitti. Oranın emîriyle savaştı. Berberî ve Rum askerlerin bazıları gemiler vasıtası ile Sakiliyye'ye (Sicilya) ve bazıları da

[157] **el-Kâmil**'de: Ebî Fudeyk el-Haricî (İ.R).
[158] Hz.Peygamber Esmâ'ya ona iki kuşak anlamında Zâtü'n-Nitâkayn demiştir. Bkz. Yardım, 1995, s. 402-404 (Ç.N).

Endülüs'e kaçtılar. Bazı Kartacanna şehirleri yağmalandı ve birçok Afrika şehirleri üzerinde zafer kazanıldı. Afrika melikesi olan ve büyük bir güç ve iktidara sahip bulunan Kâhine ile savaş yapıldı. Kâhine, Arap askerlerini ümitsizliğe itmek için Afrika'nın harap edilmesini emretti. Sonunda Kâhine, Hassân'ın askerleri tarafından öldürüldü ve bu bölge ele geçirildi.

Hicri 75/Miladi 694

Asya: Abdülmelik Irak'ın valiliğini Haccâc'a verdi. Haccâc, Medine'den Kûfe'ye gitti.

Saîd bin Eslem bin Züra'a, Abdülmelik tarafından Sind bölgesine atandı, fakat öldürüldü. Abdülmelik, Mücâ'a bin Sa'd[159] Temîmî'yi onun yerine atadı ve Mücâ'a Sind'de galip geldi.

Haccâc'ın zalimane yönetiminden ve insanlara saygısızca davranışından dolayı Basralılar isyan etti. Mühelleb ve İbni Muhannef, Haccâc'ın emriyle Hâricîler ile savaştılar ve onları Ramahürmüz'den kovdular. İbni Muhannef öldü.

Abdülmelik haccetti.

Avrupa: Rumlar ve onların toplulukları Marğaş[160] tarafındaki Guneyk'te[161] ayaklandılar. Muhammed bin Mervân onlarla savaştı.

Afrika: Zengîlerin aslanı[162] olarak bilinen Ribah-ı Zengî; Zengî topluluğundan bir grupla isyana kalkıştı. Zengîler, Fırat yakınlarında toplandılar ve Haccâc'ın askerleri ile savaştılar. Zengîlerin aslanı öldürüldü ve bunun üzerine taraftarları dağıldı.

Hicri 76/Miladi 695

Asya: Sâlih bin Müserreh, Hâricî Şebîb bin Yezîd bin Naim eş-Şeybânî'nin yardımıyla isyana kalkıştı ve Hâris bin Umeyre bin Zil-Uşar'ın[163] komutasında olan Haccâc'ın

[159] **el-Kâmil**'de: Müccea bin Sa'ir et-Temimî (İ.R)
[160] **el-Kâmil**'de: Mar'aş. Bu yer Marğaş ismiyle bilinmemekte. 113. senenin olaylarında bu isim geçmektedir (İ.R).
[161] Guneyk adlı bir bilinmemekte. Ukayk adı da bilinmiyor. Zira bu yer Musul'da (İ.R).
[162] Fakat İbnü'l-Esîr'de Zenci olarak geçer. Muhtemelen çeviride hata yapılmıştır (Ç.N).
[163] **el-Kâmil**'de: Haris bin Umare bin Zi'l-Şiâr (İ.R).

askerleri tarafından öldürüldü. Sâlih'in taraftarları da onun ölümünden sonra Şebîb'e biat ettiler ve Hâris bin Umeyre'yi yendiler. Şebîb işlerinde ilerleme kaydetti ve Haccâc ile birçok savaşta bulundu.

Abdülmelik, dirhem ve dinarların üzerine sikkenin darbedilmesini emretti. Bu, İslâm âleminin ilk sikkesi idi. Her ne kadar Mus'ab bin Zübeyr'in Abdullah bin Zübeyr döneminde az bir dirhem bastırdığı söylense de bu zayıf bir rivayettir. Kısacası, bu sikkenin basımından önce Araplar arasında Rumların ve İranlıların paraları yaygın olarak kullanılıyordu ve bu paralarla ticari işlerini sürdürüyorlardı.

Ebân bin Osman[164], Medine'ye vali olarak atandı.

Mervân bin Muhammed bin Mervân dünyaya geldi.

Avrupa: Muhammed bin Mervân Rumlar ile Malatya bölgesinde savaştı.

İmparator Justin kötü bir işe niyetlendi. Bir gece ansızın ordusuyla beraber Konstantiniyye ahalisinin tamamını katletmek istedi. Konstantiniyye ahalisi onun niyetinden haberdar olunca kendisini saltanattan indirdiler. Tahtından kovulmuş imparator, Bulgarlara sığınarak onların himayesinde kaldı.

Hicri 77/Miladi 696

Asya: Şebîb, Haccâc ile yaptığı birçok savaştan sonra Ahvaz'daki Düceyl köprüsünün başında attan düşerek suda boğularak öldü. Bazıları Şebîb'in ölümünü farklı şekilde zikretmişlerdir.

Mutarrif bin Mugîre bin Şu'be isyana kalkıştı ve şiddetli bir savaştan sonra Haccâc'ın askerleri tarafından öldürüldü.

Hâricîlerden Ezrakîler içinde ihtilaf meydana geldi. Bazıları Katarî'nin yolundan bazıları ise Abdürabbihi'l-Kebîr'in yolundan gittiler. İki fırka birbiriyle savaştı. Katarî 1 ay savaştıktan sonra Taberîstan tarafına doğru gitti. Mühelleb ve Abdürabbihi'l-Kebîr arasında Cirüft bölgesinde büyük bir savaş meydana geldi ve Abdürrabih öldürüldü. Onun taraftarları dağıldı. Mühelleb Kirman'ın valiliğini kendi oğlu Yezîd'e verdi. Mühelleb, Haccâc'ın yanına gitti ve Haccâc onu büyük bir hürmetle karşıladı.

[164] Bkz. Horovitvz, 2019, s. 77.

Haccâc, Katarî'yi defetmek için bir ordusunu Taberîstan'a gönderdi. Katarî ve Ubeyde bin Hilâl öldürüldü. Ezrakîler bu iki şahısın ölmesiyle sona erdi. Ezrakîlerin ilk önderi Nâfi bin Ezrak idi.

Bükeyr bin Vessâc, Horasan emîri Ümeyye İbni Abdullah bin Hâlid bin Üseyd bin Ebî'l-Ays bin Ümeyye'ye muhalefet ederek onunla savaştı ve Ümeyye'nin emri ile öldürüldü. Ümeyye nehirden geçti ve Belh'i kuşattıktan sonra Merv'e geri döndü.

Câbir bin Abdullah bin Amr el-Ensârî vefat etti.

Avrupa: Velîd bin Abdülmelik Rumlarla savaştı ve Herakliyye'yi fethetti.

Hicri 78/Miladi 697

Asya: Abdülmelik, Ümeyye bin Abdullah'ı Horasan ve Sicistan yöneticiliğinden azletti ve bu bölgenin yönetimini Haccâc'a verdi. Haccâc da Mühelleb bin Ebî Sufre'yi Horasan'a, Ubeydullah bin Ebî Bekre'yi de Sicistan vilayetine vali olarak görevlendirdi.

Abdurrahman bin Abdullah el-Karî 78 yaşında vefat etti. Kendisi şiddetli ve titiz bir okuyucuydu. Bir rivayete göre Zeyd bin Hâlid el-Cühenî vefat etti. Abdullah bin Ganm el-Eş'arî vefat etti.

Bir rivayete göre Musa bin Nusayr, Mağrib bölgesine yöneldi.

Avrupa: Birkaç yüzyıldan beri var olan Veniz (Venedik)'de şehir halkı kendisine Dojyani'yi reis-i cumhur seçti.

Afrika: Abdülmelik tarafından Afrika valisi olarak görevlendirilen Hassân, Müslümanların hâkimiyetinden çıkan Kayrevan şehrini tekrardan fethetti.

Hicri 79/Miladi 698

Asya: Sicistan hâkimi olan Ubeydullah bin Ebî Bekre, tebaası Türklerden oluşan Rütbil ile savaşa tutuştu. Bu topluluk bazı zamanlar haraç ödeme ve itaat gösterme hususunda gevşeklik gösteriyordu.

Şiddetli bir tâûn (veba) Şam'da baş gösterdi.

Kûfe kadısı Şureyh kadılıktan istifa etti. Onun yerine Ebâ Bürde bin Ebî Musa kadılığa geçti.

Hazret-i Resûl (s) döneminde dünyaya gelen Ebû İbrâhim künyeli Muhammed bin[165] Rebi' vefat etti. Abdurrahman bin Abdullah bin Mes'ud da vefat etti.

Avrupa: Antakyalılar Rumlar karşı karşıya geldiler ve onlar üzerinde zafer kazandılar.

Afrika: Afrika valisi Hassân Kayrevan'ı fethettikten sonra Afrika'nın kıymetli şehirlerinden biri olarak zikredilen ve Marakeş'te bulunan Kartaj'ı fethetti. Şehir ahalisine karşı katliam yaptı ve şehri öylesine harap etti ki şehir halen eski haline dönemedi.

Hicri 80/Miladi 699

Asya: Hicaz ve Mekke'de büyük bir sel felaketi meydana geldi. Öyle ki sel hacılara zarar verdi, Mekke'deki evleri su bastı ve bu sel Rükn bölgesine kadar geldi. Rivayetlere göre bu öylesine şiddetli bir selmiş ki yüklü develeri alıp götürüyormuş. Bu yıla herkes Cuhaf Yılı (Zarar Yılı) adını verdi. Basra'da ise şiddetli bir tâûn baş gösterdi.

Horasan valisi Mühelleb, Ceyhun ırmağını geçti ve Mâverâünnehir'de savaştı. Haccâc, askerlerini Rutbil ile savaşmaları için gönderdi. Bu ordu fetihler kazanarak bol ganimetler elde etti.

Şam ve Haleb fakihlerinden Ebû İdris Havlânî vefat etti. Bir rivayete göre Abdullah bin Ca'fer bin Ebî Talib vefat etti. Kaderiyye'nin ilk temsilcisi Ma'bed bin Abdullah bin Uleym Cühenî ya Abdülmelik'in ya da Haccâc'ın emriyle öldürüldü. İbni Hanefiyye olarak da tanınan Muhammed bin Ali Ebî Talib (a) vefat etti. Cünâde[166] bin Ümeyye vefat etti. Bir rivayete göre Temr'in kız kardeşinin oğlu Saîb bin Yezîd[167] vefat etti. Süveyd bin Gaffle ve Abdullah bin Ebî Evfâ vefat etti. Kendisi Kûfe'de vefat eden son sahabedir. Cübeyr bin Nüfeyr bin Mâlik el-Hadramî vefat etti. Abdullah bin Ca'fer-i Tayyar ve Ebû İmame vefat ettiler. Ebû Hanife dünyaya geldi.

---

[165] **el-Kâmil**'de: Mahmud bin er-Rabi' (İ.R).
[166] **el-Kâmil**'de: Cünâde bin Ebî Ümeyye (İ.R).
[167] **el-Kâmil**'de: "Bu senede Sâib bin Yezîd ibn Uht en-Nemr vefat etmiştir" (İ.R).

Hicri 81/Miladi 700

Asya: Mervân bin Abdülmelik Kalikila'yı fethetti. Buhayr bin Verkâ el-Sureymî, Horasan'da Bukeyr bin Vessâc taraftarlarından olan Sa'sa'a bin Harb el-Avfî tarafından öldürüldü. Sa'sa'a ise Mühelleb'in emriyle öldürüldü.

Deylem'den bir grup Müslümanların sınırı olan Kazvin'e girdiler. Müslümanlar onlar ile savaştılar ve Deylemliler mağlup olup öldürüldüler.

Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as, Haccâc'a muhalefette bulundu. Haccâc Abdülmelik'ten yardım istedi. Abdurrahman Basra'ya Zilhicce ayında (Aralık 700) geldi ve insanlar ona biat ettiler. Senenin sonuna gelindiğinde ise Sicistân, Kirmân, Fars ve Basra bölgelerinin hepsi Abdurrahman'ın eline geçmişti.

Hicri 82/Miladi 701

Asya: Haccâc, Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as ile savaştı. Başlangıçta Haccâc'ın askerleri hezimete uğradı. Diğer savaşta ise İbni Eş'as'ın ordusu yenildi. İbni Eş'as Kûfe'ye geldi ve orada istikrarı sağladı. Basralılar, İbni Eş'as'ın Kûfe'ye gelmesinden sonra Abdurrahman bin Abbas bin Râbia bin el-Hâris bin Abdülmuttalib'e biat ettiler. Haccâc'a karşı 5 gece boyunca şiddetli savaşlara giriştiler. Ondan sonra kendisi İbni Eş'as'ın yanına geldi. Gerçekleşen bu hadise senenin son olayı olup Yevmü'z-zaviye olarak isimlendirildi.

Deyrü'l-Cemâcim olayı bu yılın Şâban ayında (Eylül 701) gerçekleşti. Bazıları ise bundan sonraki senede gerçekleştiğini söylerler. Bu olayın detaylıca izahı şöyledir: Haccâc, İbni Eş'as ile savaşma gayesiyle Basra'dan Kûfe'ye gelmiş ve Deyr-i Kurra'da mevzilenmişti. İbn-i Eş'as ise Kûfe'den çıkıp Deyrü'l-Cemâcim'e geldi. İki gurup da çok kalabalıktı ve savaşla meşgul oldular. Daha sonra Abdülmelik bu ateşli çarpışmayı engellemek için oğlu Abdullah'ı ve yanında kardeşi Muhammed bin Mervân'ı Iraklıların yanına gönderdi ve şöyle dedi:"Eğer sizin kastınız Haccâc'ın azlolunması ise ben onu azlediyorum. Siz yeter ki şu savaştan elinizi çekin. İbni Eş'as hangi şehri istiyorsa orayı hükmü altına alsın". Abdülmelik ise bu ikisi hakkında şu hükme karar verdi:"Eğer Iraklılar bu hükmü beğenmezse Haccâc kendi vilayetinin

başında kalır. Siz de onun idaresinde savaş ile meşgul olursunuz". Abdullah ve Muhammed Deyrü'l-Cemâcim'e geldiler ve Abdülmelik'in haberini halka ilettiler. Halk kendilerine sunulan teklifi reddetti ve taraflar tekrardan savaşmaya başladı. Savaş günlerce devam etti.

Mugîre bin Mühelleb Horasan'da vefat etti. Horasan valisi Mühelleb Mâverâünnehir'deki Kiş halkı ile anlaşma imzaladı ve Merv'e geri döndü. Horasan valisi Mühelleb bin Ebî Sufre vefat etti ve onun yerine oğlu Yezîd geçti.

Abdülmelik, Ebân bin Osman'ı Medine valiliğinden azletti ve Hişâm bin İsmâil Mahzûmî'yi onun yerine atadı.

Muhammed bin Mervân, Ermeniler ile savaştı ve onları yendi. Onlarla anlaşma imzalayarak Ebâ Şeyh bin Abdullah'ı Ermeniyye valisi yaptı. Ondan sonra Ermeniler onu öldürdüler.

Abdullah bin Şeddâd bin el-Hâd el-Leysî Düceyl'de öldürüldü. Ebû'l-Cezvâ Evs bin Abdullah er-Rebiî ve Atâ bin Abdullah el-Selemî el-Âbid vefat ettiler. Rivayete göre Zâdân, Ebû Evâîl, Ömer bin Ubeydullah bin Ma'mer et-Teymî ve Ebû İmâme el-Bahilî de vefat ettiler. Hâlid bin Yezîd bin Muâviye de vefat etti.

Hicri 83/Miladi 702

Asya: Haccâc ve Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as arasında 103 gün boyunca süren Deyru'l-Cemâcim savaşı İbni Eş'as'ın hezimeti ile son buldu. Bu savaş 14 Cemâziyyelâhir'de (15 Temmuz 702) tamamlandı. Sonra Meskin olayı meydana geldi. İbni Eş'as'ın Basra'ya gelmesi ve Meskin olarak bilinen mahalde Haccâc ile savaşmak için hazırlandı. Tekrardan şiddetli savaşlar meydana geldi. Sonunda İbni Eş'as Sicistan'a kaçtı ve Rütbil'e sığındı. Rütbil'den birçok ikrama nail oldu. Eş'as'ın bazı müttefikleri Horasan'a Yezîd bin Mühelleb ile savaşmaya gittiler ve yenildiler. Yezîd, o gruptan birkaçını esir etti ve onlardan bazılarını Haccâc'ın yanına gönderdi. Haccâc onları öldürdü.

Haccâc, Vâsıt şehrini inşa etti. Haccâc, İbni Eş'as'ın korkusundan ailesini Şam'a yolladı.

Bir rivayete göre Vâsile bin Eska' 105 yaşında vefat etti. Zirr bin Hubeyş 122 yaşında vefat etti. Ebû Vâil Şakîk bin Selime el-Esedî el-Kûfî vefat etti.

İmam Ca'fer-i Sâdık (a) dünyaya geldi.

Hicri 84/Miladi 703

Asya: Horasan valisi Yezîd bin Mühelleb, Badğis'teki Neyzek kalesini fethetti.

Muhammed bin Mervân Ermeniyye'de savaştı ve bu vilayetteki bütün kiliseleri yaktı. Bu yılı Senetü'l-Harîk (Yangın Yılı) olarak isimlendirdiler.

Abdullah bin Hâris bin Nevfel vefat etti.

Avrupa: Abdullah bin Abdülmelik Rumlarla savaştı ve Massisa'yı fethetti. Buraya kale yaptı ve İslâm ordusunun 3 bin askeri bu kalede ikamet etti. Bu zamandan önceye kadar Müslümanlar o bölgeye yerleşmemişlerdi.

Hicri 85/Miladi 704

Asya: Haccâc, vaatlarde bulunmak ve tehdit etmek suretiyle Rütbil'den İbni Eş'as'ı istedi. Haccâc'ın memurları, İbni Eş'as'ın kellesini vermesi halinde Rütbil'den 7 yıl vergi alınmayacağına dair anlaşma yaptılar. Rütbil, İbni Eş'as'ın kafasını Haccâc'a gönderdi. Bazıları İbni Eş'as'ın ölümünü bir önceki sene olarak kayıt düşerler.

Haccâc, Yezîd bin Mühelleb'i Horasan valiliğinden azletti ve yerine onun kardeşi Mufaddal'ı o bölgeye atadı. Mufaddal, Badğis'te savaşa girişti ve orayı fethetti. Buradan birçok ganimet elde etti.

Musa bin Abdullah bin Hâzim 15 yıl Mâverâünnehir'de ikamet ettikten sonra o bölgede hükümranlığını kurdu. Kendisi Arapların ve Türklerin gönderdiği ordularla savaştı. En sonunda Mufaddal'ın ona karşı savaşa gönderdiği askerler tarafından öldürüldü.

Abdülaziz bin Mervân Mısır'da vefat etti. Velîd bin Abdülmelik'in veliahtlığı için biat alındı. Abdullah bin Abdülmelik Mısır'da valiliğe geçti. Muhammed bin Mervân Ermeniyye'de savaşa girişti.

Amr bin Hureys el-Mahzûmî vefat etti. Bir rivayete göre Abdullah bin el-Hâris Cüzzü'l-Zebîdi vefat etti. Abdullah bin Âmir bin Rabîa vefat etti.

Muhammed bin Mervân'ın tavsiyesi ile Erdebil şehri inşa edildi.

Avrupa: İslâm ordusu Rumlara karşı mağlup oldu.[168]

Afrika: Mısır'da büyük bir veba meydan geldi.

Hicri 86/Miladi 705

Asya: Abdülmelik bin Mervân bin Hakem bin Ebî'l-As bin Ümeyye bin Abdi'ş-Şems bin Abdü'l-Menâf, Şevval'in ortasında (9 Ekim 705) 60 veya 63 yaşlarında vefat etti. Hilafet süresi Abdullah bin Zübeyr öldükten sonra yaklaşık olarak 13 yıl 4 ay sürdü. Abdülmelik'in defninden sonra halk Velîd bin Abdülmelik'e biat ettiler.

Kuteybe bin Müslim, Haccâc tarafından Horasan valiliğine atandı. Kendisi Mâverâünnehir'deki fetih hareketleri gerçekleştirdi. Haccâc, Yezîd bin Mühelleb'i hapse attı ve Habib bin Mühelleb'i de Kirman yöneticiliğinden azletti.

Abdülmelik'in mühürdarı olan ve hicretin ilk yılında dünyaya gelen Kabîsa bin Züeyb el-Huzâ'î vefat etti. Bir rivayete göre Abdullah bin Ebî Evfâ el-Eslemî vefat etti. Lâhik bin Humeyd Ebû Mecâz[169] es-Sedûsî vefat etti.

Avrupa: Mesleme bin Abdülmelik, Rumlarla savaştı.

Hicri 87/Miladi 705

Asya: Hişâm bin İsmâil Medine valiliğinden azledildi. Ömer bin Abdülaziz temiz ve değerli olan bu bölgeye (Medine'ye) Velîd bin Abdülmelik'in kararıyla vali tayin edildi. Ömer bin Abdülaziz adaleti tesis etti.

---

[168] Müellif burada tek bir bilgi veya detay aktarmadan İslam ordusunun Rumlara karşı mağlup olduğunu aktarmıştır (Ç.N).

[169] Taberî'de: Ebû Miclezez Lehâk bin Humeyd el-Fakihe el-Râvi. **el-Kâmil**'de: "Bu senede (85) Sedûslu Lâhik bin Humeyd Ebû Miclez vefat etti" (İ.R). Bu dipnotta eseri tashih eden İsmail Rıdvanî parantez içinde 85 yılı yazmış fakat bu şahsın vefatı Hicri 86 yılında geçiyor. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, c. 4, 1991, s. 471 (Ç.N).

Kuteybe, Neyzek Tarhan ile Badğis'te anlaşma imzaladı. Kuteybe, Ceyhun'a en yakın Buhara şehri olan Beykent'i fethetti. Birçok ganimet elde etti ve Müslümanlar bu hudutta kuvvet kazandı.

Ubeydullah bin Abbas Medine'de vefat etti. Başka bir rivayet Yemen'de vefat ettiğini söyler. Mutarrif bin Abdullah bin Şihhîr Basra'da meydana gelen şiddetli tâûn salgınında vefat etti. Bir rivayete göre Mikdâd bin Ma'dîkerib[170] Kindî vefat etti. Ümeyye bin Abdullah bin Üseyd vefat etti.

Avrupa: Söylenenlere göre Mesleme bin Abdülmelik bu yıl Rum'da savaş yaptı ve Massisa bölgesinin Sûsene mevkiinde birçok kişiyi öldürdü. Ayrıca birkaç kaleyi fethetti.

Bazılarının tahminine göre bu sene Hişâm bin Abdülmelik Rum üzerine sefere çıkarak Bûlak, Ahrem, Bolis ve Kamkam kalelerini aldı. O bölgede Müsta'rebe[171] olanlardan bin kişiye yakın insanı öldürdü. Onların ailesini ve çocuklarını ise esir etti.

İmparator ikinci Justîn, Bulgar taifesinin yardımıyla Konstantiniyye'ye geldi ve orada bulunan Ravan şehrinde[172] katliam yaptı.

Hicri 88/Miladi 706

Asya: Velîd, Ömer bin Abdülaziz'e Resûlullah'ın (s) eşlerinin odalarını o hazretin mescidine katmasını ve mescidin etrafını satın alarak mescide katmasını söyledi. Böylece mescidin eni ve uzunu 200 zir'a olacaktı. Velîd, Konstantiniyye imparatoruna bir mektup yazdı ve kendi niyeti olan Resûlullah'ın (s) mescidinin yapımı hakkında bilgi verdi. İmparator da yardım için 100 bin miskal altın, yüz tane sanat ehli işçi ve gereken diğer malzemeler gönderdi. Velîd de bunları Ömer bin Abdülaziz'e yolladı ve Ömer mescidin yapımına başladı.

---

[170] **el-Kâmi**l'de: Mikdâm bin Ma'diykerib el-Kindî (İ.R).

[171] Yani Araplaşmış halk. Ayrıca bkz. Sami, 2015, s. 1034 (Ç.N).

[172] Araştırmalarda Konstantiniye'de Ravan adlı bir şehir bulunmamaktadır. Müellif burada büyük ihtimalle kaynaktan aldığı bilgiyi yanlış okumuştur (Ç.N).

Kuteybe Mâverâûnnehir'de savaşa girişti ve galip geldi. Velîd Dımaşk Camii'nin yapılmasını emretti. Velîd, Ömer bin Abdülaziz'e yolların düzleştirilmesini, kuyuların kazılmasını, asayiş ve genel güvenliğin sağlanmasını emretti.

Bir rivayete göre Sehl bin Sa'd Saîdî vefat etti. Amr Ma'dikerib[173] vefat etti. Mâzin bin Mansûr'un soyundan gelen Abdullah bin Büsr Mâzinî vefat etti. Bu kişi yüzünü iki kıbleye çevirip namaz kılmıştır ve Şam'da vefat eden son sahabedir.

Avrupa: Mesleme bin Abdülmelik Rumlarla savaş yaptı ve Rum şehirlerinden Tuvâna'yı fethetti.

Hicri 89/Miladi707

Asya: Kuteybe Ceyhun'un karşı tarafına geçti ve Mâverâûnnehir'de savaştı. Buhara padişahı Verdân Hudah ile savaştıktan sonra Kuteybe Merv'e geri döndü.

Bir rivayete Hâlid bin Abdullah Kasrî, Mekke valiliğine getirildi. Haccâc'ın Sind sınırındaki valisi olan Muhammed bin el-Kasım bin Muhammed bin el-Hakem bin Ebî Ukâyl, Sind'in içine girdi. Bu diyardaki bazı şehirleri ele geçirdi. Sind padişahı Zâher, Muhammed ile savaştı ve Zâher öldürüldü. İslâm ordusu Hind bölgesindeki Multân ve Lahor'a kadar gitti. Müslümanlar birçok ganimete sahip oldular. Bazıları Kuteybe'yi bu ordunun komutanı olduğunu yazmışlardır.

Mesleme bin Abdülmelik, Azerbeycan'da savaşa girişti ve bu memleketteki bazı kaleleri fethetti. Benî Zühre'nin anlaşmalısı olan Abdullah bin Sa'lebe bin Suayr el-Azerî vefat etti.

Afrika: Abdullah bin Sa'd bin Ebî Sarh'ın gulamı olan Zalîm Afrika'da vefat etti.

Velîd, Musa bin Nusayr'ı Afrika'da vali olarak görevlendirdi. O da Afrika'ya gitti. Abdullah kendi oğlunu Afrika'nın bir nahiyesinde görevlendirdi. Diğer oğlu Harun'u da farklı bir bölgede savaş için görevlendirdi. Kendisi ise bir taraftan savaş ile meşgul oluyordu. Her biri farklı yerlerde zafer kazanıp birçok ganimet ele geçirdiler ve aralarında Tanca'nın da olduğu birçok yeri fethettiler. Musa, kendi gulamı olan Târık bin Ziyâd'ı Tanca idaresinin başına getirdi ve donanımlı bir orduyu onun emrine verdi.

[173] Müellifin baş eseri olan **el-Kâmil**'de bu senede böyle bir olay aktarılmamaktadır (İ.R).

Kısacası Afrika hiçbir çekişme yaşanmadan Musa bin Nusayr'in hâkimiyeti altına girdi. Bazıları ise 78 yılında o sırada Abdülmelik bin Mervân'ın emriyle Mısır'da hüküm süren Abdülaziz bin Mervân'ın Mûsâ bin Nusayr'a Afrika yönetimini verdiğini söylemişlerdir.

Hicri 90/Miladi 708

Asya: Horasan valisi Kuteybe'nin eliyle Buhara fethedildi. Soğd sultanı cizye ödeyeceğini vadederek Kuteybe ile anlaştı. Neyzek, Kuteybe'ye hainlik yaptı ve Kuteybe Talkan'ı fethederek katliam yaptı.

Yezîd bin Mühelleb ve onun kardeşleri Haccâc'ın zindanından kaçtı.

Bir rivayete göre Mâlik bin Enes Ensarî[174] vefat etti. Ebû'l-Âliye Riyahî ve nahiv âlimi Nasr bin Âsım Leysî vefat ettiler.

Avrupa: Mesleme bin Abdülmelik Rumlarla savaştı ve Suriye'de 5 tane kale ele geçirildi. Abbas bin Velîd Rumların topraklarında savaştı ve Suriye'ye kadar devam etti. Rumlar deniz hâkimi Hâlid bin Keysân'ı esir ettiler ve Rum sultanı onu Velîd'in yanına gönderdi.

Afrika: Bu yıl içinde Mağrib bölgesinin tamamı Arabaların hâkimiyeti altına girdi. Akdeniz'deki Malabar[175] adalarını da ele geçirdiler.

Abdullah bin Abdülmelik Mısır valiliğinden azledildi. Yerine ise Kurre bin Şerîk atandı.

Hicri 91/Miladi 709

Asya: Kuteybe ve Neyzek savaştılar. Kuteybe onu muhasara etti. Ardından Neyzek'e eman verdi. Bunun üzerine Neyzek, Kuteybe'nin yanına geldi. Haccâc, Kuteybe'ye gönderdiği mektupta Neyzek'i öldürmesini emretti ve Kuteybe de Neyzek ile beraber onun dostlarından birçoğunu öldürdü. Şûmân, Kîş ve Nesef padişahı, Kuteybe'ye

[174] **el-Kâmil**'de: Enes bin Mâlik Ensarî (İ.R).
[175] Fakat bu bölge Hindistan'dadır. Muhtemelen müellifin rivayeti sakattır (Ç.N).

muhalefet etti. Kuteybe bu bölgeyi fethetti ve Şûmân padişahını öldürdü. Kuteybe, Fâryâb'ı yaktı ve buraya ''yakılmış'' (Muhterika) adını verdiler.

Velîd haccını eda etti ve sonra Medine'ye geldi. Kendisinin emriyle inşa edilmiş Resûlullah (s) Mescidi'ni ziyaret etti. Velîd, Muhammed bin Mervân'ı Cezîre ve Ermeniyye valiliğinden azletti. Onun yerine Mesleme bin Abdülmelik'i tayin etti. Mesleme, Azerbaycan memleketinde savaşarak Derbend'e kadar ilerledi, şehirlere ve kalelere karşı mancınıklar kurarak oraları fethetti.

Avrupa: Abdülaziz bin Velîd Rumlarla savaştı. Putperest Cermenler ve Franklar arasında Ren nehrinin kenarında başlayan kanlı savaş 3 yıl sürdü.

Hicri 92/Miladi 710

Asya: Rivayete göre Kuteybe, Sicistan'da savaştı. Kuteybe Sicistan'a Büyük Rutbil ile savaşmak için gitmişti. Rütbil'in elçileri Kuteybe'nin huzuruna geldile, barış istediler ve Kuteybe de bu teklifi kabul etti. Onlara vergi memuru (âmil) olarak Abdurrabih bin Abdullah Leysî'yi gönderdi ve sonra geri döndü.

Nasr bin Muâviye'nin oğullarından Mâlik bin Evs bin el-Basrî, Medine'de vefat etti.

Avrupa: Musa bin Nusayr'ın askerleri Rum Denizi'nde Sakaliyye (Sicilya) adasından sonra en büyük ada Sardunya adasına girdiler ve sayısız ganimetler ele geçirdiler.

Mesleme bin Abdülmelik Rum topraklarında savaşa girdi ve 3 tane kaleyi fethetti ve Sûsane halkını Rum bölgesine göç ettirdi.

İspanyolların ve o bölgenin kralı Yeti Zâ; zulüm ve zorbalık yapmasından dolayı krallıktan indirildi ve yerine Rig (Roderik) getirildi.

Bazıları Musa bin Nusayr'ın gulamı Tarık bin Ziyâd'ın Endülüs'e ayak basmasını bu senenin olayı olarak nakletmişlerdir. Ancak güvenilir kitaplarda bir sonraki yılın olayları içinde yazıldığı için biz de öyle yazdık.

Hicri 93/Miladi 711

Asya: Kuteybe İslâm askerleriyle beraber Hârezm şehirlerinden Hezâresb'e doğru gitti. Hârezmşah, Kuteybe ile barış yaptı. Ayrıca Hâmcird fethedildi. Kuteybe Semerkand'ı da fethetti. Soğd'da Acem hükümdarı Yezdicerd'in soyundan gelen bir kızı yakaladılar ve onu Haccâc'a gönderdiler. Haccâc da onu Velîd'e gönderdi. Yezîd bin Velîd bu kadından doğdu.

Velîd, Ömer bin Abdülaziz'i Hicaz valiliğinden azletti. Mekke valiliğine Hâlid bin Abdullah; Medine'ye ise Osman bin Hayyân geçti.

Ebû'ş-Şa'sâ Cabir bin Zeyd vefat etti. Dımaşk kadısı Bilal bin Ebî Derdâ Ensârî de vefat etti.

Avrupa: Abbas bin Velîd Rumlarla savaştı ve Sebastiye, Merzbanin ve Tarsus'u fethetti. Mervân bin Velîd Rumlarla savaştı ve ta Hancere'ye kadar sefere çıktı. Mesleme Rumlarla yaptığı savaşta Mâsîse, Hısnü'l-Hadid ve Gazâle'yi, ayrıca Malatya'dan bazı bölgeleri fethetti.

İmparator Justin Konstantiniyye'de saltanattan indirildi. Kendisi Herakl soyundan gelen son kraldı.

İspanya'nın yeni kral Roderik (Rozrik)'in düşmanları, Velîd tarafından Mağrib hâkimi atanmış bulunan Musa bin Nusayr'ı İspanya'ya davet ettiler. O da kendi gulamı olan Târık'ı 7 bin kişiden oluşan İslâm ordusunun başında İspanya'ya yolladı. Târık, askerleriyle Avrupa topraklarında bulunan ve halen Cebelü't-Târık olarak bilinen Külliye Dağı'nın etrafından girdi. İslâm askerleri yaklaşık olarak on beş ayda İspanya'nın tamamına yakınını fethettiler. Sadece Asturia dağlık bölgesi Hristiyanların elinde kaldı.

Afrika: Bu yıl bölgede kuraklık yaşanmış ve Musa bin Nusayr'ın yağmur duasıyla yağmur yağmıştır.

Hicri 94/Miladi 712

Asya: Haccâc, Saîd bin Cübeyr'i öldürdü. Sebebi ise onun Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as ile birlikte başkaldırı yapmasıydı. Ardından Haccâc'ın aklı karıştı ve onu öldürdü.

Kuteybe Şaş (Çaç), Fergana, Hocend ve Fergana'da savaşlar yaptı ve Fergana'nın Kâşan şehrini fethetti.

Şam'da şiddetli depremler vuku buldu ve 40 gün boyunca devam etti. Antakya'da vuku bulan deprem ise daha şiddetli idi.

Kasım bin Muhammed Sekafî, Hindistan arazilerinin bir kısmını fethetti.

Hazreti İmam Zeynelâbidin (a) vefat etti. Urve bin Zübeyr, Saîd bin Müseyyeb ve Ebû Bekir bin Abdurrahman bin Hâris bin Hişâm da vefat ettiler.

Avrupa: Abbas bin Velîd Rum topraklarında savaştı ve Antakya'yı fethetti. Abdülaziz bin Velîd Rumlarla savaştı ve ta Gazale'ye kadar gitti. Velîd bin Hişâm Mu'aytî Rumlarla savaştı ve Burc Hamam bölgesine kadar seferini sürdürdü. Yezîd bin Ebî Kebşe Rumlarla savaştı ve Suriye arazilerine kadar akınlar yaptı.

Hicri 95/Miladi 713

Asya: Haccâc'ın Irak'tan gönderdiği askerî yardımı alan Kuteybe, Şaş (Çaç)'ta savaştı. Bu arada Haccâc'ın ölüm haberi gelir gelmez Merv'e döndü. Velîd ona bir mektup yazdı ve tekrar emîrlik görevini verdi. Irak'ı 20 yıl yöneten Haccâc bin Yûsuf Sekafî vefat etti.

Abbas bin Velîd, Kınnesrîn'i fethetti.

Mansur Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas doğdu. Adının Abdurrahman bin Mell'i olduğu söylenem Ebû Osman en-Nehdî 130 yaşında vefat etti. Saîd bin İyas[176] Ebû Ömer eş-Şeybânî 120 yaşında vefat etti. Salim bin Ebî'l-Ca'd vefat etti. Abdullah bin Mervân'ın sütkardeşi olan Cafer bin Amr bin Ümeyye Damrî vefat etti.

İslâm askerlerinin Hindistan fetihleri, Kireç ve Mendel hariç en uzak şehirlere kadar ulaştı.

Avrupa: Araplar, İspanya ve Avrupa'nın diğer bölgelerde Mor olarak adlandırıldılar. Zira onların askerlerinin çoğu Afrika'nın bir bölgesi olan Moritanya'nın

[176] **el-Kâmil**'de: Saîd bin İyas Ebû Ömer Şeybânî (İ.R)

savaşçılarından oluşmaktaydılar. Bu sene İspanya memleketi Benî Ümeyye halifeleri tarafından Mağrib yönetimi altına alınmış oldu.

Mesleme bin Abdülmelik'in Rum beldelerinde gazve yaptı. Abbas bin Velîd de Rum beldelerine gazve yaparak Herakle ve diğer yerleri ele geçirdi.

Hicri 96/Miladi 714

Asya: Horasan valisi Kuteybe bin Müslim'in eliyle Kâşgar fethedildi. Bu fetihten sonra Çin'in sınırlarına, Hoten'e kadar saldırılar devam etti. Sonunda Çin hakanından hediye ve cizye alarak Horasan'a geri döndü.

Velîd'in halifelik döneminde müezzinler için mescidlerde minare icad edilip inşa edildi. Velîd'in sefirleri (elçileri) Dımaşk'tan yola çıkarak İran ve Türkistan karşısına üzerinden Kâşgar'a geçerek Çin'e gittiler ve bu devletle ticaret antlaşması yaptılar. Böylece birkaç yüzyıl boyunca Semerkant'tan Çin'in Kantun şehrine kadar uzanan ticaret yolu Araplara açık oldu.

Cemâziyyelâhir ayının ortasında (25 Şubat 714-715) Velîd bin Abdülmelik Deyr-i Mürrân'da vefat etti. Rivayete göre yaşı 42 yıl 6 aydı. Halifelik dönemi yaklaşık olarak 9 yıl 7 ay sürdü. Dımaşk şehrinin küçük kapısının dışına defnedildi ve ardından hemen aynı gün halk, Velîd'in kardeşi Süleyman bin Abdülmelik'e biat etti. Ömer bin Abdülaziz ise onun veziri oldu.

Horasan ve çevresinin valisi Kuteybe bin Müslim Bâhilî öldürüldü. Muhammed bin Üsâme bin Zeyd bin Hârise ve Abbas bin Sehl bin Sa'd es-Sâidî vefat ettiler.

Avrupa: Abbas bin Velîd Tartus'u fethetti.

Afrika: Mısır valisi Kurre bin Şerîk vefat etti. Bazıları ise Kurre'nin bir önceki yıl vefat ettiği yazmışlardır. Kurre ve Haccâc'ın aynı ayda vefat ettiği söylenir.

Hicri 97/Miladi 715

Asya: Yezîd bin Mühelleb, Süleyman tarafından Horasan'a vali olarak atandı. Ondan önce ise Vekî' Horasan'da 9 ay boyunca valilik yapmıştı.

Süleyman'ın emri üzerine devletin, milletin ve İslâm yönetimi altında bulunan bütün memleketlerin resmî dili Arapça oldu. Bazıları bu olayı Velîd'e atfetmişlerdir.

Bir rivayete göre Musa bin Nusayr vefat etti.

Avrupa: Babası tarafından Endülüs'e vali tayin edilen Abdülaziz bin Musa bin Nusayr öldürüldü. Anlatılanlara göre Abdülaziz, İspanya padişahı Roderik (Rozrik)'in zevcesini kendine eş olarak almıştı. Bu kadın, kocasını resmî idare işlerde yönlendiriyordu. İş o yere vardı ki kocasını altın ve mücevherlerden bir taç yaptırarak başına koymaya sevk etti. Bu durum Müslümanların hoşuna gitmedi ve Abdülaziz'e karşı isyan ederek onu öldürdüler. Bazılarının dediğine göre ise Süleyman, Musa bin Nusayr'a kızgın olduğundan Abdülaziz'in öldürülmesi emrini verdi. Onu mescidin mihrabinda öldürerek kafasını Süleyman'a gönderdiler. Süleyman da onun kafasını Musa'ya gönderdi. Her halükârda Arapların İspanya'daki başkenti Kardo[177] şehri oldu.

Davud bin Süleyman bin Abdülmelik Konstantiniyye gazvesi için sefer düzenledi. Ömer bin Hübeyre ise deniz yoluyla Rum gazvesine gitti. II. Gregor[178] Roma'da Papalığa oturdu.

Afrika: Süleyman bin Abdülmelik, Abdullah bin Musa bin Nusayr'ı Afrika'daki görevinden aldı ve yerine Muhammed bin Yezîd Kureşî'yi atadı. Kendisi Ömer bin Abdülaziz dönemine kadar bu görevde kaldı. Sonra azledildi. Yerine iyi davranışları ile tanınan İsmâil bin Abdullah atandı.

Hicri 98/Miladi 716

Asya: Süleyman, Haleb'e doğru hareket etti ve Mercidâbık bölgesine indi. Bu bölgede ikamet etmeye başladı. Kardeşi Mesleme'yi Konstantiniyye tarafına göndereceği askerlerin başına geçirdi.

[177] Tarihî metinlerin hiçbirinde ve İslâm coğrafyasının hiçbir yerinde Kardo adıyla bir yer yoktur. Kardo, bildiğimiz Kurtuba'dır. Müellif burada belki de Fransızca aksanını ortaya koymak için böyle bir kavram kullanmıştır. Zira 149 senesinin ek olaylarında buna işaret edildi (İ.R).
[178] Bkz. Vasılıev, 1943, s.324.

Horasan valisi Yezîd bin Mühelleb donanımlı bir orduyu Cürcân ve Taberîstan'a gönderdi. Bu iki vilayet Yezîd'in ordusuyla anlaşma yaptı. Kuhistân fethedildi.[179] Anlaşmadan sonra Cürcânlılar isyan başlattı. Yezîd'in askerleri derhal Cürcânlıları kuşatma altına aldılar. Yezîd, Cürcânlılara 7 ay sonra galip geldi. Söylenenlere göre Cürcân halkının başkaldırması üzerine Yezîd; "Bu defa bu topluluğu yendiğimde onların kanından değirmen yapacağım ve bu değirmende öğütülmüş undan hazırlanmış olan ekmek yiyeceğim" diye yemin etmiş ve dediğini de yapmıştı. O, Cürcân halkından 40 bin kişiyi öldürdü. Ayrıca Cürcân şehrini de kendisi inşa etmiştir.

Merâse kalesi başarılı bir şekilde ele geçirildi. Bu kale Malatya'ya yakın bir yerdeydi. Arabistan'a tuz, oradaki madenden getirilmekteydi ve orası İslâm askerlerinin kontrolü altında idi.[180]

6 ay boyunca dünyanın çeşitli yerleşim yerlerinde şiddetli depremler meydana geldi.

Hicri 99/Miladi 717

Asya: Süleyman bin Abdülmelik, Safer ayında (Eylül 717) vefat etti. Hilafet müddeti 2 yıl 5 ay ve 5 gündü. Kendisi Kınesserin'e bağlı Dâbık'ta öldü. Ömer bin Abdülaziz'in hilafet dönemi başladı. Kendi halifelik döneminde Emîrü'l-Mü'minîn Ali'ye (a) karşı kötü söz söylemeyi (sebbetmeyi) yasakladı.

Azerbaycan'daki Türkler isyan ettiler ve Müslümanlardan bir kısmını öldürdü. Ömer bin Abdülaziz Hâtim bin Nu'mân Bâhilî'yi bu memlekete gönderdi. Nu'man Azerbaycan'da kıyım yaptı.

Ömer, Yezîd bin Mühelleb'i Irak valiliğinden azletti.

Avrupa: Anlatılanlara göre Süleyman bin Abdülmelik, kardeşi Mesleme'yi Konstantiniyye savaşına görevlendirdiği zaman Azerbaycan taraflarında bulunan Leon adındaki komutan Mesleme'ye katıldı ve birlikte Konstantiniyye kuşatmasına gittiler. Onun kılavuzluğuyla Konstantiniyye'yi kuşattılar ve burada istilaya giriştiler.

---

[179] İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil** adlı eserinde isnad edilen bu Kuhistân, Horasan'ın güneyinde yer alan meşhur Kuhistân değildir. Bu kitapta bu konuyla ilgili şöyle yazıyor: "Sûl et-Turkî Kuhistân ve bu bölgeye beş fersah uzaklıkta Buheyre adasına yerleşir. Bu bölgeler Cürcân'ın Harezm bölgesine yakındı" (İ.R).

[180] İbnü'l-Esîr'in beyanı şöyledir: "Dâvûd bin Süleyman'ın (98 yılında) Rum topraklarına yaptığı saldırısında Malatya'da bulunan kadınlar kalesi fethedildi" (İ.R). Müellif buradan da görülüyor ki sadece **el-Kâmil**'den yararlanmamış, bilgi başka kaynaktan aktarılmıştır (Ç.N).

Konstantiniyye halkı, içinde bulundukları savunmasız durumu kurtarmak için Leon ile anlaşma yaptılar ve "Eğer Arap askerlerini kovarsak seni sultanımız olarak kabul ederiz" dediler. Leon, İslâm askerlerinin erzağını dağıttı ve Müslümanların işi zorlanmaya başladı. Mesleme arzusuna ulaşamadan geri döndü. Bu haber Süleyman'a ulaşınca üzüntüden helak oldu. Bazılarının dediğine göre havanın kötü olması ve Konstantiniyye donanmasının gücü, Mesleme'nin içeri girerek Konstantiniyye'yi fethetmesine engel oldulat. Her halükârda İslâm ordusu bu yıl içinde ilerlemeksizin o sınırdan döndü. Bazıları Ömer bin Abdülaziz'in kendisinin o tarafa yönelerek Mesleme'yi geri çektiği düşüncesindedirler.

Konstantiniyye'de III. Leon saltanatı başladı.

Hicri 100/Miladi 718

Asya: Benî Yeşkür'den, Vâsıt'a bağlı Cûhî köyünden olan ve asıl adı Bistâm olan Şevzeb isyan çıkardı. İsyanın üzerine Kûfe valisi Abdülhamid, Ömer bin Abdülaziz'in emriyle Muhammed bin Cerîr bin Abdullah Becelî'yi iki bin kişi ile ona karşı gönderdi. Ömer, Şevzeb'e mektup yazarak hangi sebepten isyan çıkardığını sordu ve kan dökülmeden önce huzura gelerek bu konuyu müzakere etmesi gerektiği belirtti, "her kim haklı çıkarsa onun dediği olacaktır" dedi. Şevzeb bu teklifi kabul etti ve iki adamını Ömer'in huzuruna gönderdi. Ömer onlarla sohbet etti ve onlardan biri pişman olurken diğeri ise inkâr etti. Bu sırada Muhammed bin Cerîr, Hâricîlerin karşısında bulunuyordu. Tarafların hiç birisi taşkınlık yapmadı ve Şevzeb'in elçilerinin dönmesini beklediler.

Ömer bin Abdülaziz, Yezîd bin Mühelleb'in Horasan'dan gelmesini istedi ve o, Horasan'a oğlu Muhalled'i kendi yerine bıraktıktan sonra Basra'ya geldi. Ömer'in emriyle Adiy bin Ertât Musa bin el-Vecih el-Himyerî, Yezîd'i zincirleyerek onun huzuruna gönderdi. Beytülmâl'a göndermesi gereken parayı göndermediği gerekçesiyle Ömer onu hapse attı ve Ömer bin Abdülaziz vefat edene kadar Yezîd hapiste kaldı.

Benî Abbas (Abbâsîler) davet (propaganda) faaliyetine başladılar. Şöyle ki Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas, halktan biat istemek için 70 kişiyi değişik

şehirlere gönderdi. Kendisi ise Dımaşk ve Medine arasında bulunan Şerat ve Humeyme'de ikamet etti.[181]

Ömer, Hind sultanlarını[182] İslâm'a girmeye davet etti. Ceyşe bin Zâhir,[183] Ömer'in davranışlarının güzel olması nedeniyle daveti kabul etti ve Ömer bin Abdülaziz de Kuteybe'nin kardeşi Amr bin Müslim'i bu sınırda görevlendirdi. Amr bin Müslim, bazı Hind bölgelerinde savaştı ve zafer elde etti. Sind sultanları, Ömer bin Abdülaziz ile Yezîd bin Abdülmelik'in halifelik döneminde İslâm dinini kabullendiler. Ancak Hişâm bin Abdülmelik döneminde dinden döndüler.

Ebû Tufeyl Âmir bin Vâile Mekke'de vefat etti ve bu şahıs vefat eden en son sahabedir.

Hicri 101/Miladi 719

Asya: Ömer bin Abdülaziz otuz yaşında iken Recep ayında (Ocak 719-720) Şam'da bir şehir olan ve Halep'e bağlı bulunan Deyr Sem'ân ya da Hunâsıra'da vefat etti. Hilafet müddeti 2 yıl 5 aydır. Bazıları ise Ömer'in 40 yıl yaşadığını yazmışlardır. Ömer, Fedeki'in[184] Benî Fatıma'ya verilmesini reddetmiştir. Ömer'in hastalığı şiddetli olduğu bir esnada Yezîd bin Mühelleb hapisten kaçtı. Yezîd bin Abdülmelik'in korkusundan gulamlarıyla birlikte Basra'ya doğru kaçtı.

Yezîd bin Abdülmelik'in hilafeti başladı. Hâricî Şevzeb ve ona tabi olanlar birkaç savaşın ardından öldürüldüler. Yezîd bin Abdülmelik'in emriyle Mesleme bin Abdülmelik tarafından Kûfe'den gönderilmiş olan askerler bu savaşlarda kahramanlık gösterdiler.

Cezîre, Ermeniyye ve Azerbaycan valisi olan Muhammed bin Mervân bin Hâkem vefat etti. Yezîd bin Mühelleb, Basra halkına cömert davrandı ve onları kendi tarafına çekti. Kardeşi Mervân bin Mühelleb'i Basra halkına vali yaptı. Ardından Yezîd, Vasıt'a gitti.

---

[181] İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmili**'nde: "Hummeyme, Şerat topraklarındadır." Buna göre Hummeyme ve Şerat iki farklı yer değildir (İ.R).
[182] İbnü'l-Esîr'in el-Kâmili'nde: "Ömer bin Abdülaziz Sind meliklerine mektup yazarak İslâm'a davet etti" (İ.R).
[183] **el-Kâmil**'de: Ceyşebih bin Zaher (İ.R).
[184] Fakat kaynaklarda Fedek'in reddi değil aksine Ehlibeyt'e geri verildiği yazıyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, c. 5, 1991, s. 61-62; Algül, 1995, s. 294-295 (Ç.N).

Yezîd bin Abdülmelik, kardeşi Mesleme'yi ve biraderzadesi (yeğeni) Abbas bin Velîd'i 8 bin savaşçı ile beraber Irak tarafına gönderdi.

127 yıl yaşayan Saîd bin İyâs eş-Şeybânî vefat etti. Zâhid Rebi' bin Haras Kûfe'de vefat etti.

Afrika: İsmâil bin Abdullah Afrika valiliğinden azledildi. Yerine Haccâc'ın kâtibi Yezîd bin Ebî Müslim getirildi. Kendisi öldürülünceye kadar görevinde kaldı.

Hicri 102/Miladi 720

Asya: Yezîd bin Mühelleb'in askerleri Mesleme bin Abdülmelik ile Anbar etrafında savaştı. Yezîd bin Mühelleb, Benî el-Mühelleb'ten olan Habîb ile Muhammed öldürüldüler. Mesleme galip geldi. Mufaddal bin Mühelleb, Vâsıt tarafına kaçarak Basra'daki taraftarlarını topladı ve deniz yoluyla Kirman'a kaçtı. Mufaddal, o diyarda Yezîd bin Abdülmelik'in ordusuyla yaptığı savaşı kaybetti ve öldürüldü. Ayrıca Mühelleb'in oğlu Mervân da katledildi.

Mesleme bin Abdülmelik Kûfe, Basra ve Horasan valiliğine getirildi. Mesleme, damadı Saîd bin Abdülaziz bin Hâris bin Hakem bin Ebî'l-Âs'ı Horasan'a vali olarak atadı. Saîd, rahat bir hayat sürme eğilimine sahip olduğundan dolayı kendisine "Huzeyne" yani ev hanımı[185] anlamına gelen lakap ile meşhur oldu. Horasan valisi Saîd tarafından Şu'be bin Zuheyr Nehşelî, Semerkand'a vali olarak görevlendirdi. Saîd, Horasan'da Yezîd bin Mühelleb'in görevlilerine çeşitli bahanelerle eziyet etti ve hatta bazıları işkence esnasında öldü.

Yezîd bin Abdülmelik, kardeşi Hişâm'ı ve ondan sonra da o zamanlar daha ergenliğe girmeyen oğlu Velîd'i veliaht olarak tayin etti.

Saîd, savaş için Ceyhun nehrini geçerek Soğd bölgesine gitti. Anlatılanlara göre Horasan ve Irak valisi Mesleme bu bölgenin haracını Yezîd'e aktarmıyordu. Yezîd onu görevden almaya hayâ ediyordu. Bu sebeple onu görüşme bahanesiyle çağırdı. O,

[185] **el-Kâmil**'de geçen rivayet şöyleydi: "Nazik bir adam olduğu için ona böyle deniliyordu". Aynı şekilde başka bir yerde ek olarak bu (102) yılın altında yazılmıştır. Şöyle: "Ne zaman kötü bir iş yaparsa ona 'Huzeyne' derlerdi". Taberî bu lakabın sebebini daha fazla tefsir etmiştir: "Yumuşak huylu ve zevkine düşkün birisi olduğu için kuşağına bir bıçak asardı. Bu şekilde Horasan'a geldi ve Buhtiye bölgesinde Abğar hükümdarı Said Mutafaddıl'ın yanına geldi. Etrafını saran süslü elbiseli insanlar onu görüp dışarı çıktığında "Emir onu nasıl buldu?" sordular, onlar da "Huzeyne çok iyi ev hanımı ve emirdir dediler." (cild 9, 1418) (İ.R).

Irak'tan yola çıktığında Yezîd de Ömer bin Hübeyre Fezazî'yi ulak olarak Irak'a gönderdi.

Meysere, Irak'taki Abbâsîlerin davetçisi olan birkaç taciri halktan Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'a biat almaları için Horasan'a yolladı.

Ömer bin Hübeyre, Ermeniyye bölgesinde savaş yaptı. Bu olay Ömer'in Kûfe, Basra ve Horasan valisi olan Müslîm'in yerine geçişinden önce oldu.

Müfessir Dahhâk Horasan'da vefat etti.

Avrupa: Arap askerleri Zemânâmî komutanlığında Fransa topraklarına vardı. Tuluz (Toulus) şehrinin etrafında o memleketin soylularından olan Ovd adlı birisi onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve Arap komutanını öldürdü. Adı geçen şahsın idaresi altında İspanya'nın Kordo (Kurtuba) şehrinde çok sayıda fazıllar toplanmışlardı.

Afrika: Afrika valisi Yezîd bin Müslim'in zorbalık yapması nedeniyle isyan çıktı ve kendisi öldürüldü. Asiler Yezîd bin Abdülmelik'e mazeret mektubu yazdılar ve Yezîd onların özrünü kabul etti. Muhammed bin Yezîd Afrika'ya atandı. Bazıları bu olayın geçen sene gerçekleştiğini yazar.

Hicri 103/Miladi 721

Asya: Kûfe, Basra ve Horasan valisi Ömer bin Hübeyre, Horasan'ın yöneticisi olan Saîd'i Semerkand'ın Soğd bölgesindeyken görevden aldı ve yerine Harîş bin Ka'b bin Rebi'a bin Âmir bin Sa'sa'a'nın soyundan gelen Saîd bin Amr el-Hareşî'yi tayin etmesiyle Soğd halkını korku ve ürperti sardı.

Mücahid, Atâ, Humus fakihi Hâlid bin Sa'dân ve Kûfe kadısı Ebû Bürde bin Ebû Musa Eş'arî vefat ettiler. Bir rivayete göre Şa'bi vefat etti. Umre binti Abdurrahman bin Saîd Zürâretü'l-Ensârî de vefat etti.

Hicri 104/Miladi 722

Asya: Horasan valisi Saîd Hareşî, Soğdlulara doğru yöneldi. Ceyhun'u geçerek onlarla savaştı. Ardından anlaşma imzalanmasına rağmen durum daha sonra kötüleşti ve

yeniden savaş çıktı. Saîd, tüccarları muaf tutarak, Soğdluların tamamını kılıçtan geçirme emrini verdi. Ardından fetih haberini, Ömer bin Hübeyre'nin yerine Yezîd bin Abdülmelik'e yazdı. Bu durum Ömer bin Hübeyre'nin rencide edilip kinlemesine neden oldu. Bu sefer sırasında Saîd Hareşî sırasıyla Türkistan'ın bölgeleri olan Zernic, Kiş ve Nesef'i aldı. Sonra Süleyman Ebî's-Sirî'ye bu bölgenin savaş ve haraç işlerinin idaresini verdi. Onların Subuğra adındaki sultanını Horasan'a getirdi ve idam ederek öldürdü ve darağacından sallandırdı.

İslâm askerleri Hazar bölgesine girdi ve Kıfçak (Kıpçak) kavmi Hazar halkına yardıma geldi. Onlarla İslâm askerleri arasında Mercü'l-Hicâre'de savaş vuku buldu. Onlar Müslümanlara galip geldiler ve Müslümanlar kaçmadan önce onların mallarını yağmaladılar. Bunun üzerine Yezîd bin Abdülmelik'in yanına geldiler ve o da Cerrâh bin Abdullah el-Hâkemi'yi Hazarlara karşı savaşla vazifelendirdi. Cerrah, Hazar taifesiyle Bab-el-Ebvab'da savaş yaptı ve kesin bir zafer elde etti.

Seffah adını alacak olan Ebû'l-Abbas Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Muhammed bin Ali, Rebîülâhir ayında doğdu.

Ömer bin Hübeyre, Saîd el-Hareşî'yi Horasan'daki görevinden aldı. Yerine ise Saîd bin Eslem bin Zür'a el-Kilâbî'yi onun yerine atadı.

Abdurrahman bin Hayyân bin Sâbit Ensârî[186] vefat etti. Âmir bin Sa'd bin Ebî Vakkâs da vefat etti.

Hicri 105/Miladi 723

Asya: Ukfân ismiyle bilinen Harûrî, Yezîd bin Abdülmelik'e isyan etti ve sonra Yezîd'in kardeşinin onu ikna etmesi ile isyandan vazgeçti. Mes'ud bin Ebî Zeyneb el-Abdî Bahreyn'de Eş'as bin Abdullah Cârûd'a karşı isyan etti ve öldürüldü. Mes'ud'tan sonra Hâricîlerin lideri olan Hilâl bin Müdlic isyan ettiği için öldürüldü. Daha sonra Hâricîler, Yezîd bin Abdülmelik'in yönetimin son yılı olan bu yılda veya Hişâm'ın halifeliği zamanında öldürüldüler.

[186] **el-Kâmil**'de: Abdurrahman bin Hasan bin Sabed Ensârî ve hepsinde sahih olan budur (İ.R).

Yezîd bin Abdülmelik Şaban ayının son gönlerinde (Ocak 723-724) 40 veya 35 yaşında vefat etti. Hilafeti yaklaşık olarak 4 yıl bir ay sürdü. Hişâm bin Abdülmelik halife oldu.

Hişâm, Ömer bin Hübeyre'yi görevden aldı ve Hâlid bin Abdullah Kasrî'yi yerine atadı. Cüneyd bin Abdurrahman ile aynı memlekette bulunan Bükeyr bin Mâhân, Sind'ten döndü. Cüneyd görevden alınarak bunun üzerine geri döndükten sonra Bükeyr de geri dönüp Kûfe'ye geldi ve Abbâsîlerle ilgili yapılan propaganda hadisesini duyarak sevindi. Muhammed bin Ali'nin huzuruna geldi. Abbâsîlerin propaganda eylemcisi Meysere vefat etti ve onun makamına Bükeyr bin Mâhân getirildi.

Cerrâh Hakemî; el-Lân, Belencer ve o havalide savaşlara girişerek bu bölgenin bazı yerlerini fethedip birçok ganimet elde etti. Horasan emiri Müslim bin Saîd Kilâbi Türkistan halkıyla savaştı. Türkler onu kovdu ve kendisi amacına ulaşamadan geri döndü.

Küseyyir Azze vefat etti.

Avrupa: Saîd bin Abdülmelik Rumlarla savaştı ve iyi sonuçlar elde edilmedi.

Hicri 106/Miladi 724

Asya: Belh topraklarının Burdkan[187] şehrinde Yemânîler ve Mudarîler arasında savaş meydana geldi. Bunun sebebine gelirsek, Horasan valisi Müslim bin Saîd savaşa gittiğinde yanındakilerden bir grubu ve özellikle Bahterî bin dirhem ondan ayrıldı. Müslim, insanları seferde kendisine katılmaya davet etmekten ötürü Nasr bin Seyyâr ve bazı kimseleri Belh'e gönderdi. Nasr, Bahterî'nin ve Ziyâd bin Tarîf Bâhilî'nin evinin kapısını yaktı. Bu olay fitnenin ortaya çıkmasına sebep oldu. En nihayetinde ise Nasr galip geldi. Müslim bin Saîd, Türklerle savaşmak için Ceyhun nehrinden geçerek Buhara'ya ulaştı. Burada Hâlid bin Abdullah'ın mektubu geldi. Mektupta Horasan görevinden alındığını ve Irak'a tayin edildiğini ve savaştan el çekip acilen dönmesi gerektiğini yazmıştı. O da İtaat ederek geri dönmeye başladı. Ancak Hakan'ın askerleri onun geri döndüğü sırada saldırıya geçerek onun taraftarlarına büyük bir zarar verdiler.

[187] **el-Kâmil**'de: Berûkân (İ.R).

Müslim kaçarak nehre ulaşana kadar sekiz günlük yol katetti ve sonunda Ceyhun'dan geçti. Hakan'ın oğlu da Ceyhun'un etrafına kadar onu takip etti.

Hâlid bin Abdullah kardeşi Esed'i Horasan'a vali yaptı. Hürr bin Yusuf bin Yahya bin Hakem bin Ebî'l-Âs, Hişâm tarafından Musul'a vali tayin edildi. Musul'da Dâr-ı Menkuşe olarak bilinen saray onun yapıtlarındandır. Ayrıca Musul'un ortasından geçen nehir de onun eserlerindendir.

Hişâm, Abdülvâhid el-Nadrî'yi Mekke, Medine ve Tâif valisi vazifesinden aldı ve dayısı İbrâhim bin Hişâm'ı onun yerine tayin etti. Hadremîlerin büyüklerinden Yusuf bin Mâlik ile Bekr bin Abdullah el-Müzenî vefat ettiler. Tâvûs bin Keysân da vefat etti.

Avrupa: İspanya Arapları, Frank eyaletlerinden biri olan Burguni (Burgonya)'yi yağmaladılar ve katliam yaptılar. Frank beylerinden olan Şarl Marsel (Charles Martel), Ren nehrinden geçerek Bavyer (Bavyera) ülkesini itaat altına aldı. Bazıları bu olayın gelecek yıl gerçekleştiğinden bahseder ve görüldüğü kadarıyla en sahih olan budur.

Hicri 107/Miladi 725

Asya: Hâlid Kasrî tarafından Cüneyd bin Abdurrahman Sind'te vali tayin edildi. Oysaki Sind meliki[188] Ceyşebe bin Zâhir, Ömer bin Abdülaziz tarafından o bölgeye vali tayin edilmişti. İlk başta bunlar arasında uzlaşı olduysa da daha sonraları Ceyşebe muhalefet edince Cüneyd'in askerleri tarafından öldürüldü. Öte yandan Cüneyd o sınırlarda fetihler yaptı.

Bükeyr bin Mâhân, bir grup adamı Benî Abbas'a biat edilmesini sağlamaları için Horasan'a gönderdi ve Esed bin Abdullah'ın haberi olunca onların hepsini tutuklayıp öldürdü. Esed bin Abdullah ve Tâlekân dağlarını etrafında yer alan Garşistan meliki arasında barış anlaşması gerçekleşti ve Garşistan meliki Müslüman oldu.

Esed bin Abdullah Herât dağlarından Gûr gazvesine gitti ve birçok ganimet ele geçirdi. Cerrâh bin Abdullah Hakemî Ermeniyye ve Azerbaycan valiliği görevinden alındı. Yerine ise Mesleme bin Abdülmelik tayin edildi. Mesleme de Hâris bin Amr et-Tâî'yi

[188] Burada ilkin vali sonra da melik yani hükümdar kavramı kullanması, valilerin kendi bölgelerinde bugün olduğu gibi devleti temsil etmelerinden gelir (Ç.N).

bu bölgeye görevlendirdi. O, bu bölgeye gelerek Türk köylerinden birçoğunu aldı ve burada güzel eserler bıraktı.

7 fakihten biri olan Süleymen bin Yesâr, şair Küseyyir ve Muhammed bin Ebî Bekir vefat ettiler. Esed bin Abdullah tarafından Belh şehrini inşası için Bermek Ebû Hâlid bin Bermek görevlendirdi.

Esed Sistan'da hezimete uğradı.

Avrupa: Endülüs valisi Anbes bin Şüheym el-Kelbî,[189] Frenk şehirlerinden bazısına gazve yapmak için gitti. Karkasuna[190] şehrini ele geçirdi, Müslüman esirleri geri aldı ve cizye tahsil etti.

Hicri 108/Miladi 726

Asya: Esed bin Abdullah, Türk beldesi Hutl (Huttelan) ve diğer birkeç şehri ele geçirip birçok esir ve ganimet aldı.

Mesleme bin Abdullah, Yemâme bölgesinde yer alan Cezîre çevresinde Rumlarla savaş yaptı ve bu gazvede Kayseriyye fethedildi.

Dâbık'ta meydana gelen yangında ekinler, hayvanlar ve onların yükleri yandı.

Türk Hakan'ın oğlu Azerbaycan'a gelerek bu ülkedeki bazı yerleri muhasaraya aldı. Harb bin Amr et-Tâî,[191] askerleri ile onlara karşı taaruza geçti, onlara galip geldi ve Aras ırmağına kadar onları takip ederek birçoğunu öldürdü. Bazılarının söylediğine göre Harb bu savaşta öldürüldü.

Şam'da şiddetli bir tâûn salgını meydana geldi

Avrupa: İbrâhim bin Hişâm, Rumlarla yaptığı savaşta onların kalelerinden birini aldı.

Hicri 109/Miladi 727

Asya: Hişâm bin Abdülmelik, Hâlid bin Abdullah ve kardeşi Esed'i Irak ve Horasan'daki görevlerinden azletti. Yerine Hakem bin Âvâne Kelbî'yi Horasan'a

[189] **el-Kâmil'**de: Anbese bin Süheym el-Kelbi (İ.R).

[190] Fransa'nın Karkasonne şehri (Ç.N).

[191] **el-Kâmil**'de: Hâris bin Ömer et-Tâî. 107. senenin ek kısmında geçen olaylarda Hâris olarak geçer (İ.R).

atadı. Hakem bir yaz boyunca Horasan'da kaldı ve savaş girişiminde bulunmadığından görevden alındı. Yerine ise Eşres bin Abdullah atandı. Eşres'in sahip olduğu meziyetlerden dolayı herkes tarafından "kâmil" sıfatıyla biliniyordu. Mesleme bin Abdülmelik, Azerbaycan sınırında Türklerle gazve yaptı ve galip geldi. Aldığı birçok esir ve ganimet ile birlikte geri döndü.

Avrupa: Muâviye bin Hişâm, Rum topraklarına yaptığı gazveler sırasında Tibe (veya Tayyibe) Kalesi'ni aldı ve bu savaşta Antakya halkının bir kısmı öldürüldü.

Afrika: Afrika'da vali olarak görevli bulunan Bişr bin Safvân, Sakaliyye (Sicilya) adasında gazve yaptı ve birçok ganimetle Kayrevân' dönerek bu şehirde öldü.

Hicri 110/Miladi 728

Asya: Horasan valisi Eşres, Benî Dabbelilerin[192] büyüğü olan Ebû's- Saydâ Sâlih bin Tarîf ve Rebî' bin İmran Temîmî'yi Semerkant ve Mâverâünnehir halkına göndererek; onların İslâm'a girmeleri durumunda cizye alınmayacağını söyledi ve bunun üzerine Semerkant halkı İslâm'ı kabul etti. Eşres Buhara'yı kuşattı ve Türk Hakanı da Fergana, Efşîne, Nesef ve diğer yerlerin ahalisiyle birlikte Horasan'ın büyük beldelerinden olan ve o dönemlerde halkının tamamı Müslüman olmuş bulunan Kemerce'yi muhasaraya aldı. Sonunda Müslümanlar ve Türkler arasında barış sağlandı. Kerder ahalisinin dinden dönmesiyle Eşres, onların üzerine askerler gönderdi ve bu askerler zafer kazandılar.

Bilal bin Ebû Bekr, Basra'nın idari, askerî, kadılık ve bazı diğer işler konusunda yönetimini Hâlid[193] Kasrî'nin emri ile üstlendi.

Mesleme bin Abdülmelik, el-Lân'da Türklerin hakanıyla savaştı. Bir ay sonra şiddetli yağan yağmur sebebiyle hakanın ordusu hezimete uğradı.

Hasan Basrî, şair Ferazdak, rüya yorumcusu Muhammed bin Sîrîn ve şair Cerir Hattafî vefat ettiler.

Avrupa: Bir rivayete göre Muâviye bin Hişâm, Rumlarla savaştı.

[192] **el-Kâmil**'de: Terif Mevla Beni Debbe (İ.R)
[193] **el-Kâmil**'de Bilal bin Ebî Bekre yönetiminden şöyle bahsedilir: Namaz, kazâ ve asayiş işleri ona bırakıldı (İ.R).

Hicri 111/Miladi 729

Asya: Hişâm, Horasan valisi Eşres bin Abdullah'ı azledip yerine Cüneyd bin Abdurrahman bin Amr bin Hâris bin Hârice bin Sinan[194] Merrî'yi görevlendirdi. Cüneyd, Mâverâünnehir'e gitti ve Beykent'e iki fersah uzaklıkta olan Türk askerleriyle yaptığı savaşı kazandı. Cüneyd, Türk hakanın biraderzadesini (yeğenini) esir aldı ve onu Hişâm bin Abdülmelik'in huzura gönderip Merv'e döndü. Cüneyd'in Horasan vilayeti ve oraya bağlı yerlerde görevlendirdiği idareciler tamamen Mudarriye soyundan idiler. Örneğin Kattan bin Kuteybe'yi Buhara'ya, Velîd bin Ka'kaa Absî'yi Herat'a ve Müslim bin Abdullah Bâhilî'yi[195] Belh'e göndermişti.

Hişâm, Hakem bin Kays bin Mahreme bin Abdülmuttalib bin Abdümenâf'ı Şam ve Mısır geneline vali olarak tayin etti.

Azerbaycan'a gelen Türk ordusu, Hâris bin Amr'ın ordusu tarafından hezimete uğratıldı. Cerrah bin Abdullah Hakemi'nin Ermeniyye'ye görevlendirilmesiyle Mesleme bu bölgeden alındı. Meseime, Tiflis tarafından Hazar bölgesine girdi ve Beydâ şehrini ele geçirdi. Hazar askerlerinin tamamı savaşmak için İslâm beldelerine yöneldi.

Avrupa: Muâviye bin Hişâm ve Saîd bin Hişâm'ın iki bölgede Rumlarla savaş yaptılar. Abdullah bin Ebî Meryem de deniz taraflarında Rumlarla savaştı.

Hicri 112/Miladi 730

Asya: Cerrah bin Abdullah, Hazarlarla savaşmak için el-Lân tarafına gitti ve Türklerle şiddetli çarpışmaya girdi. Sonunda Cerrah ve adamları Erdebil çayırında veya Belencer'de öldürüldüler. Daha sonra Türk hakanının oğlu Azerbaycan'ın nahiyelerinde kıyım ve yağma yaptı. Hişâm, Saîd Hareşî'yi orduyla birlikte onları püskürtmek ve Hazarlara karşı gazve yapmak için görevlendirdi. Saîd, Hazarlara karşı savaşlar yaptı ve onları perişan etti.

[194] **el-Kâmil**'de: Cüneyd bin Abdurrahman bin Âmir bin Hares bin Harice bin Sinân bin Ebû Hâris el'Merrî (İ.R).
[195] Müslim bin Abdurrahman el-Bahâlî (İ.R).

Horasan valisi Cüneyd, Türk hanına karşı gazve için Tohâristan'a gitti ve Semerkand'ı kuşattı. O zamanlar Cüneyd tarafından Semerkand'a vali olarak görevlendirilen Sevre bin Hürr, Türklerle savaşa girdi ve yanında bulunan yaklaşık 10 bin askerle birlikte öldürüldü. Bunların dışında kalan büyük bir birlik daha katledildi. Cüneyd, olayı Hişâm'a[196] yazdı. Hişâm, 20 bin askeri Kûfe ve Basra'dan bir miktar savaş aletleriyle birlikte Cüneyd'in yardımına gönderdi.

Recâ bin Hayât[197] Kindî ve fakih Mekhûl Ebû Abdullah eş-Şâmî vefat ettiler.

Avrupa: Muâviye bin Hişâm, Rumlarla savaş yaptı ve Amasya'daki Harşene bölgesi fethedildi.

Hicri 113/ Miladi 731

Asya: Mesleme, Hazarlarla savaştı ve onlardan birçok kale, belde ve köyü aldı. Türklerden birçok kişiyi esir etti ve dağlar tarafından Belencer'e yaklaşıldı. Türk hakanının oğlu öldürüldü. Araplarla savaşmak için Türk kabileleri tarafından toplanan sayısız askerlerin haberi Mesleme'ye ulaştığında kaçmaktan başka çare bulamadı ve Bâbü'l-Ebvâb'a geldi.

Adiy bin Sabit el-Ensârî, Muâviye bin Kurre bin İyas Müzenî ve künyesi Ebî Cafer olan Abdurrahman Ebû Saîd el-Hudrî vefat ettiler.

Beni Abbas propagandacılarından bazıları Horasan'a gittiler ve Cüneyd onlardan birini yakalayıp öldürdü.

Avrupa: Muâviye bin Hişâm, Marğaş[198] nahiyesinde Rumlarla savaştı. Roma'da Papa III. Gregor tahta çıktı. Abdülvehhâb bin Buht ve Abdullah Battal Rum topraklarında savaştılar ve Mâlik bin Şebîb ile Abdülvehhâb, Sivas'ta öldürüldüler.

Afrika: Afrika valisi Abdullah bin Hicâb, Habib bin Ubeyde'nin komutanlığında bir orduyu Habeş bölgesine gönderdi. Onlar galip gelerek Sudan'ı fethettiler ve pek çok ganimet ele geçirdiler.

---

[196] Aynı şekilde kesinlikle (Haşim) soyundan olduğu kâtibin kaleminden yanlışlıkla yazılmıştır (Ç.N).
[197] **el-Kâmil**'de: Recâ bin Hayve (İ.R); Eseri tashih eden İsmail Rıdvanî bu dipnotta Hayve ismini harfle kodlamıştır (Ç.N).
[198] **el-Kâmil**'de: Mar'aş (İ.R).

Hicri 114/Miladi 732

Asya: Hişâm bin Abdülmelik Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniyye eyaletlerinin yönetimini amcası oğlu olan Mervân bin Muhammed bin Mervân'a verdi ve onu Hazarlara karşı savaşa gitmesi için 120 bin askerle birlikte görevlendirdi. Hazar padişahı haber aldı ve beldelerini, mekânlarını terk ederek kendi ülkesinin en uç noktalarına çekildi. Mervân, Hazar beldelerinden bazısını yıkarak ganimet ve esir aldı. Sultan-Serîr, Hamzîn ve Soğdân bölgelerine gelerek Lekz kalelerine kadar ilerledi ve düşmanla anlaşarak haraç aldı. Diğer bir birlik perişan olduysa da Mervân, Şirvan ve Dudaniye'ye kadar gittikten sonra geri dönerek onlara yardım etti.

Vâsıt bölgesinde şiddetli tâûn hastalığı meydana geldi.

Merv kadısı Ubeydullah bin Büreyde bin Husayb Eslemî ve Hicaz fakihi 'Ata bin Ribah[199] vefat ettiler. İmam Muhammed Bakır (a) irtihal[200] (vefat) etti ve bazıları bu hazretin irtihalinin 115 yılında gerçekleitiğini yazmışlardır.

Avrupa: Hişâm bin Abdülmelik'in fermanıyla İspanya valisi olan Abdurrahman bin Abdullah Gafakî kalabalık bir orduyla Frank topraklarına saldırdı. Şimdiki Tur ve Puvatya şehirleri arasında fiilî olarak Frank padişahı olan Şarl Marsel [201] ile şiddetli bir savaş yaptı. Arap komutan öldürüldü ve Arap ordusu İspanya'ya geri döndü.

Muâviye bin Hişâm ve Süleyman bin Hişâm Rumlarla iki farklı yerde savaştı.

Hicri 115/ Miladi 733

Asya: Şam'da şiddetli tâûn salgını ortaya çıktı. Horasan'da kıtlık ve pahalılık baş gösterdi. Horsan valisi Cüneyd vefat etti ve bazı kişiler de Cüneyd'in ölümünü 116 yılı olarak kayda geçmişlerdi.

---

[199] **el-Kâmil**'de: 'Ata bin Ebû Ribah (İ.R).
[200] Görüldüğü gibi Şii bakış açısı vefat esnasında bile fark edebiliyor. Bu, aslında müellifin Ehlibeyt'e yönelik edebî bir üslubundan kaynaklanıyor. Tıpkı diğer hitablarda olduğu gibi (Ç.N).
[201] Charles Mertel: Avrupalılar tarafından Arapları durduran ünlü komutan. Ayrıca bkz. Özaydın, 1992, s.391-392 (Ç.N).

Avrupa: Konstantiniyye imparatoru Leon, Papa'yı yok etmek için çok sayıda savaş gemisini Konstantiniyye'den Roma tarafına gönderdi. Fakat Adriyatik denizinde o gemilerin hepsi bir fırtınaya yakalanarak battı.

İspanya hâkimi Abdülmelik bin Kattan Beşkens bölgesine savaşmaya gitti ve geri döndü.

Hicri 116/ Miladi 734

Asya: Irak ve Şam'da şiddetli bir tâûn salgını baş gösterdi. Vasıt'taki hastalık ise daha can alıcı haldeydi.

Hişâm, Yezîd bin Mühelleb'in kızı Fazıla ile evlenmesi dolayısıyla Cüneyd bin Abdurrahman'ı Horasan valiliğinden azletti. Onun yerine Âsım bin Abdullah bin Yezîd Hilâl'i atadı. Böylelikle Cüneyd'in ölümü de bu yıla denk geldi.

Horasan bölgesinde Hâris bin Süreyc ayaklandı ve Fâryâb tarafına gitti. Âsım bin Abdullah onu yola getirmek için elçilerini yolladı. Hâris ise Fâryâb'dan Belh tarafına gitti ve orada Belh hâkimi Nasr bin Seyyâr ile savaşa girişti. Belhlilerin yenilmesi ile Hâris Belh şehrine girdi ve böylece Nasr bin Seyyâr bu vilayeti terk etti.

Hâris, Hâzim bin Abdullah'ın evlatlarından birini Belh bölgesine hâkim atadı ve kendisi Cüzcan, Talkan ve Merv-rûd tarafına gitti. Bu bölgelerde de galip geldi. Fakat sonunda Âsım bin Abdullah ile savaşa girişen Hâris'in askerleri kaçtı. Onların çoğu Merv-rûd ırmağında boğuldular. Daha sonrasında sağ kalanlar yeniden Hâris'in etrafında toplandılar.

Adiy bin Sâbit Kûfî, Cezîre fakihi Meymûn bin Hamdân ve tâbiinden Amr bin Mürre vefat ettiler. Ali bin Abdullah bin Abbas da Dımaşk'ın Hümeyme köyünde vefat etti.

Avrupa: Muâviye bin Abdülmelik Rumlarla savaştı.

Afrika: Hişâm, Abdullah bin Hicâb Mevsılî'yi Mısır vilayetinden azlederek onu Afrika'ya vali olarak tayin etti. Sakaliyye (Sicilya) bölgesine asker sevk etti ve Rumlarla savaşa girişti. Her ne kadar Rumlar mağlup olsalar da birçok Müslümanı esir ettiler. O esirlerin içinde tam 6 sene boyunca esarette kalan Abdurrahman Ziyâd da bulunmaktaydı.

Hicri 117/ Miladi 735

Asya: Ermeniyye hâkimi Mervân bin Muhammed bin Mervân Hazar Türkleriyle savaşması için iki grup orduyu gönderdi. Bu iki ordunun biri el-Lân bölgesinde üç kaleyi fethederken diğer ordu ise Tumanşah'ın üzerine gitti ve oranın ahalisi ile anlaşma yaptılar.

Hişâm, Âsım bin Abdullah'ı Horasan vilayetinden azlederek onun yerine Hâlid bin Abdullah Kasrî'yi atadı. Hâlid ise kardeşi Esed bin Abdullah'ı Horasana gönderdi.

Hâris bin Süreyc, Tirmiz'i kuşattı ve Tirmizlileri yendi. Fakat Tirmizliler ikinci kez toplandığında Hâris'i yendiler ve onun birçok adamını öldürdüler.

Esed bin Abdullah bir grup Abbâsî propagandacısını yakaladı ve onları öldürdü.

Hazreti İmam Hüseyin aleyhisselâmın[202] kızlarından olan Fatıma ve Sekine – Allah'ın selamı ve selameti onların üzerine olsun – vefat ettiler. Sa'd bin Ebî Vakkas'ın kızı Âişe vefat etti. Görme engelli Katâde bin Diâme Basrî vefat etti. İbni Ebî Müleyk,[203] Saîd bin Beşar ve Medine fakihi Nâfi' de vefat ettiler.

Avrupa: Hişâm bin Abdülmelik'in oğulları Muâviye ve Süleyman, Cezîre havalisindeki iki yerde Rumlarla savaşa girişiler. Süleyman, askerî gurupları Rum topraklarının farklı noktalarına gönderdi.

Afrika: Hişâm, Mısır ve Afrika yönetimini Ubeydullah Hicâb'a[204] verdi. Ayrıca İspanya'nın idaresi de ona verildi ve o da kendi adına Ukbe bin Haccâc'ı o ülkeye vali olarak atadı. Ubeydullah kendi oğlunu Mısır'a vali olarak atadı ve Afrika tarafına gitti. Tanca bölgesinin yönetimini ise diğer oğlu olan İsmâil'e bıraktı.

Hişâm, Habib bin Ebî Ubeyde bin Ukbe bin Nâfi'yi Mağrib ve Sudan bölgesine savaş için gönderdi. Habib buraları fethederek birçok ganimet ele geçirdi.

Müslümanlar, Berberîler ile savaşa girişiler ve yenilgiyi tattılar. Bu savaşta Arapların birçok önde gelenleri ile beraber Habib ve Külsüm bin İyaz el-Kuşeyrî de öldürüldüler.

---

[202] **el-Kâmil**'de: Fâtıma binti Hüseyin bin Ali bin Ebî Talib ve Sekine binti Hüseyin (İ.R).
[203] **el-Kâmil**'de: İbni Ebî Müleyke (İ.R).
[204] **el-Kâmil**'de: Ubeydullah bin el-Habhâb (İ.R).

Bu hadiseden sonra Hişâm, Hanzala bin Safvân el-Kelbî'yi İspanya yöneticiliğine atadı ve onu Mağrib ve Berberîstan'da savaşması için vazifelendirdi. Hârîci Ukkâşe, Berberîler ile bir olup Kayrevan'da Hanzala ile savaştı ve Ukkâşe yenilmekle beraber birçok Berberî de öldürüldü. Daha sonrasında Abdülvâhid bin Yezîd el-Hevârî Berberîlerle ittifak kurdu. Kayrevan yakınlarındaki Esnâm ismi ile bilinen yerde Müslümanlar onlara karşı zorlu bir savaşa girerek galip geldiler ve Abdülvâhid'in başını Hanzala'ya getirdiler. Söylenenlere göre bu savaşta 180 bin kişi, Müslümanların kılıcına yem oldu (öldürüldü).

Hicri 118/ Miladi 736

Asya: Bükeyr bin Mâhân, Ammâr bin Yezîd'i Abbâsîlerin taraftarlarının başına geçsin diye Horasan'a gönderdi. O, ismini değiştirerek bu memlekete geldiğinde din hakkında bazı uygunsuz kelimeler sarf etti. Esed bin Abdullah bunları duydu ve onu yakaladıktan sonra öldürdü.

Esed bin Abdullah Belh'e geldi ve Cüdey' Kirmânî'yi Yukarı Tohâristan'daki Tebûşkân Kalesi üzerine gönderdi. Hâris bin Süreyc ve takipçileri, ayrıca Hâris'in damatları olan ve zorbalık yapan Berzîoğulları[205] bu kalede bulunmaktaydılar. Cüdey' kaleyi kuşatarak fethetti ve Berzîoğullarını öldürerek kalede yaşayanlarının tamamını esir etti. Onların kadınlarını Belh pazarında sattı, erkeklerini ise öldürdü.

Esed bin Abdullah Belh şehrinde ikamet etmeye başladı. İdari ve yargı işlerini (kaza ve ahkâm divanını) de buraya aktardı. Sonra Belh şehrinden çıkarak Tohâristan'daki Cetûbî[206] bölgesini fethetme gayesiyle oraya gitti. Burada birçok ganimet ve esir ele geçirildi.

Mervân bin Muhammed bin Mervân, Türk padişahı Vernîs ile savaştı ve ona karşı galip geldi. Vernîs, Hazar tarafına firar ederken yol üzerinde öldürüldü. Onun tebaaları ise yağmalandılar ve esir edildiler.

Doğum günü Ali bin Ebî Tâlib'in (a) şehitlik gecesine denk gelen Ali bin Abdullah bin Abbas, Şam'ın köylerinden biri olan Humeyme'de vefat etti. Babası ona diğer

[205] **el-Kâmil**'de: Benî Berzîler ve Hârisilerin hısımları olan Tağlebiler (İ.R).
[206] **el-Kâmil**'de: Sonra Tohâristan'da gaza ettiler. Ardından Cebuye bölgesinde (İ.R).

bütün insanlardan daha çok sevdiğini bir insanın ismini vereceğini söylemiş ve onu Ali diye isimlendirmiş, künyesini de Ebû'l-Hasan koymuştu. Şamlı kıraatçı (kari) Abdullah bin Âmir ve şair Zürrumme de vefat ettiler.

Avrupa: Hişâm'ın oğulları olan Muâviye ve Süleyman Rum topraklarında savaşa giriştiler.

Hicri 119/ Miladi 737

Asya: Horasan valisi Esad bin Abdullah Huttel (Huttelan) bölgesine gitti ve ordusunu çeşitli yerlere dağıttı. Türk hakanı bunu duyduğunda Esed'e karşı savaşmak için sayısız askerlerle yola çıktı. Esed, Huttel'den geri döndüğü sırada Belh ırmağını geçerken hakanın ordusu Arap askerlerine yetişti. Irmağı geçmeye henüz fırsat bulamamış olan herkes Türkler tarafından öldürüldü veya esir edildi. Hakan oradan kendi idari merkezine geri döndü. Merv-rûd ve Tohâristan'da ikamet eden Hâris bin Süreyc de hakana katıldı. Esed, Belh'te güçlü bir ordu toplayarak kış mevsiminde hakanın üzerine gitti ve Cûzcân şehrinde onunla savaştı. İlk saldırıda Hâris bin Süreyc ve yoldaşları mağlup oldular, fakat daha sonra Türkler firar ettiler. Araplar onları takip ederek Müslüman esirleri geri aldılar. Hakan, Tohâristan'a kaçtı ve orada bir şahısla tavla oynarken ortaya çıkan kagva ve ihtilaf yüzünden öldürüldü.

Mugîre bin Saîd adlı bir sihirbaz ortaya çıktı ve 6 bin kişiden oluşan taraftarları önünde; "Ben; Âd, Semûd ve diğerlerini hayata döndürebilirim" diye bir iddiada bulundu. Kûfe valisi Hâlid bin Abdullah onları tutuklayarak Kûfe Camii'nde neft (petrol) ve kamış ile yaktı.

Musul ehlinden olan Kesâre lakaplı Behlûl bin Bişr Şeybânî başkaldırdı. Ömer Yeşkürî[207] de başkaldırı yaptı ve öldürüldü.

Bahterî Sahibü'ş-Şeheb ayaklandı ve Kûfe valisi Hâlid, Şemat bin Müslim Becelî'yi 4 bin kişi ile beraber onun üzerine gönderdi. Fırat kenarında iki ordu karşılaştı ve Hâricîler kaçtılar. Daha sonra onlar Ubeyd ve Kûfe ehlinin sefilleri tarafından öldürüldüler.

[207] İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmili**'ne göre: Amr el-Yeşkürî (Ç.N).

Vezir es-Sahtiyânî, Hîre'de Hâlid aleyhinde başkaldırı yaptı ve Hâlim bin Abdülmelik'in emri üzerine Hâlid onu tutuklayıp öldürdü ve yaktı.

Sahârî bin Şebîb bin Yezîd, Habl nahiyesinde ayaklandı ve taraftarlarıyla birlikte öldürüldü. Habl, Kûfe'de Ziyad Meydanı'nın başında meşhur bir yerin adıydı.

Esed bin Abdullah'ın askerleri Huttel'de savaştılar ve bu vilayette zafer kazanarak çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdiler. Huttel ehli ise Çin tarafına kaçtı.

Mervân bin Muhammed bin Mervân Ermeniyye'de savaştı. Ardından el-Lân diyarına sefer düzenledi ve Hazar, Belencer ve Semender tarafına doğru giderek, Hazarların sınırındaki Bâbü'l-Ebvâb havalisindeki Beyzâ şehrine kadar ilerledi. Orada bulunan Hazar padişahı kaçtı.

Süleyman bin Eşdak, Abbas bin Seleme bin Ekvâ[208] ve Kûfe'de fakih olan Habib bin Ebî Sâbit vefat ettiler.

Avrupa: Deprem sırasında Konstantiniyye'deki kadınlar pazarında (bâzâr-ı zenân) minarenin başı çöktü.

Hicri 120/ Miladi 738

Asya: Horasan valisi Esad bin Abdullah Belh'te vefat etti. Cafer bin Hanzala bin Behrânî, 4 ay bıyunca Horasan emîri vazifesinde bulundu ve ondan sonra Nasr bin Seyyâr el-Kinânî Horasan valisi oldu.

Beni Abbas taraftarları, Süleyman bin Kesir'i Horasan'dan Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ın yanına gönderip onun durumu hakkında bilgi aldılar.

Hişâm bin Abdülmelik, Hâlid bin Abdullah Kasrî'yi Irak ve Horasan eyaletinden azletti. Yemen valisi Yûsuf Bin Ömer es-Sekafî'yi ise onun yerine atadı. Yusuf döneminde İslâm dini bu bölgelerde çok zayıf kaldı. Kâfirler burada üstünlük elde ettiler.

Mesleme bin Abdülmelik bin Mervân vefat etti. Fakih Muhammed bin Süleyman ve Vakid bin Amr bin Sa'd bin Muâz da vefat ettiler.

---

[208] İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmili**'ne göre: Süleyman bin Musa el-Eşdak ve İyâs bin Mesleme bin el-Ekvâ (Ç.N).

Avrupa: Süleyman bin Hişâm bin Abdülmelik, Rumlarla savaştı ve Sendere şehrini fethetti.

Hicri 121/ Miladi 738

Asya: İçlerinde Mesleme bin Küheyl, Nasr bin Huzeyme bin Absî[209] ve Muâviye bin İshak bin Zeyd bin Hârise el-Ensârî ve diğer bazıları gibi Kûfe ileri gelenlerinin de bulunduğu 40 bin kişilik Kûfe halkı Zeyd bin Ali bin el-Hüseyin'e biat ettiler. İçlerinde Kûfe'nin bazı eşrafı da bulunmaktaydı. Zeyd'in ortaya çıkışı için hazırlıklar yapıldı ve nihayetinde Hişâm bin Abdülmelik'e ve onun tarafından Irak valisi olan Yûsuf bin Ömer es-Sekafî'ye muhalefette bulunuldu. Dâvûd bin Ali bin Abbas, Zeyd'e nasihatte bulundu, onu Kûfelilerin söz ve vaatlerine güvenmemesi konusunda uyardı. Mesleme bin Küheyl de aynı şekilde Zeyd'i Dâvûd'un uyardığı gibi uyardı. Zeyd hiçbirinin nasihatini dinlemedi. Abdullah bin Hasan bin Hasan (a) Zeyd'e bir mektup yazdı ve mektubun içeriği şöyleydi:"Kûfe ehlinin sözüne güvenip de gururlanma. Çünkü onlar senin dedene ne yaptılarsa aynısı sana da yaparlar". Zeyd bu sözlerden de etkilenmedi. Kûfe'de Yakup bin Abdullah Sülemî'nin kızını ve Abdullah bin Ebî el-Anbesî Ezdî'nin kızını kendine nikâhladı. İsyan edene kadar bazı günler bir hanımının evinde bazı günler ise diğer hanımının evindeydi. Bazen Abs'ın bazen Hindoğullarının bazen de Tağleboğullarının ve diğerlerinin yanında kalıyordu.

Nasr bin Seyyâr Mâverâünnehir'de birkaç şehir ve vilayette savaşa girişti. Âsım bin Umeyr, Türk sultanlarından biri ve 4 bin kubbe sahibi olan Kûrsûl'u ele geçirdi. Kûrsûl, Nasr bin Seyyâr'ın emriyle öldürüldü. Nasr'ın askerleri Mâverâünnehir'de işi daha da ileri götürdü ve Nasr, Türk beyleri ve hükümdarları ile barış yaptı.

Erminiyye valisi Mervân bin Muhammed bin Mervân, Erminiyye'de savaşa girişti. Mervân, Gumik kalesine girdi ve padişahın kızı da orada bulunmaktaydı. Padişah oradan kaçtı. Mervân ise Hizeç kalesine kadar arkasından gitti. Bu kalede padişahın altın tahtı bulunmaktaydı. Pek çok mal (vergi) karşılığında Mervân ve Ermeniyye padişahı arasında barış yapıldı. Mervân, Butrân[210] topraklarına gitti. Butrân padişahı, Mervân ile barış yaptı. Mervân, Tuman toprağına gelip onlarla da barış yaptı. Mervân,

[209] **el-Kâmil**'de: Seleme bin Kuheyl ve Nasr bin Huzeyme el-Absî (İ.R).
[210] **el-Kâmil**'de: Arz-ı Butran bölgesi (İ.R).

Hamzîn diyarına giderek onun beldelerini yıkıp harap etti. Hamzînliler Mervân ile barış yaptılar ve ondan sonra Mervân Misdâre[211] topraklarına gitti ve orayı fethetti. Mervân Kirân'a vardı. Taberîstan ve Feylânlılar Mervân ile anlaşma yaptılar. Bu vilayetlerin hepsi Taberîstan'a kadar Erminiyye'nin deniz kıyısında idiler.[212]

Mekke, Medine ve Tâif'in hâkimi Muhammed bin Hişâm bin İsmâil Mahzûmî bu sene hacc yaptı.

Musul'un valisi Velîd bin Bükeyr şehrin içine giren, 80 milyon dirhem maliyeti olan ve suyu sekiz değirmen taşını çeviren bir nehrin kazma işlemini tamamladı ve Hişâm söz konusu değirmenden elde edilen kârı nehrin onarımı için vakfetti.

Bir rivayete göre Seleme bin Süheyl vefat etti. Bir rivayete göre Âmir bin Abdullah bin Zübeyr vefat etti. Muhammed bin Yahya bin Hayyân[213] da vefat etti.

Araplar arasında kimya ilmi yaygınlık kazandı.

Avrupa: Mesleme bin Hişâm, Rum topraklarından savaşa girdi ve Matâmir'i fethetti. Yakub bin Abdullah bin Eşec Rumlarla savaşırken öldürüldü.

Hicri 122/ Miladi 739

Asya: Irak valisi Yusuf bin Ömer, Zeyd bin Ali bin Hüseyin'in (a) faaliyetlerinden haberdar oldu. Zeyd bin Ali bin Hüseyin kendi arkadaşları ile Safer ayının ilk gecesi (6 Ocak 739-740) ortaya çıkacaklarına dair sözleştiler. Yûsuf, Hîre'den Kûfe hâkimi Hakem bin Salt'a Kûfe halkını mescide getirmesini ve bu maceraya son vermesini içeren bir yazı gönderdi. Hakem, Kûfe ehlini mescitte mahsur bıraktı ve Yusuf, Reyyân Selleme el-Anî'yi[214] 2 bin kişilik bir askerî birlik ile Hakem'in yardımına gönderdi. Zeyd, etrafındaki 218 kişi ile beraber savaşa girmek zorunda kaldı. Diğerleri ya bir bahane getirerek bir tarafa çekilmiş ya da mahsur kalmışlardı. Bu şekilde Zeyd, Yusuf ve Hakem'e bağlı olan Kûfe ve Şam askerleriyle savaştı. Zeyd, birkaç gün süren savaştan sonra öldürüldü. Taraftarları onun naaşını defnettiler. Düşmanlarından gizli

[211] **el-Kâmil**'de: Misdaz (İ.R).
[212] Bu bilgi yanlıştır. Zira Erminiyye'de deniz kıyısı bulunmamakta ve ayrıca Taberîstan (Mazenderan) Erminiyye'ye bağlı bulunmamakta idi (Ç.N).
[213] **el-Kâmil**'de: Hebbân (İ.R).
[214] **el-Kâmil**'de: Reyyân bin Selleme el-Arrânî (İ.R).

kalması için onun kabrinin üstüne su akıttılar. Fakat düşmanları onun kabrini buldular. Delerek kabri dışarı çıkardılar ve kafasını kestiler. Hakem bin Salt bu kafayı Hîre'ye Yusuf bin Ömer'e gönderdi. Yusuf; Zeyd, Nasr bin Huzeyme, Muâviye bin İshak ve Ziyâd en-Nehdî'nin cesetlerinin Künase'de çarmıhta gerilerek asılmasını ve taraftarlarının onları kaçırıp defnetmemeleri için başlarına muhafız koyulmasını emretti. Yusuf, Zeyd'in başını Hişâm'a gönderdi. Hişâm onu Dımaşk kapısına astı ve sonra da Medine'ye gönderdi. Zeyd'in bedeni Hişâm ölene kadar asılı kaldı. Hişâm öldükten sonra da Velîd onun cesedini yaktı ve Yahyâ bin Zeyd de Zeyd'in öldürülmesinden sonra Ninova'ya oradan da Horasan'a gitti.

Yûsuf bin Ömer bin Şebreme, Sicistan'a doğru yöneldi.

Keskin zekâsıyla bilinen Basra kadısı İyâs bin Muâviye bin Kurre vefat etti. Zeyd bin Hâris Yâmmî ve Kureyş'in Teym ailesinden olan Muhammed bin el-Munkedir bin Abdullah Ebû Bekir et-Teymî, Yakub bin Abdullah bin el-Eşec, Muhammed bin İsmâil Kufî ve tâbiinden Sâbit el-Benânî vefat ettiler.

Avrupa: Müslümanlardan oluşan birlikle beraber Rum topraklarında savaşan Battâl[215] öldürüldü. Battâl'ın ismi Abdullah Ebû'l-Hüseyin el-Antâkî idi. Rum topraklarında çok şiddetli savaşlar gerçekleştirmişti. Rumlar ondan son derece korkarlardı. Bazıları Battal'ın öldürülmesini 123 yılı olarak yazmışlardır.

Afrika: Berberîlerin isyanı sırasında Hişâm'ın Şam ordusuyla beraber Afrika'ya gönderdiği Külsüm bin İyâd el-Kuşeyrî öldürüldü. Bu Berberî isyanı Abdülvâhid Yahudi (bir diğer nüshaya göre Hevazî) isimli bir adamın Mağrib'de kalkışmasından ibaret olmakla beraber bu konuda farklı açıklamalar da mevcuttur.

Hicri 123/ Miladi 740

Asya: Horasan valisi Nasr bin Seyyâr, Soğd halkıyla barış yaptı. Sonra Ferganalılarla savaştı.

[215] Destanlara da konu olan meşhur Battal Gazi (Ç.N).

Bir rivayete göre Muhammed bin Vasi' el-Ezdî el-Basrî vefat etti. Bir diğer rivayete göre Cafer bin İyâs ve Keysân ismiyle bilinen Saîd bin Ebî Saîd el-Makberî vefat ettiler. Denilenlere göre zahid biri olan Mâlik bin Dinâr da vefat etti.

Avrupa: Konstantiniyye'de çok şiddetli bir deprem meydana geldi. Bise ve Bikumdi şehrini paramparça etti. Bu deprem Mısır'a kadar hissedildi.

Endülüs hâkimi Ukbe bin Haccâc es-Selûlî vefat etti. Belc bin Bişr el-Absî Afrika'da mahsur olduktan sonra Endülüs'e geldi ve o memlekette valilik yapmaya başladı.

Hicri 124/ Miladi 741

Asya: Horasanlı Ebû Müslim faaliyete geçti. Bazıları onun adını İbrahim bin Osman bin Beşşâr bin Südûs bin Cûd-zede şeklinde anmış ve Büzürcmihr'in[216] soyundan geldiğini söylemişlerdir. Künyesi Ebû İshak'tır. İsfahan'da doğdu. Kûfe'de yetişip burada tanındı. Bazıları onun isminin İbrahim, lakabının Haykân, ailesinin ise İsfahan'daki Benî Ma'kil İcliyye'ye mensup bulunan Diyâ ehlinden olduğu kanaatindedirler. Bazıları da onun Cibâl beldelerinden olan bir diğer şehirden olabileceğini öne sürmüşlerdir. Her halükârda İbrâhim bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'a katıldığında onun emri üzerine ismini Abdurrahman bin Müslim olarak değiştirdi, künyesi ise Ebû Müslim oldu. Bazı kimseler Ebû Müslim'in hür olmadığını ve köle olduğunu belirtmişlerdir. Ebû Müslim, İbrahim bin Muhammed'e birkaç yıl hizmet ettikten sonra işinin ehli olması hasebiyle Horasan'daki Abbâsî taraftarlarının başına emîr olarak atandı. 128 yılında Ebû Müslim Horasan'a geldi ve Süleyman bin Kesîr'in evinde kaldı. İbrahim bin Muhammed, Horasan'daki Abbâsî propagandacısı olan Ebî Seleme el-Hilâl'e bir mektup yazdı ve Abbâsî taraftarlarının Ebû Müslim'e tâbi olmalarını emretti. Ebû Müslim'in durumun devamı 128 yılı olayları içinde zikredilecektir.

Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas, bir görüşe göre bu senede vefat etti. Muhammed, oğlu İbrâhim'e halkın Abbâsîlere biate davet edilmesi yönündeki faaliyetleri sürdürmesini vasiyet etti.

---

[216] Büzürcmihr veya Bozorgmehr, Sâsânî hükümdarı Nûşirevân-ı Âdil'in (531-578) veziri olmuştur. Bkz. Motlagh, 1989, s. 427-429 (Ç.N).

Medinelilerin imamı olan Muhammed bin Müslim bin Şihâb ez-Zühri vefat etti.

Avrupa: Süleyman bin Hişâm Rumlarla savaştı ve Konstantiniyye imparatoru Leon[217] ile karşılaştı. İmparator Leon öldü ve yerine Konstantin geçti.

Frank'in önemli bir kısmının padişahı ve emîrü'l-ümerâsı olan Şarl Marsel (Charsles Martel) öldü. Ölmeden önce ülkeyi üç oğlu arasında bölüştürdü.

Roma'da III. Gregor öldü ve yerine Zaşri (Zachary) geçti.

İspanya'da Endülüs emîri Belc vefat etti ve Sa'lebe bin Selâme İclî bu bölgede vali oldu.

Afrika: Mağrib'te Menâriyye ve Saferiyye savaşları vuku buldu.

Hicri 125/ Miladi 742

Asya: Hişâm bin Abdülmelik, Rebiülevvel[218] ayının 10'unda Rusâfe'de vefat etti. Vefat ettiğinde ya 55 ya da 56 yaşlarındaydı. Kendisi yaklaşık olarak 9 yıl 9 ay hilafet sürmüştü. Rusâfe'ye defnedildi. Rusâfe, Şam'a bağlı bir şehirdir. Halk, Velîd bin Yezîd bin Abdülmelik'e biat etti. Velîd, iki oğlu Hakem ve Osman'ı veliaht tayin etti. Yönetime biri geçip işi bittikten sonra idare diğerinde olacaktı.

Velîd, Horasan'ın tamamını Nasr bin Seyyâr'ın idaresine verdi. Irak valisi Yusuf bin Ömer, yanında bulunan bir topluluğu Velîd'e gönderdi, Nasr'ın ve onun memurlarının makamını satın aldı. Neticede Velîd, Horasan'ın yöneticiliğini Yusuf'a verdi. Yusuf, Nasr'a bir elçi göndererek yönetimden çekilmesini ve huzuruna gelmesini istedi. Nasr ise bu işleri erteledi. Velîd, Nasr'a kendisi için udlar, tanburlar, altın ve gümüş ibrikler hazırlaması, bunları ve mutribleri de yanına alarak Horasan'dan huzura gelmesi konusunda bir yazı gönderdi. Ayrıca şahin, kuş vs. gibi av unsurlarından Horasan'da ne bulduysa hepsini yanında getirerek halifeye takdim etmesini istedi. Nasr malzemeleri hazırlatmakla meşgul oldu. Yola çıktığı zaman Velîd'in öldürüldüğü haberini aldı ve kendi mevkiine geri döndü.

---

[217] **el-Kâmil**'de: Elyun (İ.R).
[218] **el-Kâmil**'de: Bu ayın Rebîülâhir altısında (İ.R).

Yahyâ bin Zeyd bin Ali bin Hüseyin (a) Cûzcân'da Sâlim bin Ahvez ile savaş yaparken öldürüldü. Nasır bin Seyyâr, Salim bin Ahvez'i, Yahyâ ile savaşması için görevlendirmişti. Yahyâ'nın cesedi Cûzcân'da ipe asıldı. Ebû Müslim Horasan'da hâkimiyetini sağladıktan sonra Yahyâ'nın cesedini defnetti ve Yahyâ'nın katillerinden yaşayan kim varsa hepsini öldürdü. Daha önce ölen katillerin ise vârislerine eziyet etti.

Mekke, Medine ve Tâif'te Velîd bin Yezîd'in dayısı olan Yusuf bin Muhammed bin Yusuf es-Sekafî hüküm sürmeye başladı.

Bir rivayete göre Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas bu yıl vefat etti. Simâk bin Harb, meşhur karilerden Yesâr adı ile bilinen İbni Ebî Bezze, Eş'as bin Ebî'ş-Şa'sa, Süleym bin Esved el-Muhâribî ve Seyyid bin Ebî Üneyse el-Cezerî adlı fakih ve âbid de bu yıl vefat ettiler.

Avrupa: Endülüs idaresine Ebû'l-Hattâr Hüsâm bin Dırâr el-Kelbî getirildi.

Afrika: Hanzala bin Safvân el-Kelbî Afrika valiliğine getirildi.

Hicri 126/ Miladi 743

Asya: Hâlid bin Abdullah el-Kasrî, Velîd'in yanına geldi ve Velîd onu Yusuf bin Ömer es-Sekafî'ye teslim etti. Yûsuf onu Kûfe'ye götürdü, orada işkence etti ve öldürdü.

Beni Ümeyye'nin otoritesi sarsılmaya başladı. Velîd bin Yezîd bin Abdülmelik Cemâziyelâhir ayında (Mart 743-744) oyun, eğlence, şarap, fısk ve ahlaksızlıklarda haddini aşması yüzünden öldürüldü. Halk onun bu kötü işlerinden dolayı Yezîd bin Velîd bin Abdülmelik'e biat etti. O, bir grup askeri Abdülaziz bin Haccâc bin Abdülmelik'in komutasına vererek Velîd'in üzerine yolladı. Kendisi Nu'mân bin Beşîr'in sarayının çevresinde onunla savaştı. Velîd çaresiz kalınca sarayın kaçtı ve kapıyı kendi üzerine kapatarak Kur'ân'ı eline aldı ve "bugün Osman'ın günü gibidir" diye haykırmaya başladı. Toparlamak gerekirse Yezîd'in taraftarları sarayı kuşattılar ve Yezîd bin Anbese sarayın duvarından yukarı tırmanarak sarayın içine girdi. Sonrasında Velîd'in elini tutarak onu hapse götürmekte iken o hengâmede diğer bir 10 kişi sarayın içine girmişti. Bu girenlerin arasında Mansur bin Cumhur ve Abdüsselam el-Lahmî gibi kişiler de vardı. Abdüsselam, Velîd'in başına bir darbe indirdi. Sindi bin Ziyâd İbni Ebî Kebşe de Velîd'in yüzüne bir darbe vurdu ve onun kafasını keserek

Yezîd'e götürdüler. Yezîd'in emriyle onun kafasını mızrağın ucuna takarak Dımaşk şehrinde gezdirdiler. Velîd'in hilafet müddeti yaklaşık 1 yıl 3 ay idi.

"Nâkıs" olarak bilinen Yezîd bin Velîd bin Abdülmelik'in hilafeti Cemâziyelâhir ayının sonlarında (Mart 743-744) başladı. Nâkıs diye isimlendirilmesinin sebebi, Velîd'in bolca dağıttığı bahşişleri kısıtlaması idi. Kendisi Hişâm'ın günlerindeki vaziyete dönmeye karar vermişti.

Humuslular Yezîd'e muhalefette bulundular. Yezîd, onları ortadan kaldırmak için asker gönderdi. Seniyyetü'l-Ukâb havalisinde şiddetli bir çatışma vuku buldu. Humuslılar yenilerek etkisiz hale getirdiler.

Filistinliler Yezîd'in aleyhinde toplandılar ve Yezîd'in valisini Filistin'den kovdular. Yezîd bin Süleyman bin Abdülmelik'i Filistin'e getirdiler ve ona biat ettiler. Yezîd bin Velîd bir grup askerini Süleyman bin Hişâm bin Abdülmelik komutanlığında Yezîd bin Süleyman bin Abdülmelik ile savaşa yolladı. Süleyman bin Hişâm'ın vaat ve korkutmalarına binaen Filistin'in liderleri Yezîd bin Süleyman'ın etrafından ayrılıp dağıldılar.

Süleyman bin Hişâm'ın ordusu Yezîd bin Süleyman'ın askerlerine yetişti ve onların mallarını yağmaladı. Süleyman bin Hişâm, Taberîyye ve Ramle'ye kadar giderek Yezîd-i Nakıs için halktan biat aldı.

Yezîd-i Nakıs, Yusuf bin Ömer'i Irak'taki görevinden azletti ve Mansur bin Cumhur'u onun yerine atadı. Yezîd, Horasan bölgesini de Mansûr'un yönetimine ekledi. Nasr bin Seyyâr ona itaat etmedi. Yezîd-i Nâkıs, Mansûr'u azletti ve onun yerine Abdullah bin Ömer bin Abdülaziz'i atadı.

Mervân bin Muhammed bin Mervân, Yezîd-i Nâkıs'a muhalefet ederek ortaya çıktı. Medineliler kendi bölgelerinin hâkimine başkaldırdılar ve daha sonra bu vilayette savaşlar ardı sıra meydana gelmeye başladı.

Türklerin yanında olan ve Nasr bin Seyyâr'a muhalefette bulunan Hâris bin Süreyc, Nasr'ın huzuruna geldi. Nasr da kendisine eman vererek (affederek), daha önce elinden aldığı her şeyi ona iade etti.

Bükeyr bin Mâhân, İbrâhim bin Muhammed Abbâsî tarafından Horasan'a gönderildi ve Abbâsî taraftarlarına Muhammed'in ölümünün haberini vererek onları İbrâhim'e tâbi olmaya davet etti. Onlar da bu daveti kabul ettiler.

Yezîd-i Nâkıs, kardeşi İbrâhim bin Velîd'in veliahtlığı için biat aldı. Ondan sonra da Abdülaziz bin Haccâc bin Abdülmelik için biat aldı.

Hilafet süresi 6 ay 12 gün olan Yezîd-i Nâkıs, Zilhicce ayında (Ekim 743) Dımaşk'te vefat etti. Yezîd'in yerine İbrahim geçti fakat o da istikrarı yakalayamadı ve onun da hükûmeti 4 ay ya da 70 gün sürdü. Daha sonra Mervân onu tahttan indirdi.

Abdurrahman bin Kasım bin Muhammed bin Ebî Bekr es-Sıddîk ve Abbasoğullarının taraftarlarından olan Ebû Hamza vefat etti.

Afrika: Abdurrahman bin Habib bin Ebî Ubeyde bin Ukbe bin Nâfi Afrika'yı istila etti.

Hicri 127/Miladi 744

Asya: Cezîre diyarının emiri Mervân bin Muhammed bin Mervân bin Hakem, İbrahim bin Velîd'i görevinden azletmek için Şam'a doğru yola çıktı. Humus'a geldi ve Humus ehli ona biat ederek onunla beraber savaşmaya azmettiler. İbrahim, Mervân'ı geri püskürtmek için Süleyman bin Hişâm bin Abdülmelik önderliğinde bir ordu gönderdi. Dımaşk yakınlarında savaş gerçekleşti. İbrahim'in askerlerinin sayısı 120 bin, Mervân'ın askerlerinin sayısı ise 80 bindi. Şiddetli bir çatışmadan sonra İbrahim'in ordusu kaçtı ve Süleyman ile beraber yenik olarak Dımaşk'a gelerek İbrâhim'e katıldılar. Velîd bin Yezîd'in hapishanedeki iki oğlunu öldürdüler. Ondan sonra İbrahim kaçtı ve gizlendi. Süleyman bin Hişâm beytü'l-malı yağmalayarak kendi arkadaşları arasında taksim etti ve Dımaşk'ı terk etti. Halk Dımaşk'ta Mervân'a biat etti ve Mervân kendi mekânına yani Harran'a gitti. İbrahim ve Süleyman bin Hişâm, Mervân'dan eman istediler ve Mervân da onlara eman verdi. Onlar da Mervân'a biat ettiler.

Humuslular Mervân'a muhalefet ettiler ve Mervân'ın ordusu Harran'dan Humus'a doğru yol açıktı. Humuslular yenildi ve Humus surlarının bir kısmı tahrip edildi. Dımaşk'ta Gutalılar isyana kalkıştı. Yezîd bin Hâlid Kasrî'yi kendilerine emîr seçtiler

ve Dımaşk'ı kuşattılar. Mervân 10 bin atlı askeri Ebû'l-Verd bin Kevser ve Amr bin Sabah[219] komutasında onları yok etmesi için gönderdi. Onlar da Gutalıları yendiler ve bazı yerlerini ateşe verdiler. Filistinliler de Mervân'a muhalefet etmeye kalkıştı fakat onları da Ebû'l-Verd yenilgiye uğrattı.

Mervân Karkisya'ya gitti ve Süleyman bin Hişâm, Mervân'ı tahttan indirdi. Şamlılardan 70 bin asker Süleyman'ın etrafında toplandı ve Kinnesrîn'de konuşlandılar. Mervân askerleriyle Karkisya'dan Kinnesrin'e geldi. İki grup arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. Süleyman ve askerleri mağlup oldular. Mervân'ın askerleri onun ordusunu takip etti ve 30 binden fazla askerini öldürdüler. Süleyman Humus'a gitti. Humuslular ve diğer mağluplar Süleyman'ın etrafında toplandılar. Mervân ikinci defa onu yenmek için Süleyman'ın üzerine ordu gönderdi ve galip geldi. Süleyman Tedmür'e kaçtı. Humuslular yeniden isyana kalkıştılar. Mervân'ın askerleri uzunca bir süre Humus'u muhasara altında tuttular. Sonunda Humuslular eman istedi ve teslim oldular. Süleyman tarafından bu vilayette görevlendirilmiş yöneticileri Humuslular, Mervân'ın memurlarına teslim ettiler ve güvende kaldılar.

Abdullah bin Muâviye bin Abdullah bin Cafer, Kûfe'de ortaya çıktı. Kendisi Abdullah bin Ömer bin Abdülaziz ile savaştı ve İbni Muâviye'nin Zeydî olan arkadaşları yenildiler. Rabia taifesi, kendilerinin İbni Muâviye ve Zeydiyye ile birlikte Kûfe'den çıkmaları için eman aldılar. Ardından İbni Muâviye Medâin'e geldi. Kûfelilerden bir grup onun etrafında toplandı ve Muâviye Hulvan, Hemedan, Cibal, İsfahan ve Rey'de galip geldi.

Dahhâk bin Kays eş-Şeybanî isyan etti ve Kûfe'ye girdi. Abdullah bin Ömer ile savaştı ve sonunda üç ay süren savaşın ardından Vâsıt'ta Abdullah, Süleyman bin Hişâm bin Abdülmelik'in de yanında bulunduğu Dahhâk ile sulh imzaladı.

Abbâsî taraftarları giderek kuvvet bulup güçlendi. Ebû Seleme bin Hafs bin Süleyman, İbrâhim bin Muhammed tarafından Horasan'daki Abbâsî propagandacısı olan Bükeyr bir Mâhân'ın isteğiyle onun yerine geçti. Çünkü Bükeyr kendinde ölümün belirtilerini görüyordu. Horasanlılar Ebû Seleme'yi kabul ettiler.

[219] **el-Kâmil**'de: Amr bin el-Vedâh (İ.R).

Zâhid bir adam Muhammed bin Vâsi' Ezdî vefat etti. Nahiv ve lügat ilminin öncülerinden, Ebû Bahr künyesine sahip, Abd-i Şems'in halifelerinden olan Abdullah bin İshak Mevlâ el-Hadramî[220] vefat etti. Bir rivayete göre Kûfeli müfessir İsmâil Mimendî ve Basralı zâhid Mâlik bin Dinâr[221] vefat ettiler.

Avrupa: Ebû'l-Hattâr Hüsâm bin Dırâr Endülüs emîrliğinden indirildi. Sevâbe bin Seleme el-Hidânî onun yerine bu memlekette idare görevini üstlendi.

Hicri 128/ Miladi 745

Asya: Mervân, Irak memleketinde isyana kalkışanlarla savaşması için Yezîd bin Hübeyre'yi oraya yolladı.

Horasan'da fitne ortaya çıktı. Hâris bin Süreyc, Kirmânî ile savaştı ve öldürüldü. Abbâsîlerin halkı kendilerine çekme çabalarının 19. yılında İbrahim bin Muhammed Ebû Müslim Horasanî'yi Horasan'a yolladı. Abbâsîler Horasan'da güçlendi.

Hâricî Dahhâk bin Kays, Mervân'ın ordusuyla çarpışırken öldürüldü. Dahhâk öldükten sonra onun taraftarlarının başına geçen Hayberî de öldürüldü. Hayberî'nin öldürülmesinden sonra Şeyban Harûrî onun taraftarlarının başına geçti.

Muhtâr bin Avf Ezdî Süllemî Basrî ismiyle bilinen Ebî Hamza Hâricî, Tâlibü'l-Hakk diye bilinen Abdullah bin Yahyâ'ya biat etti. Zira Tâlibü'l-Hakk'ın halife olmasını istiyordu. İnsanları Mervân ve Mervân'ın soyuna karşı olmaya çağırdı.

Bistâm Azerbaycan'da isyana kalkıştı ve öldürüldü.

Kıraat sahibi Âsım bin Ebî'l-Nücûd (vahşi hayvandan kurtulan) vefat etti. Gulat-ı Şia'dan olan Cabir bin Yezîd el-Cu'fî vefat etti.

İmam Mûsâ Kâzım (a) dünyaya geldi.

Hicri 129/ Miladi 746

[220] **el-Kâmil**'de: Mevla el-Hadrî (İ.R).
[221] **el-Kâmil**'de: Abdullah bin Dinâr (İ.R).

Asya: Ebû Müslim vasıtasıyla Horasan'da Abbâsî propagandası başladı. Ebû Müslim ve Nasr bin Seyyâr arasında teati edilen yazışmalar savaşa sebebiyet verdi. Ebû Müslim Horasan'ın bazı beldelerinde galip geldi ve Nasır'ın vergi memurlarından birkaçını öldürdü. Nasr, olup biteni Mervân'a yazdı ve Mervân, Şam'ın Şerât bölgesinin Humeyme köyünde oturan ve İbrâhim bin İmam adıyla bilinen İbrâhim bin Muhammed'i hapsederek kendi yanına gönderilmesi için Belka'da bulunan memuruna ferman yolladı. Mervân'ın memuru İbrâhim'i tutuklayarak Mervân'ın yanına yolladı ve onu Harrân'da hapse attılar. O, ölene kadar Mervân'ın hapsinde kaldı. Ebû Müslim ile anlaşma imzalayan Kirmânî, Nasr bin Seyyâr'ın kararıyla öldürüldü. Ali bin Kirmânî ise takipçileri ile beraber Ebû Müslim'e katıldı. O, Merv bölgesinde Nasr ile savaştı ve onu idare merkezinden kovdu.

Abdullah bin Muâviye bin Abdullah bin Cafer Tayyâr, Fars'ta karşı galip geldi. Birkaç gün sonra Irak valisi Hübeyre'nin emri üzerine Ma'n bin Zaîde bir gurup ile birlikte onunla savaştı. İbni Muâviye yenilerek Horasan'a gitti ve Ebû Müslim'in emriyle öldürüldü.

Yahya bin Ya'mer Adevî Horasan'da vefat etti. Yahya tâbiinin en fasih kişilerinden olmakla beraber Ebû'l-Esved ed-Düelî'den de nahiv ilmini öğrenmişti. Vehb bin Keysân ve Yahya bin Ebî Kesîr el-Yemâmî vefat ettiler.

Avrupa: Endülüs emiri Sevâbe bin Seleme öldü. Yusuf bin Abdurrahman el-Fihrî bu memlekette valiliğe atandı.

Slavlar Tuna nehrinden Makedonya havalisine kadar gelerek o bölgeleri kendilerine yurt kıldılar.

Hicri 130 /Miladi 747

Asya: Ebû Müslim Horasan'ı ele geçirdi ve Merv şehrine girdi. İdare sarayında ikamet etmeye başladı. Nasr bin Seyyâr Merv şehrinden kaçtı. Şeyban Harûrî, Ebû Müslim'in fermanı üzerine Ebiverd'de Bessâm bin İbrahim'in eliyle öldürüldü. Ebû Müslim, Kirmânî'nin iki oğlunu – Ali ve Osman'ı – öldürdü. Kahtabe bin Ebî Şebîb, Ebû Müslim'in yanına geldi. İmam İbrahim'in yaptığı ve Ebû Müslim için gönderdiği sancağı da beraberinde getirmişti. Ebû Müslim onu kendi öncüsü yaptı, onun emri

altına askerî bir kuvvet verdi ve onu askerî işlerde yetki sahibi kıldı, azletme ve atama işlerini onun reyine bıraktı. Ebû Müslim vergi memurlarını Horasan'a gönderdi. Kahtabe Nîşâbur'a gitti. Temîm bin Nasr bin Seyyâr, Kahtabe ile olan savaşta öldürüldü ve Nasr Nîşâbur'dan Kumis'e kaçtı. Onun askerleri ise dağıldılar. Yezîd bin Hübeyre'nin vergi memuru Nübâte bin Hanzala Cürcân'da Kahtabe ile savaşırken öldürüldü.

Ebû Hamza Hâricî, Mervân'ın komutanlarından olan Abdülmelik bin Muhammmed bin Atiyye es-Sa'dî'nin askerleri tarafından öldürüldü. İbni Atiyye Yemen'e gitti ve Abdullah bin Yahyâ Tâlibü'l-Hak ile savaştı. Tâlibü'l-Hakk öldürüldü.

Cûrcân'da isyan hazırlığında oldukları duyulan insanlar Kahtabe tarafından öldürdü. Öldürülenlerin sayısı 30 binden fazlaydı.

Ebû Cafer Yezîd bin Ka'kaa el-Kari vefat etti. Zâhidlerden Muhammed bin İskender Medine'de vefat etti. Fakihlerden Ebû Abdullah künyeli Abdülaziz bin Rufey' Mekkî vefat etti. Ömer İbn Abdülaziz'in kâtibi İsmâil bin Ebî Hekim vefat etti. Yezîd-i Reşk olarak bilinen Yezîd bin Ebân vefat etti ve Hafs bin Süleyman bin Mugîre de vefat ettiler.

Basra'da tâûn hastalığı ortaya çıktı.

Avrupa: Velîd bin Hişâm Rumlarla savaştı.

Hicri 131/Miladi 748

Asya: Nasr bin Seyyâr, Rey yakınlarındaki Sâve'de 85 yaşında vefat etti. Kahtabe bin Şebîb Rey'e geldi ve Abbâsîlerin gücü orada kalıcı oldu. Kahtabe'nin askerleri Destebî'de[222] toplanan Hâricîlere galip geldiler.

Ebû Müslim Horasanî, Taberîstan'ın emîrine (ispehbed) ve Demâvend hâkimi Masmağan'a mektuplar yazarak onları Abbasoğullarına tâbi olmaya çağırdı. İsbehbed haraç vermeyi kabul etti. Masmağan ise reddetti. Kendisini Mansur'un zamanına değin

[222] Destebî veya Deştebî yöresi hakkında Kamusü'l-A'lâm'da aşağıdaki bilgi verilmektedir: "Destebî, Hemedan ile Rey arasında 100'den ziyade karyeyi hâvi bir nahiye olup, kısm-ı a'zamı Rey ve bir miktarı Hemedan'a tâbi iken, ba'de bütünü Kazvin'e ilhak olunmuştur". Bkz. https://alam.cagdassozluk.com/osmanlica-ansiklopedi-madde-12953.html.

muhalif olmayı sürdürdü ve Mansûr Hammâd bin Amr'ın Demâvend'i fethetmesine kadar daima (hilafete karşı) savaştı.

Kahtabe, Âmir bin Dubâre ve Dâvûd bin Yezîd bin Hübeyre ile İsfahan'ın yakınlarında savaştı. Bu ikisi, Mervân'ın Irak valisi olan Yezîd bin Ömer bin Hübeyre'nin emriyle Irak'ta Kahtabe ile harbe kalkıştılar. Onlar yenildiler ve Âmir öldürüldü. Böylece bu sınır da Kahtabe için tasfiye olundu. Kahtabe birkaç gün İsfahan'da kalıp Nihâvend'e gitti ve bu şehri de fethetti. Kahtabe, Ebû Avn Abdülmelik bin Yezîd el-Horasanî'yi Şehrizor'a gönderdi ve bu bölgeyi fethetti. Kahtabe, Yezîd bin Ömer bin Hübeyre ile savaşmak için Irak'a yöneldi ve Fırat kenarında konuşlandı.

Ebû Hüzeyfe Vâsıl bin Atâ el-Gazzâl el-Mu'tezilî vefat etti. Kendisi Hasan Basri'den uzaklaşıp ona muhalefet etmişti. Bu muhalefetin sebebi ise büyük günah sahiplerinin ne Müslüman ne kâfir olduğu aksine İslâm ve küfür arasında bir yerde bulundukları söylemidir.[223] Bu sebepten dolayı o ve onun takipçileri Mu'tezile ismiyle bilindiler. Vâsıl "Ra" harfinde peltek biriydi. Yani bu harfi telaffuz edemiyordu. Ayrıca zâhidlerden Mâlik bin Dinâr'ın da aynı sene öldüğünü yazanlar vardır. Mansur bin el-Muammer es-Sülemî Ebû Attâb-ı Kûfî de vefat etti.

Hicri 132/ Miladi 749

Asya: İbni Hübeyre ve Kahtabe, Fırat yakınlarında harbe tutuştular. Sonunda İbni Hübeyre ve askerleri Vâsıt'a kaçtılar. Kahtabe bu savaşta öldürüldü. Bazıları nehirden karşıya geçerken öldüğünü söylediler. Bazıları ise nehirden karşıya geçerken Ma'n bin Zâide'nin onu öldürdüğünü rivayet ederler. Bir rivayete göre de Kahtabe ortalıktan kayboldu. Aramaya çıktıklarında Harp bin Sâlim bin Ahvaz'ı ve onu ölü bir halde gördüler. İkisinin de cesedi nehrin kenarına düşmüştü. Onların birbirlerini öldürdüğüne ihtimal verdiler. Kahtabe'den sonra vasiyeti gereği oğlu Hasan bin Kahtabe onun yerini aldı.

Kûfe'de Muhammed bin Hâlid bin Abdullah el-Kasrî isyana kalkıştı ve İbni Hübeyre'nin vergi memurunu (idarecisini) Kûfe'den kovdu. Hasan bin Kahtabe Kûfe'ye geldi ve Muhammed bin Hâlid'i Kûfe'de idareci olarak görevlendirdi.

[223] Bkz. Çelebi 2020, s.391-401 (Ç.N).

Kûfe'de yönetici olan ve Kûfe emîri olarak bilinen Muhammed bin Halid, İbni Hübeyre ile savaşma gayesiyle Vâsıt'a gitti. Bu arada Ebû'l-Abbas Seffâh zuhur etti. Tam ismi Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas olan Ebû'l-Abbas Seffâh'a Rebîülevvel veya Rebîülâhir ayında Kûfe'de biat etti.

Mervân, İbrahim İmam'ı hapse attığında ve İbrâhim kendinde ölümün emarelerini gördüğünde kendi taraftarlarına, kardeşi Ebû'l-Abbas'a itaat etmelerini vasiyet etmiş ve Ebû'l-Abbas'ın halife olması yönünde çalışmalarını istemişti. İbrahim'in ailesi de Ebû'l-Abbas ile beraber Humeyme'den Kûfe'ye gitmişlerdi. Ebû'l-Abbas kendi kardeşi Ebû Cafer el-Mansur ve İbrahim'in ailesi ile beraber Safer ayında (Eylül 749) Kûfe'ye geldiler. Rebiülevvel veya Rebiülahir ayına kadar (Kasım-Aralık 749) Kûfe'de saklandılar, sonra ortaya çıktılar. İnsanlar Ebû'l-Abbas'ın hilafetini tebrik ettiler. Ebû'l-Abbas idare sarayına girdi. Mescide giderek hutbe okudu ve imamlık etti. Ebû Cafer'i mescitte oturttu ve halktan biat aldı. Sonra Ebû'l-Abbas Kûfe'den çıktı ve Hammâm-ı Ayn'da mevzilendi. Öz amcası Davud bin Ali'yi Kûfe valisi yaptı. Bu dönemde Ebû'l-Abbas Seffâh'ın Abdullah bin Bessâm adlı hâcibi vardı. Ondan sonra Seffâh kendi amcası Abdullah bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ı Şehrizor'a gönderdi. Şehir halkı Abbâsîlere itaat etti. Seffâh, kendi biraderzadesi (yeğeni) İsa bin Musa bin Muhammed'i ise Hasan bin Kahtabe'nin yanına gönderdi. O sırada Hasan, İbni Hübeyre'yi Vâsıt bölgesinde kuşatmıştı. Ayrıca Seffâh, Yahyâ bin Cafer bin Temmâm bin Abbas'ı Medâin'e Hasan'ın kardeşi Humeyd bin Kahtabe'nin yanına gönderdi. Seffâh'ın kendisi bir ay boyunca kendi ordugâhında kaldı. Sonra Kûfe'nin Haşimiyye şehrine geldi ve emîrlik sarayında konakladı.

Ümeyyeoğullarının on dördüncü ve son halifesi olan, Mervân-ı Ca'di olarak bilinen Hımar lakaplı Mervân bin Muhammed bin Mervân el-Hakem bin el-Âs ise Ebû Avn Abdülmelik bin Yezîd Ezdî'ye karşı savaşmak için Harrân'dan Şehrizor'a geldi., Ebû Avn, Abbâsîler tarafından Şehrizor'da görevlendirilmiş, orayı istila etmiş ve durumunu pekiştirmişti. Mervân, 120 bin asker ile yola çıkarak Zap bölgesine ulaştı ve burada kendi askerleri için bir hendek kazdırdı. Ebû Avn da Şehrizor'dan Zap bölgesine geldi. Seffâh, başında amcası Abdullah bin Ali olan orduyu Ebû Avn'a yardımcı olarak gönderdi. Seleme bin Muhammed bin Abdullah et-Tâî de bu ordunun içindeydi. Abdullah, Ebû Avn'a katıldığında, Ebû Avn kendi çadırını Abdullah'a verdi, kendisi ise askerlerinin arasına katıldı. Sonra Mervân Zap nehrinin üzerine bir

köprü kurdu ve oradan karşıya geçerek Abdullah ile savaşmaya başladı. Abdullah'ın askerleri 20 bin kişi ya da daha azdılar. Mervân'ın ordusuyla şiddetli bir savaşa giriştiler ve onu yendiler. Bu olay Cemâziyelâhir ayının 11'inde (25 Ocak 750) meydana geldi.

Mervân Musul'a kaçtı ve Musul halkı ona sövdü. O da mecbur Harrân'a geldi ve birkaç gün burada kaldı. Seffâh'ın askerleri onu takip ederek Harrân'a kadar geldiler ve onu yeniden hezimete uğrattılar. O, Humus'a gitti ve Humus'tan Dımaşk'a ve Dımaşk'tan da Filistin'e kaçtı. Abdullah bin Ali onu takip ederek Dımaşk'ı kuşatma altına aldı ve Ramazan ayının 5'inde (17 Nisan 750) orayı fethetti. Ardından Filistin'e yürüdü. Burada Seffâh'ın mektubu ona ulaştı. Orada Abdullah bin Ali'nin kendi kardeşi Sâlih bin Ali'yi Mervân'ı takiple görevlendirmesi yazıyordu. Abdullah, Mervân'ı takip için Sâlih'i gönderdi. Sâlih onu takip etti ve sonunda Mısır'daki Nil havalisinde, Mısır'a bağlı Bûsîr'in Küneyse mevkiinde ona yetişerek Mervân'ın yoldaşlarını hezimete uğrattı. Orada bir kişi Mervân'ı mızrakla vurarak yere düşürdü. Dağ (kûh) ehlinden olan bir nar satıcısı ise Mervân'ın başını kesip Sâlih'in yanına götürdü. Böylece Benî Ümeyye hanedanlığı son buldu ve bu olay 27 Zilhiccede (6 Ağustos 750) tarihinde gerçekleşti.

Mervân 62 yaşındaydı. Hilafetinin müddeti ise toplamda 5 yıl 2 ay 15 gün idi. Sâlih, Ebû Avn'a Mısır'ın yönetimini verip Şam'a geri döndü ve Mervân'ın kafasını Seffâh'a yolladı. Mervân'ın çocuklarından Abdullah ve Ubeydullah Habeş'e kaçtılar. Habeşliler onlar ile savaşıp Ubeydullah'ı öldürdüler. Abdullah ise kurtuldu. Nihayetinde Mehdi'nin hilafeti döneminde Filistin emîri Nasr bin Muhammed bin Eş'as onu yakalayıp Mehdi'nin huzuruna yolladı. Seffâh, ilk başta Süleyman bin Hişâm bin Abdülmelik'e eman verdiyse de daha sonra onun öldürülmesini emretti. Rivayete göre bir keresinde Benî Ümeyye ailesinden 90 ya da 70 kişi Dımaşk'ta Abdullah bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ın meclisinde hazır bulunurlar. Hâşimoğulları mevalilerinden Şebil bin Abdullah meclise girer ve bir şiir okur. Şiirin içeriğinde Benî Ümeyye'nin, şehitlerin efendisine (Hz. Hüseyin'e), Zeyd bin Ali bin Hüseyin'e (a) ve diğer Hâşimoğullarına ve başkalarına yaptıkları zulümler anlatılmakta ve Abdullah intikama teşvik edilmekteydi. Abdullah sinirlendi ve 70 ya da 90 neferin uzuvlarının çubukla kırılmasını, onların yere yatırılarak üstlerine halının serilmesini, halının üzerine sofra kurulmasını ve onun üzerine oturularak yemek

yenilmesini emretti. Yemek yerken kendi ayaklarının altından yaralıların sesini duyuyorlardı. Pek fazla zaman geçmeden yaralıların hepsi öldü. Abdullah, Beni Ümeyye'nin Dımaşk'taki mezarlarının açılmasını emretti. Bu çerçevede Muâviye bin Ebî Süfyân'ın, Yezîd bin Muâviye'nin, Abdülmelik bin Mervân'ın ve Hişâm bin Abdülmelik'in kabirlerini açtılar. Son mezardaki ceset daha sağlam olduğundan onu astılar ve daha sonra yaktılar. Geri kalan Ümeyye oğullarını ise öldürdüler ve kimseye acımadılar. Bazı ağzı emzikli çocuklar ve Endülüs'e kaçanlar dışında onlardan kimse sağ kalmadı. Süleyman bin Ali bin Abdullah bin Abbas da Benî Ümeyye'den bir grubu Basra'da öldürdü ve onların cesedini yollara atarak köpeklere yem etti.

Bu yıl Mervân'ın taraftarlarından Ebû'l-Verd bin Kevser, Benî Abbas'a itaat etmiş olmasına rağmen isyan bayrağını çekti. Abdullah bin Ali bin Abdullah bin Abbas donanımlı bir ordu ile onun üzerine gitti. Bu sırada o, Kınnesrîn bölgesinde idi. Çetin bir savaştan sonra Ebî Verd'in ordusu yenildi ve kendisi ölene kadar savaştı. Kınnesrinliler affedildiler ve yeniden Abdullah'a biat ettiler. Abdullah Dımaşk'a geri döndü. Dımaşklılar da taşkınlık yaparak Abdullah'ın ehlini yağmalamışlardı. Abdullah Dımaşk'a yakınlaştığında asiler kaçtı ve Abdullah sonraları onlara da eman verdi.

Seffâh, kendi biraderi Yahyâ bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'ı Musul'a vali olarak atadı. Zira Musul ahalisi isyan çıkarmış ve oranın hâkimini kovmuşlardı. Yahyâ onlardan 11 bin adamı öldürdü. Hatta kadın ve çocukların da katledilmesine hükmetti. Yahyâ'nın komutanlığında 4 bin Zengî de vardı. Bir gün Musullu kadınlardan birisi Yahyâ'ya; "Biz, Zengîlilerin Arap kadınlar ile evlenmesinden dolayı utanıyoruz" dedi. Yahyâ onun sözüne uydu ve bütün Zengîleri öldürdü.

Seffâh, kardeşi Ebû Cafer Mansur'a Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniyye'nin yöneticiliğini verdi. Seffâh, öz amcası Dâvûd'a Medine, Mekke, Yemen ve Yemâme valiliğini verdi. Seffâh, Kûfe ve civarının idaresini öz kardeşinin oğlu İsa bin Mûsâ bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'a verdi.

Şam valisi Abdullah bin Ali bin Abdullah bin Abbas, Mısır valisi ise Ebû Avn bin Yezîd oldu. Ebû Müslim Horasanî Horasan'da hüküm sürüyordu. Maliye vezâreti ise Hâlid bin Bermek'in üstesindeydi.

Seffâh'ın emriyle Al-i Muhammed'in veziri olarak bilinen Ebî Selemetü'l-Hallal öldürüldü. Süleyman bin Kesîr, Ebû Müslim Horasanî'nin emriyle öldürüldü. Bu olay, Seffâh ve Ebû Cafer'in Ebû Müslim'e karşı kin beslemelerinin sebeplerinden biri oldu.

Yemen fukahasından ve âbidlerinden olan Abdullah bin Tâvus bin Keysân el-Hemdânî vefat etti.

5. SONUÇ

Hayatı, Kaçarlar döneminde adından en çok söz ettiren hükümdarlardan biri olan Nâsıreddin Şah'ın saltanatı ile paralellik gösteren Muhammed Hasan Han İtimâdüssaltana'nın kısa ömrü tamamıyla sağlam bir bürokrat ve akademik uğraşla geçmiştir. Genç yaşta üzerine vazife olarak aldığı valilik, daha sonra Avrupa'da tahsil ve devlet vazifeleri ardından da mütercimlik görevleri ve Nâsıreddin Şah'ın en yakınındaki ilmî şahsiyeti onun hem siyasi hem de ilmî olarak olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Pek tabii saraydaki entrikalar ve İran'ın o zamanki siyasi çalkantısı da hayatına farklı deneyimler katmıştır.

Hiç şüphesiz onun eserleri kendisini daha çok ön plana çıkaracaktı. Bu kadar kısa sürede kimsenin tahmin edemeyeceği sayıda eserinin var olduğu görülüyor. Bu eserler gerçekten onun mu değil mi tartışması akademide halen de canlılığını korumaktadır. Onun 1883'te bitirdiği en meşhur eserlerinden olan 3 ciltlik Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin Hicri 1-132 / 622-750 seneleri yani Hz. Peygamber'in Medine şehrine hicretinden, Emevîlerin düşüşüne kadar toplamda 113 sayfası tarafımızca tercüme edildi. Eserin tamamına bakıldığı zaman genel dünya tarihini ihtiva ettiğini görüyoruz. Tezimizin konusu olan bölümler kitabın ilk kısmı olduğundan onu seçmemizdeki ana neden İslam tarihi ve Müslümanların geleceğini şekillendiren ana akım olayların varlığıdır. Üstelik tercüme metinler baş kısım olduğundan kitabın ilerideki konu tahminleri için ön izlenim değerindedir.

İran'ın seçkin devlet ve bilim adamlarından olan Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana (1843-1896), Azerbaycan kökenli soylu bir ailenin evladı olarak Tahran'da dünyaya geldi. Tahran Darülfünunu'ndan mezun oldu, çeşitli askerî ve idari görevlerde bulunduktan sonra daha genç yaşlarında iken üç buçuk yıl Fransa'da yaşayarak İran'ın Paris Büyükelçiliği'nde çalıştı. Paris'te bulunduğu süre zarfında Fransızcayı ileri düzeyde öğrenen Muhammed Hasan Han, ülkesine geri döndükten sonra üst düzey devlet vazifelerini yerine getirdi ve Nâsıredin Şah Kaçar'ın dikkatini çekerek bakanlık makamına kadar yükseldi. İlmî çalışmalara büyük bir ilgi duyan İtimadüssaltana, tarih, coğrafya, hatırat, biyografi, uluslararası ilişkiler, dilbilimi ve edebiyat alanlarında onlarca telif, tertip ve tercüme eserinin müellifi olarak

bilinmektedir. Yapılan son araştırmalar, bu eserlerin meydana gelmesinde İtimadüssaltana'nın rolünü inkâr etmemekle beraber, söz konusu devlet adamının emrinde çalışan diğer müeliflerin de bu çalışmalarda yer aldığını göstermektedir. Esasında Muhammed Hasan Han, zikri geçen eserlerin çoğunun tek yazarı olmaktan ziyade ortak yazarı, editörü, derleyicisi ve nâşiri olmuştur diyebiliriz. Ancak bu faaliyetler için konuların belirlenmesi ve eserlere son halinin verilmesi, İtimadüssaltana tarafından gerçekleştirilmekte ve kendisi baştan sona kadar bu sürecin içinde aktif bir rol almaktaydı.

Tezimize konu olan Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî isimli genel tarih eseri, hicretin ilk yılından 1300 yılına kadar (miladi takvimiyle 622 ve 1883 yılları arasında) gelişen olayları içermektedir. Üç ciltten oluşan eserin ilk cildi hicri 1-656 / miladi 622-1258, ikinci cildi 657-1193 / 1258-1779 ve üçüncü cildi 1194-1300 / 1779-1883 yıllarını kapsamaktadır. Eserde kronolojik yöntem esas olarak alınmış, olaylar konu başlıklarına göre değil, yıllara göre sınıflandırılmıştır. Her bir yılın olayları ise coğrafi dağılım esas alınmak suretiyle tasnif edilmiştir. Öncelikle Asya'da, daha sonra ise Afrika ve Avrupa'da yaşanan gelişmelere yer verilmiştir. Eserin sonlarına doğru gelindiğinde, Yengi Dünya diye tanımlanan Amerika kıtasına da özel başlıkların açıldığını görmekteyiz. Böylece yazar, kendi eserine genel bir dünya tarihi kronolojisi izlenimi vermeye çalışmıştır. Ancak buna pek muvaffak olamadığı kanaatindeyiz. Zira olayların hicretten itibaren ele alınması, kendiliğinden bu yapıtın İslam tarihi ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Eserin içeriğinde de daha çok İslam tarihine odaklanılması, bu tespiti teyit etmektedir. Eserin ciltlerinden görüldüğü üzere yazar, dünya tarihini üç dönem içinde ele almıştır. Bunlardan ilki, Peygamber Efendimizin Mekke'den Medine'ye hicreti ile başlayıp, Moğolların Bağdat'ı fethetmesi ve Abbâsî Hilafeti'nin çöküşüyle sona ermektedir. Bu ilk dönemin kronolojik sınırları da İslam tarihi temelinde çizilmiştir. Ancak ikinci dönem Hülâgû Han'ın Abbâsîlere son vermesiyle başladığı halde İran'ın büyük bir bölümünün fiilî yöneticisi olan Kerim Han Zend'in öldüğü 1779 yılı ile son bulmaktadır. Bu ise sadece İran açısından önemli olan bir olayın (Kerim Han'ın ölümünün), müelif tarafından kronolojik olarak İslam ve hatta dünya tarihinin dönemselleştirilmesi için esas olarak kabul edildiğini göstermektedir. Üçüncü dönem ise İran'da Kaçarların yükselişi ve iktidara geçmesine ilişkin süreçle başlayarak eserin yayınlandığı 1883 yılı olayları ile son bulur. Böylece yazar, dünya

tarihi içinde İslam tarihini, İslam tarihi içinde de İran tarihine olarak ilgisini gizlememektedir.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin başlıca kaynakları Arapça ve Farsça yazılmış olan Müslüman vekâyinâmelerdir. İbnü'l-Esir'in el-Kâmil fî't-Tarih, İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-Aʿyân, Ebü'l-Fidâ'nın el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer, Hasan-ı Rûmlû'nun Ahsenü't-Tevârîh ve Rıza Kuluhan Hidayet'in (1800-1871) Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırî isimli eserleri bunlara birer örnek teşkil etmektedir. Çeviri ve değerlendirmesini yaptığımız hicri 1-132 / miladi 622-750 yıllarının olayları içinde Muhammed Hasan Han, eski müelliflerden sadece İbnü'l-Esir ve İbn Battûta'nın ismini anmış ve onların eserlerinden yararlandığını dile getirmiştir. Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin bahsi geçen kısımlarında özellikle de İbnü'l-Esir'in derin etkisi görülmektedir. Ancak Muhammed Hasan Han, bazen İbnü'l-Esir'in bilgilerini ismini anmadığı müelliflerin eserleriyle karşılaştırmaktan geri durmamıştır.

Bir süre Avrupa'da yaşaması ve Fransızcayı iyi bilmesinin sonuçları, Muhammed Hasan Han'ın eserlerine az çok yansımıştır. Bunun izlerini Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de de görebiliriz. Fakat eserin incelediğimiz kısımlarında Avrupa tarihçiliğinin Muhammed Hasan Han üzerindeki etkisinin motedolojik yaklaşımlardan ziyade bilgi aktarma düzeyinde olduğunu gözlemledik. Bu etkiyi aşağıdaki maddeler halinde sıralayabiliriz:

1. Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de dünya tarihinin kronolojisi eş zamanlı olarak hem hicri hem de miladi takvimiyle ifade edilmiştir.

2. Avrupa ve Hristiyan Dünyasına ilişkin pek çok terim, ifade ve isimler, daha önceki İslam tarihlerinin eserlerine nazaran daha doğru bir telaffuz şekliyle aktarılmış, özellikle de Fransızcanın tesiri kendini göstermiştir.

3. Avrupa ülkelerinin iç siyaseti ve kültürel gelişmeler konusunda diğer Müslüman tarihçilerin değinmedikleri noktalara Muhammed Hasan Han tarafından temas edilmiştir. Bu durumda Batılı kaynaklardan yararlanıldığına dair kuşkumuz yoktur. Ayrıca Puvatya Savaşı'nın anlatımı sırasında İbnü'l-Esir'in bilgileri dışında Fransız kaynaklarına başvurulduğu görülmektedir. Ancak maalesef Muhammed Hasan Han somut olarak hangi Batılı kaynaklardan yararlandığını anmamaktadır.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de hicretin başından Emevîlerin çöküşüne kadar uzanan süreci ele almaktaki amacımız, İslâmiyet'in ilk dönemlerinin bir İranlı tarihçinin gözüyle nasıl görüldüğünü gözlemlemekti. İncelediğimiz kısımlarda konu itibarıyla başlıca olarak siyasi olaylara odaklanışmışsa da toplum hayatının diğer alanlarına da yer yer temas edildiği görülmüştür. İslam fetihleri, Hilafet'in iç politikası, idari teşkilat ve atamalar, ayaklanmalar ve sosyal çalkantılar, ilmî ve kültürel hayat, afetler ve doğal felaketler, müellifin dikkatini çeken önemli konulardır. İslam tarihi içinde yazarın coğrafi olarak İran'a ve ideolojik olarak da Şiiliğe ilgi gösterdiği söylenebilir. Fakat müellifin mezhepsel açıdan fanatik bir tutum sergilediğini gösteren ciddi delillere sahip değiliz. Örneğin ilk üç halifeden söz ederken herhangi olumsuz bir tanımlamaya gitmez ve olaylara yaklaşımında tarafgir bir yorumcudan ziyade tarafsız bir aktarıcı konumunu üstlendiği görülüyor.

Muhammed Hasan Han eserini derlerken her ne kadar tarafsız kalmaya çalışmışsa da net bir şekilde mezhebi ve ulusal kimliği ön plana çıkmıştır. Onun Şiiliğinde, çağdaşı Rıza Kulu Han Hidâyet gibi şahıslara karşı şiddetli sözlerin olmadığı görülüyor. Tercüme ettiğimiz metinde Yezîd bin Muâviye dışında Emevîlere karşı ileri nefret söylemleri görülmemektedir. Rivayetçi tarih usulünde de belirgin bir özellik olan rivayet edilen olaylar dâhilinde kendi görüşünü yansıtmama kuralının neredeyse metnin tamamında uyguladığı görülüyor. Fakat müellif, Sâsânî ve Arap savaşlarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde ve yer yer gerilimli anlatıyor. Bir de Ehlibeyt'in siyasi ve kültürel mefhumuna çokça yer vermesi onun tarih telakkisinin detaylarını taraflı tarafsız ortaya koyuyor.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de sadece İslam tarihinden izler görülmemektedir. Bu yüzden başta belirtildiği üzere eser genel tarih mahiyetindedir. Kendisinin Avrupa tarihi ve dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelere dair bilgilerinin kaynaklarının ne olduğuna dair eserde herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak Müslümanlar ve Rumlar arasında Anadolu ve Akdeniz havzasında gelişen mücadelelerin bir kısmı, biçim ve aktarma olarak İbnü'l-Esîr'in el-Kâmili'nden alıntılandığı görülüyor. Bu kaynakların analizi bugün dahi sonuçlanmazken Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'de temel kaynak olarak kullanılmasının, tarih tenkidini biraz daha zorlaştırdığı anlaşılıyor. Çünkü Muhammed Hasan Han yer yer eserde kullandığı kaynaklara aykırı görüşün gereksizliğini dile getirmiştir. Bu da tarihçiler için ayrı bir eleştiri alanı daha

oluşturacak denilebilir. Abdülaziz Durî bu olayın vehametine şöyle bir açıklamada bulunur:

> "Sadece hiç de yerinde olmayan iyi niyetleri, kitaplarda okuduklarını araştırıp incelemeden kabul ettikleri ve eskilerin çelişkilerini pekiştirdikleri için kınıyorum. Bu araştırıcılar, ihtilaflı olan bir şeyi kesinmiş gibi gösterdiler ve yangına körükle gittiler" (Durî, 2016, s.48). Bu da modern tarih araştırmacıları için dikkat edilmesi gereken bir olaydır ayrıca.

Yazar, eserini tertip ederken olayları ağırlıklı olarak tek cümlelerle aktarmakta ve özet bir şekilde Asya başlığı altında başta İslam tarihinin siyasi olaylarına, sonra o dönem vefat eden veya doğan meşhur şahsiyetlere dair açıklamalara yer veriyor. Daha sonra çoğunluk olarak her yıl içinde Asya başlığından sonra Avrupa ve Afrika başlıkları altında diğer bölgelerin siyasal olaylarını kısaca aktardığı görülüyor. Tabi bizim tezimizin tercümesi dışında kalan diğer ciltlerde ileri tarih anlatıldığı için Latin Amerika bölgeleri dahi esere girecektir.

İslam medeniyeti tarihinin önemli iskeletlerinden biri de İran coğrafyasıdır. Hem siyasal hem de edebî konjonktürü hayli zengin bu coğrafyada birbirinden eşsiz tarihçilerin var olduğunu söyleyebiliriz. Orta Çağ'dan 19. yüzyıla değin resmi tarihçiliğin başlıca akademik merkezi saray olmuş ve eserler burada hazırlanmıştır. İran'da Kaçarlar dönemi çağdaş akademiye geçişin ilk merhaleleri olduğu için bu dönemde sayısızca eser telif edildi. Genel manada eserler rivayetçi olmakla beraber Şii kaynaklardan istifade edildiği ve mezhebî bakış açışının yansıtıldığı görülmüştür.

Özellikle belirtmek gerekirse; İslam tarih ve medeniyetinin kaynakları Emevîlerden başlayarak müelliflerce taraflı bir yazıma tabi tutuldu. Asırlarca devam eden rivayetçi tarih yazımı, özellikle saray tarihçiliği çağdaş tarihçiler tarafından kapsamlı bir tenkitle karşılandı. Muhammed Hasan Han'ın da bu akımı eserinde belirgin şekilde takip ettiğini görmekteyiz. Eserin tamamına bakıldığında İranlılık ve nihayetinde Kaçarlar dönemi resmî tarih yazını gözden kaçmayan bir olaydır. Fakat az bir kısım yan açıklamalar hariç genelde olaylar objektif şekilde ele alınmıştır.

Ayrıca ele alınması gereken husus, Muhammed Hasan Han'ın tarihi tasniflendirmesi meselesidir. Kendisinin hiçbir şekilde belirli bir döneme bağlı kalmadan anlatımını sürdürdüğü görülüyor. Çünkü İslam tarihinin dönem tasnifini yapmak çok kolay değildir. Esasında böyle bir çalışmada hangi kural ve yöntemler esas alınacak? Siyasi

olaylar mı? Medeniyetin gelişme süreci mi veya toplumsal değişiklikler mi? Başta bunlar belirlenmelidir. Hangi kriter alınırsa alınsın, problem net olarak halledilemez olarak görülüyor. Bu bağlamda yapılacak öncelikli iş, tasnif için yöntemi belirlemektir (Azimli, 2013, s.16). Müellif belki de eserini oluştururken bunlar yerine, kronoloji üzerine vurgu yaparak okuyucunun dikkatini belirli yerlere çekmeyi amaçlamıştır. Netice itibarıyla Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî, tarih biliminin XIX. yüzyıl sonlarında geldiği seviyeyi yansıtmaktan daha çok yüzyıllarca süren geleneğin devamı olan bir eserdir.

KAYNAKLAR

Afşar, İ. (ed.). (1345). *Rûznâme-i hâtırât-ı iʿtimâdü'ş-saltana*. Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.

Algül, H. (1995). Fedek. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12. c., İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.294-295.

Amanat, A. (1998). Eʿtemād-al-Saltana, Mohammad-Hasan Khan Moqaddam Marāğaʾî. *Encyclopedia Iranica.* Vol. VIII. Fasc. 6. Columbia University, p.662-666.

Amanat, A. (2012). Legend, Legitimacy and Making A National Narrative in the Historiography of Qajar Iran (1785–1925). *Persian Historiography.* Ed. by Charles Melville, London-New York: I.B. Tauris Publications, p.292-366.

Ârînpûr, Y. (1350). *Ez Sabâ tâ Nîmâ: Târîh-i 150 Sâle-i Edeb-i Fârsî.* I. c. Tahrân: İntişârât-ı Zevvâr.

Aycan, İ. (2020). Muâviye bin Ebû Süfyân. *TDV İslam Ansiklopedisi.* 30. c., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, s.330-332.

Aydoğmuşoğlu C. (2019). Safevi tarih yazıcılığı ve Safevi çağı kronikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* cilt:4, sayı:1, s.143-164.

Azimli, M. (2013). *Tarih okumaları*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Bakır, A. (2022). Kays bin Sa'd. *TDV İslam Ansiklopedisi.* 25. c., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, s.93.

Bâmdâd, M. (1356). *Şerh-i hal-i rical-i İran der kurûn-ı* 12 ve 13 ve 14 hicri.

Baş, E. (2011). Bir akademik disiplin olarak İslâm tarih. *Dini Araştırmalar Dergisi*, *14*(39).

Browne, E. G. (1959). *A literary history of Persia.* Vol. IV. Cambridge University Press.

Bünyadov, Z. (2004). *Azərbaycan VII-IX əsırlərdə.* Bakı: Pedaqogika Nəşriyyatı, 2004.

Câmhâne R. İ., Emîrî, A., Câmhâne, Z. B, Velîpûr, Z. (1399). Nakd ü berresî-i faaliyyethâ ve hayât-ı ilmî-siyasi-i İtimadüssaltana. *Mâhnâme-i Âfâk-ı Ulûm-ı İnsânî,* IV/45, s.41-58.

Çörçil, C. P. (1369). *Ferheng-i ricâl-i Kacar*. Tercüme: Gulam Hüseyin Mirza Salih. Tahran: İntişârât-ı Zerrîn.

Daftary, F. (2016). *Şii İslam tarihi.* (Çev. Ahmet fethi). İstanbul: Alfa Yayınları.

Demircan, A. (2007). Tarih üzerine bazı düşünceler. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 4*(3).

Demirkent, I. (2022). Kıbrıs. *TDV İslam Ansiklopedisi.* 25. c., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, s.371-373.

Durant, W. (1974) *İslam medeniyeti*. (Çev. Orhan Bahaeddin). İstanbul: Kervan Yayıncılık.

El-Bûti, M.R. (2003). *Fıkhus's-siyre.* (Çev. Ali Nar). İstanbul: İslam Edebiyatı Yayıları.

Erdoğan, M. (2010). *Fıkıh ve hukuk terimleri.* İstanbul: Ensar Yayınları.

Erşahin, S. (2017). *İslam tarihini anlama kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları.

Estekanchi, H. (2014). *Türk ve Fars edebiyatlarının modernleşme süreci.* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Gül, M. (2009). *Orta çağ Avrupa tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Günaltay, M. Ş. (1991). *İslâm tarihinin kaynakları: Tarih ve müverrihler.* İstanbul: Endülüs Yayınları.

Halil, İ. (1985). *İslam tarihi bir yöntem araştırması*. (Çev. Ubeydullah Dalar). İstanbul: İnsan Yayınları.

Hasanzade, T. (2001). *Marağalı Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın eserlerinde Azerbaycan tarihi meseleleri.* Bakü: Tural Neşriyatı.

Hasanzade, T. (2014). *XVIII-XIX. asır Afşarlar ve Kaçarlar devrinin görkemli Azerbaycan Türkleri.* Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.

Hatiboğlu, İ. (2009). Selmân-ı Fârisî. *TDV İslam Ansiklopedisi.* 36. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.441-443.

Hidayet, Rıza Kulu Han (1353). *Fihrisü't-tevârîh*. (Tashih: Abdülhüseyin Nevaî). Tahran: Pojgah-i Ulûm-i İnsanî ve Mütela'at Ferhangî.

Hizmetli S. (1991). *İslam tarihçiliği üzerine*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Horovitz, J. (2019) *İslami tarihçiliğin doğuşu.* (Çev. Ramazan Özmen). Ankara Okulu Yayınları.

Hayyât, H. (2001). *Tarihu Halife bin Hayyat*. (Çev. Abdülhalik Bakır). Ankara: Bizim Büro Yayınları.

İbnü'l- Esîr, İ. (1991). *El-Kâmil fi't-tarih*. (Çev. M. Beşir Eryarsoy). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbn Kesîr, E. F. (2017). *El-bidâye ve'n-nihâye*. (Çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İtimâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Hân (1357). *Sadrü't-tevârîh.* Tashîh, tahşiye, tevzîh ve fihristhâ ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı Rûzbihî.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han (1363). *Tarih-i muntazam-ı Nasıri*. (Tashih: Muhammed İsmail Rıdvanî). Tahran: Dünya-yı Kitab.

İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han (2009). *Hayrât-ı hisân (Güzeller serveti).* Terc. T. Hasanzade. Bakü: Nurlan Neşriyatı.

Jukovskiy, V. A. (1897). Muhammed Hasan Han (İtimadüssaltana). Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Ruskogo Arxeologiçeskogo Obşestva, Tom X, s.187-191.

Kadeyânî, A. (1384). *Ferheng-i tavsîfî-i tarih-i İran.* I. c. Tahran: İntişârât-ı Ferheng-i Mektub.

Karadeniz, Y. (2021). Muhammed Hasan Han: Miratü'l- Buldan-ı Nasıri, Mütalaa'-ı Şems ve Tarih-i Muntazam-ı Nasıri. Afacan, S. (Ed.). *İran'da tarih kaynakları ve tarih yazımı*. İstanbul: İlem Yayınları**.**

Karaismailoğlu, A. (1988). Acem. *TDV İslam Ansiklopedisi.* 1. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s. 321.

Kütükoğlu, M. (1991). *Tarih araştırmalarında usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Minorsky, V. (2001). Muhammed Hasan Han. *MEB İslam Ansiklopedisi.* VIII. c., Eskişehir: ETAM A.Ş. Matbaa Tesisleri, s.497-498.

Motlagh Dj. Kh. (1989). Bozorgmehr-e Boktagān. *Encyclopedia Iranica.* Vol. IV, Fasc. 4, Columbia University, pp. 427-429.

Musalı, N. (2022). Erzurumlu Muhammed Arif Ispanakçı Paşazade ve Inkılâbü'l-İslâm Beyne'l-Havâs ve'l-Avâm adlı eseri. *19. Türk Tarih Kongresi (Bildiri Özetleri),* Ankara: TTK, 249-250.

Nâzırî, M. R. (1395). Tedâvüm-i tarih-nigârî-i sünnetî ve ber-âmeden-i tarih-nigârî-i cedîd der asr-ı Kaçar. *Tarih-pejûhî,* No. 66, s.95-114.

Ocak, A. Y. (1992). Battal Gazi. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 5. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.204-205.

Öz, M. (2010). Şîa. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 39. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s.111-114.

Özaydın, A. (1992) Belâtüşşühedâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 5. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.392-392.

Özkuyumcu, N. (2000). İfrîkiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 21. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s.515-516.

Pîra, S. ve Özgüdenli, O. G. (2006). Nâsırüddin Şah. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 32. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.405-406.

Pişvaî, M. (2011) *İslam tarihi*. (Çev. İsmail Bendiderya). İstanbul: Kevser Yayıncılık.

Sa'd, M. İ. (2001) *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. (Çev. Adnan Demircan). İstanbul: Siyer Yayınları.

Sami Ş. (2015). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Sarıçam, İ. ve Aycan İ. (2005). İslam tarihinin kaynaklarıyla ilgili problemler ve çözüme ilişkin bazı düşünceler. Fayda, M. (Ed.). *İslam tarihinde metodoloji problemleri* (Usul meselesi II). İstanbul: İslami Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Sofuzâde, A. (2014). *Kaçar döneminde İran-Osmanlı siyasi ilişkileri.* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Söylemez, M. M. (2007). Tarih üzerine bazı notlar. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 4*(3).

Storey, C. A. (1972). *Persidskaya literatura: bio-bibliografiçeskiy obzor.* Perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil Y. E. Bregel. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı.

Şemim, A. A. (1387). *İran der devre-i saltanat-ı kaçar.* Behzad Yayınevi.

Taberî, İbni C. (1992). *Milletler ve hükümdarlar tarihi*. (Çev. Zakir Kadirî Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tancî, İ. B. (2000), *İbn Battûta seyahatnâmesi*. (Çev. A. Serkan Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Şeyhî, (1971) *Hernâme.* (Çev. Faruk K. Timurtaş). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Turay, E. D. (2021). Orta çağ'da İran'da Farsça tarih yazım geleneği. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* cilt: 8, sayı: 4, s.1173-1801.

Uludağ, S. (1989). Âl-i Abâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 2. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s.306-307.

Üçok, B. (1968). *Emevîler-Abbasîler.* Ankara: Sevinç Matbaası Yayınları.

Vahîdniyâ, S. (ed.). (1385). *Yâd-daştha-yi ruzâne-i İtimâdü's-saltana*. Âbî Yayınları.

Vâkıdî, M. Ö. (2016). *Kitâbü'l meğâzî.* (Çev. Musa K. Yılmaz). İstanbul: İlk Harf Yayınları.

Vasılıev, A. A. (1943) *Bizans İmparatorluğu tarihi.* (Çev. Arif Müfid Mansel). Ankara Maarif Matbaası Yayınları.

Verheram, R. G. (1385) *Nizam-ı siyasi ve sazmanha-yı içtimai-i İran*. Mu'in Yayınları.

Yardım, A. (1995). Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 11. c., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.402-403.

Zeydan, C. (2012). *İslam uygarlıkları tarihi*. (Çev. Nejdet Gök). 1. c., İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

EK A

بیعت مُسلمین با ابی بکر قبل از تجهیز و تکفین حضرت رسُول(ص). تجهیز رسول (ص) و غسل دادن علیّ بن ابیطالب علیه السّلام جسد آن حضرت را. و عُمْر حضرت به روایت اصحّ شصت و سه سال بوده. برقراری اسامه و جیش او به مأموریتی که از حضرت رسُول(ص) داشتند به فرمان ابوبکر و تاراج نمودن قبایل قضاعه که مرتد شده بودند در حدود شام. دعوت نبوّت اسود عنسی که اسمش عَبهلة بن کعب بن عوف بود[1] و لقبش ذوالخمار، به واسطهٔ مداومت در خمر و رفتن بسوی نجران، و بعد از آن به صنعاء و کشتن شهر بن باذان عامل رسول اللّه(ص) را، و قوی شدن و غلبه بر مفازهٔ حضرموت تا طایف، و بر یمن تا بحرین و احساء و مقاتله عمّال حضرت رسول(ص) با او و مقتول شدن او یکروز قبل از وفات آن حضرت، و مژدهٔ قتل او اوّل بشارتیست که بعد از وفات حضرت رسُول(ص) به مسلمین رسید. رحلت حضرت فاطمه سلام اللّه علیها در سَم رمضان به سنّ بیست و نه سالگی ـ دعوت نبوّت طلیحة بن خویلد الاسدی و آمدن به غارت مدینه و مقاتلهٔ لشکر ابی بکر با متابعین او و غالب شدن بر آنها و این اوّل فتحی بود که بعد از وفات حضرت رسُول(ص) مُسلمین نمودند. فرار طلیحه و زوجهٔ او به شام، ایمن طلیحه بعد از فوت اُبَی بواسطه آنکه قبیلهٔ او قبول اسلام کردند خود نیز مُسلم شد. جلوس یزدجرد به تحت سلطنت عجم. بموجب اسناد و تواریخ معتبره بعد از کشته شدن خسرو پرویز، شیرویه پسر او ششماه پادشاهی کرد و پس از شیرویه اردشیر بن شیرویه نیز ششماه بر تخت سلطنت بود و بعد از او شهرزاد از سرداران ایران چهار ماه جای سلاطین عجم داشت، پس از او پوراندخت دختر پرویز شش ماه سلطنت کرد بعد از آن آذرمیدخت خواهرش چهار ماه، پس از او فرّخزاد بن خسرو پرویز یکماه، آنگاه یزدجرد بر تخت سلطنت عجم جلوس کرد و بیست سال پادشاهی داشت که چهار سال آن بطور استقلال بود و شانزده سال از حملهٔ عساکر عرب متزلزل تا در مرو کشته شد و سلطنت ساسانیان بدو منقرض گردید. اینکه در متن بعد از جلوس یزدجرد از

EK A Açıklama

Hz. Muhammed'in vefatı, defni ve Halifeliğin başlangıcı olarak Ebû Bekir'e biat edilmesi.

EK B

[سنه ۱ هجری = سنه ۶۲۲ مسیحی]

آسیا- از وقایع اینسال مهاجرت حضرت رسُول(ص) است از مکّه به مدینه که در بیست و دو یَم صفر یا غُره ربیع الاوّل اتفاق افتاد. فرض شدن نماز جمعه در قبا قبل از ورود بمدینه. اوّل خطبهٔ پیغمبر(ص) به مسلمین. بنای مسجد حضرت رسوُل(ص) در مدینه. به روایتی در قبرستان مُشرکین، به روایتی در نخلستان از بنی نجار، به روایتی در موضع خوابگاه شتران بنی نجّار. بنای مسجد قبا وفات براء بن معروروابوامامةاسعد بن زرارهٔ انصاری از نقبای بنی نجار. وفات کلثوم بن الهدم[۲]. زفاف پیغمبر(ص) به عایشه، هشتماه بعداز ورود بمدینه در شهر ذیقعده. افزودن دورکعت نماز برنماز عصر بعداز یکماه به ورود مدینه.تولد عبداللّه بن زبیر از مهاجرین. تولّد نعمان بن بشیر از انصار. تولد مختاربن ابی عبیدهٔ ثقفی و زیادبن ابیه. بستن لوای سفید برای حمزه، و مأمور نمودن او به سر راه قریش که اوّل لوائیست در اسلام. مأموریت سعدوقاص به وادی بوّاء در ذیقعده. غزوهٔ بُواء و ودّان-غزوهٔ بواط. غزوهٔ ینبوع در جمادی الأولی. مکنّی نمودن حضرت رسوُل(ص) علّی بن ابیطالب علیه السلام را به ابوتراب. این سال را سنة الهجرة و سنة الاذن بالرّحیل خوانند، و سنهٔ چهاردهم از مبعث پیغمبر است ،و سنهٔ هفتم سلطنت هرقل در قسطنطنیه، و سال سلطنت سی و چهارم خسرو پرو یز. ابتدی این سنه از محرّم گرفته شد. خروج از مکّه به صحابت ابوبکر، و توقف در غار ثور سه روز. اسلام بریدهٔ بن خصیب که از طرف قریش به طلب حضرت آمده بود. والی مدینه در این سال هنودهٔ

EK B Açıklama

Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî'nin ilk sayfası ve Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti.

EK C

البرجمی[1] باجمعی بی سرو پایان عرب به سجستان آمده استقلالی دراینجا بهمرسانیدند، مؤلف گوید خوارج بعد از جنگ صفّین پیدا شدند، بهرحال امیرالمؤمنین (ع) عبدالرّحمن جروالطّائی را به دفع ایشان مامور فرمود آنها اورا بکشتند بعدها آنحضرت به عبدالله بن عبّاس نوشتند شخصی را به ولایت سجستان بفرستد اور بعْی بن کاس عنبری را با حصین بن ابی الحرّ عنبری فرستاد تا حسکه را کشتند وولایت را ضبط کردند. رسالت طرّماح از جانب امیرالمؤمنین علیه السّلام به معاویه، کشته شدن محمّد بن حذیفه از دوستداران امیرالمؤمنین (ع) به دست هواخواهان معاویه پس از اسیر شدن به دست لشکریکه به همراهی عمرو بن عاص در عریش با اوتلاقی نمودند و اورا گرفته بردند به شام وحبس کردند، وبعضی گفته اند محمّد بن حذیفه درجنگ صفین زنده بوده است، حکومت قیس بن سعاده[2] درمصر بفرمان امیرالمؤمنین علیه السّلام که بعد عزل شد ومحمد بن ابوبکر به جای اوبرقرار گردید و او به مدینه بازگشت ویا خلوص تمام خود را در صفین به خدمت امیر المؤمنین (ع) رسانید، ورفتن عمر وبن عاص با عبدالله ومحمّد پسران او از فلسطین به شام و اتفاق نمودن با معٰویة، آمدن ابراز پسر مرز بان مرو[3] خدمت امیر المؤمنین (ع) بعدازوقعهٔ جمل و اقرار کردن به صلح وفرمان دادن حضرت امیرالمؤمنین (ع) به اوبرای حکمرانی مرووآنحدود وطغیان اهالی ان نواحی براووفرستادن امیرالمؤمنین (ع) خلید بن قرّه یاطریف الیربوعی رابه نظم خراسان، فرمان امیرالمؤمنین (ع) به جریر بن عبدالله بجلی که حاکم همدان بود از جانب عثمان، وبه اشعث بن قیس که اونیز از جانب عثمان حکومت آذربایجان داشت باخذ بیعت، و حاضر شدن آن دوبه کوفه خدمت حضرت، وفرستادن جریررا بانامه به شام نزد معاویه، وطلب بیعت کردن، ومماطلهٔ معاویه درجواب جریر، ومشاوره باعمرو، وبرانگیختن عمرواورا به جنگ با امیرالمؤمنین (ع) به عنوان طلب خون عثمان، وبرانگیزانیدن معاویه اهل شام را به مقاتله، ومراجعت نمودن جریر به کوفه، واخبار از حالت معاویه واهل شام، ومکاتبات متعدّده که فیمابین امیرالمؤمنین علیه السّلام ومعاویه اتفاق افتاد، مامورشدن جمعی به ری و قزوین به سرداری ربیع بن خیثم[4]، عزیمت امیرالمؤمنین (ع) به شام ومقاتله بامعاویة وفرستادن

EK C Açıklama

Hz. Ali ve Muâviye arasında gerçekleşen Sıffin Savaşı.

EK D

که می خواهد برود، و رفتن بسیاری و ماندن معدودی، و نظیر اینواقعه نیز هنگام استماع خبر شهادت مسلم بن عقیل در بین راه اتفاق افتاده بود، واقعهٔ جانسوز کربلا در رُوز عاشورا وشهادت حضرت خامس آل عبا و همراهان آنحضرت که سی و دو نفر سواره و چهل پیاده بودند، وقاتل حضرت یاسنان ملعون بُوده یا شمر علیه اللّعنه، و عمر شریف آن بزرگوار به روایت اصّح پنجاه و پنج و بعضی شصت و یکسال گفته اند، بردن سرهای مطهر شهدا و اهل بیت انحضرت را به اسیری به کوفه و از کوفه به شام نزد یزید ملعون و امر کردن آنملعون به نعمان بن بشیر که تهیّه اهل بیت علیهم السّلام را به نیکوئی دیده ایشانرا محترما به مدینه برساند، مؤلف گوید علاوه براینکه بنای نگارش این کتاب براختصار و اظهار رؤس وقایع و اخبار است واقعهٔ حزن انگیز کربلا نیز باوجود اختلاف روایات چندان مشهور است که محتاج به شرح نیست.

(سیل سرشک دوستان این غم فزاتاریخرا هر ساله با آه و فغان از نو مجدد می کند)

در مدفن سرمُنوّر حضرت خامس آل عبا علیه آلاف التحیّة والثّناء اختلاف است بعضی گویند به مدینه بردند و در جوار حضرت صدّیقه کبری سلام الله علیها دفن کردند، و برخی براین اند که در دمشق نزدیکی باب الفرادیس مدفون شد. بعقیدهٔ جماعتی در عسقلان دفن شده، بعد خلفای مصر آنسر مطهر را از عسقلان به قاهره برده در آنجا دفن کردند، و مشهدالحسین(ع) در مصر معروفست. ابن بطوطه گوید در جهة یسار باب شرقی جامع دمشق مشهد سر مبارک حضرت سیّدالشّهداست. ابر ام عبدالله بن زبیر که در مکّه اقامت داشت برمخالفت وعدم اطاعت یزید، کشته شدن ابی بلال مرداس بن جدیر[1] الحنظلی در مقاتله بالشکر ابن زیاد و کشته شدن جمعی دیگر از خوارج، ولایت سلم بن زیاد در خراسان و سجستان به امر یزید و مأمور شدن یزید بن زیاد برادر سَلْم از جانب او به سجستان، نیزماموریت طلحة الطلحات ازجانب سلم بن زیادبه سجستان، عزل کردن یزید عمرو بن سعید را از حکومت مدینه به جهة رفق او باعبدالله بن زبیر و نصب کردن ولید بن عتبة بن ابی سفیان را به جای او، وفات علقمة بن قیس نخعی صاحب ابن مسعود به قولی، وفات ابن جارود عبدی، و جابر بن عتیک الانصاری و حمزة بن عمر اسلمی[2] و خالدبن عُرفطة اللیثی نیز بقولی در اینسال درگذشت، وفات امّ سلمه و میمونه

EK D Açıklama

Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin'in Kerbela'da Yezîd bin Muâviye tarafından şehit edilmesi.

EK E

بود، و مروان به موصل گریخت اهل موصل او را سبّ کردند او لابد به حرّان آمد و چند روزی در اینجا مانده و عساکر سفاح که او را تعاقب می نمودند به حرّان رسیدند و باز او را هزیمت دادند او به حِمْص رفت و از حِمص به دمشق و از دمشق به فلسطین راند و عبداللّه بن علی او را تعاقب کرده دمشق را محاصره نمود ودر پنجم رمضان فتح کرد و به فلسطین شتافت دراینجا نامه سفّاح به او رسید که نوشته بود عبداللّه بن علی برادر خود صالح بن علی را به تعاقب مروان مامور کند عبداللّه صالح را به تعاقب مروان فرستاد و صالح او را تعاقب می کرد تادر حوالی نیل مصر در کنیسهٔ بوصیر از اعمال مصر به او رسید و همراهان مروان را منهزم نمود و شخصی مروان را به زخم نیزه از پادرآورد و انار فروشی از اهل کوه سرمروان را برید و به نزد صالح آورد و دولت بنی امیّه منقرض شد و این در بیست و هفتم ذیحجه بود عمر مروان شصت و دو سال و مدّت خلافتش پنجسال و دوماه و پانزده روز بود بالجمله صالح ابوعون را حکومت مصر داده به شام برگشت و سرمروان را برای سفاح فرستاد و عبداللّه و عبیداللّه پسران مروان به حبشه گریختند و حبشیها باآنها جنگ کرده عبیداللّه را کشتند و عبداللّه نجات یافته و بود تا خلافت مهدی که نصر بن محمّد بن اشعث عامل فلسطین او را گرفته نزد مهدی فرستاد، کشته شدن سلیمان بن هشام بن عبدالملک به امر سفّاح در صورتیکه او را امان داده، گویند روزی نود یا هفتاد نفر از بنی امیّه در دمشق در مجلس عبداللّه بن علی بن عبداللّه بن عباس حاضر بودند، شِبل بن عبداللّه از موالی بنی هاشم وارد مجلس شده اشعاری خواند که مضامین آن از ظلم بنی امیّه به حضرت سیّدالشهداء علیه السّلام و به زید بن علّی بن حسین(ع) و سایر بنی هاشم و غیره اشعار می کرد و عبداللّه را براستقام تحریض می نمود، عبداللّه در غضب شده حکم کرد باچوب دستی [ها] جمیع اعضای ان هفتاد یا نود نفر را شکستند و آنها را انداخته گلیم روی آنها پهن نمودند و خوان طعام روی آن گلیم گستردند و برروی آنها نشسته غذا می خوردند و از زیر پای خود نالهٔ مجروحین را می شنیدند و چندی نگذشت که تمام مجروحین بمردند و عبداللّه امر کرد قبور بنی امیّه را دردمشق نبش نمودند از جمله قبر معاویة بن ابی سفیان و یزید بن معاویة و قبر عبدالملک بن مروان و قبر هشام بن عبدالملک را نبش کرده جسد آخری چون صحیح بود آن را آو یختند و بعد بسُوختند و بعد از آن بنی امیّه را می کشتند و براحدی ابقا نمینمودند، و کسی ازآنها زنده نماند مگر بعضی از اطفال رضیع و آنهائیکه به اندلس گریختند همچنین سُلیمان بن علّی بن عبداللّه بن عباس جمعی از بنی امیّه را در بصره

EK E Açıklama

Benî Ümeyye (Emevîler) Hanedanlığının çöküşü ve Abbasîler Devleti'nin kuruluşu.

EK F

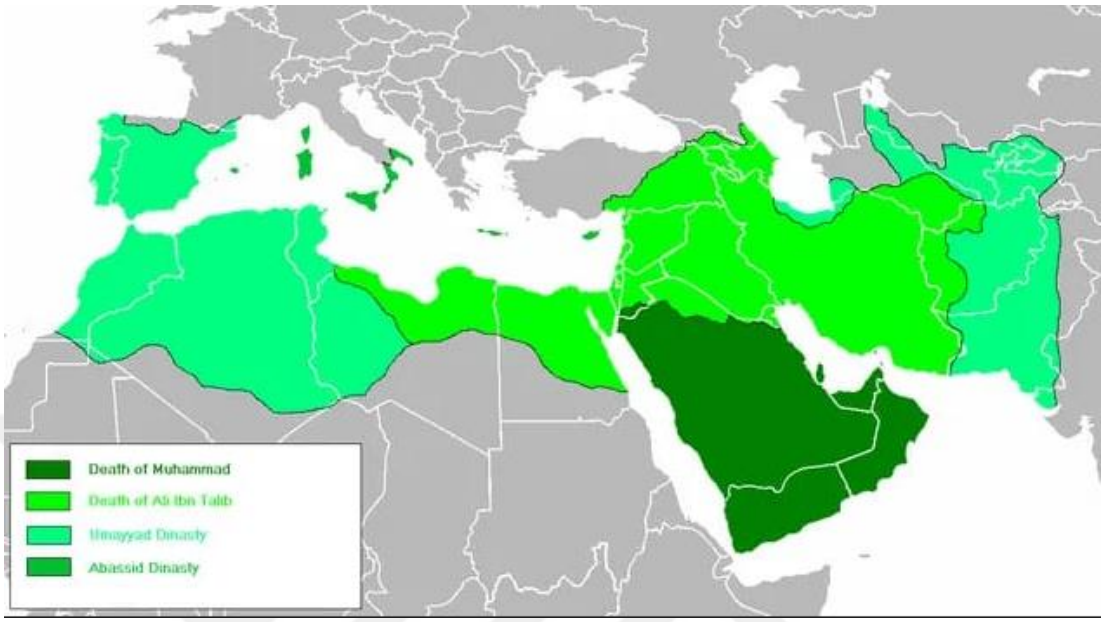

EK F Açıklama

İslam fetihlerinin Abbasiler Devleti ile beraber ulaştığı en geniş sınırlar.

EK G

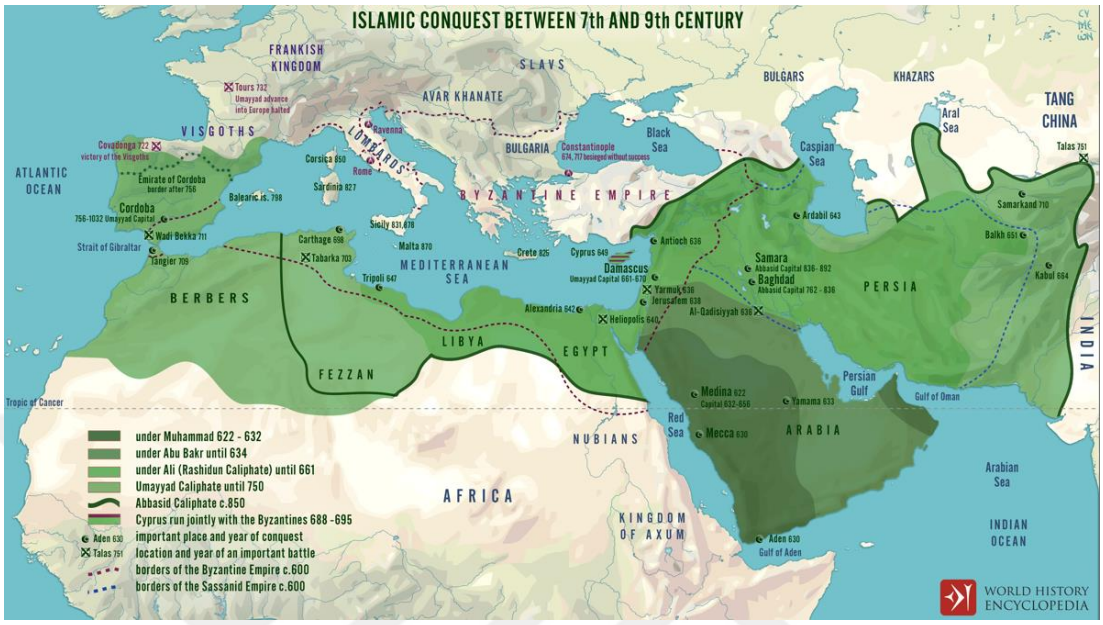

EK G Açıklama

Hazreti Muhammed'in fetihlerinden, Abbasiler Devleti'ne kadar Asya, Afrika ve Avrupa topraklarında gerçekleşen coğrafi değişiklikler.

EK H

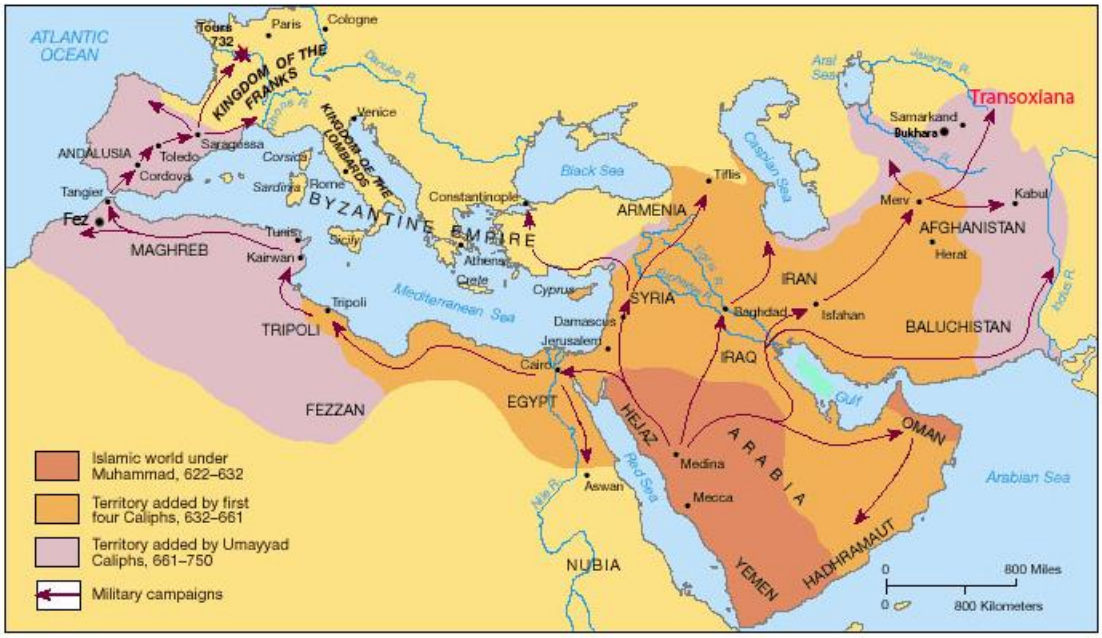

EK H Açıklama

Sırasıyla İslam Devletlerinin fetih ve ticari ekonomik yönleri.

EK I

EK I Açıklama

Muhammed Hasan Han İ'timâdüssaltana.

EK J

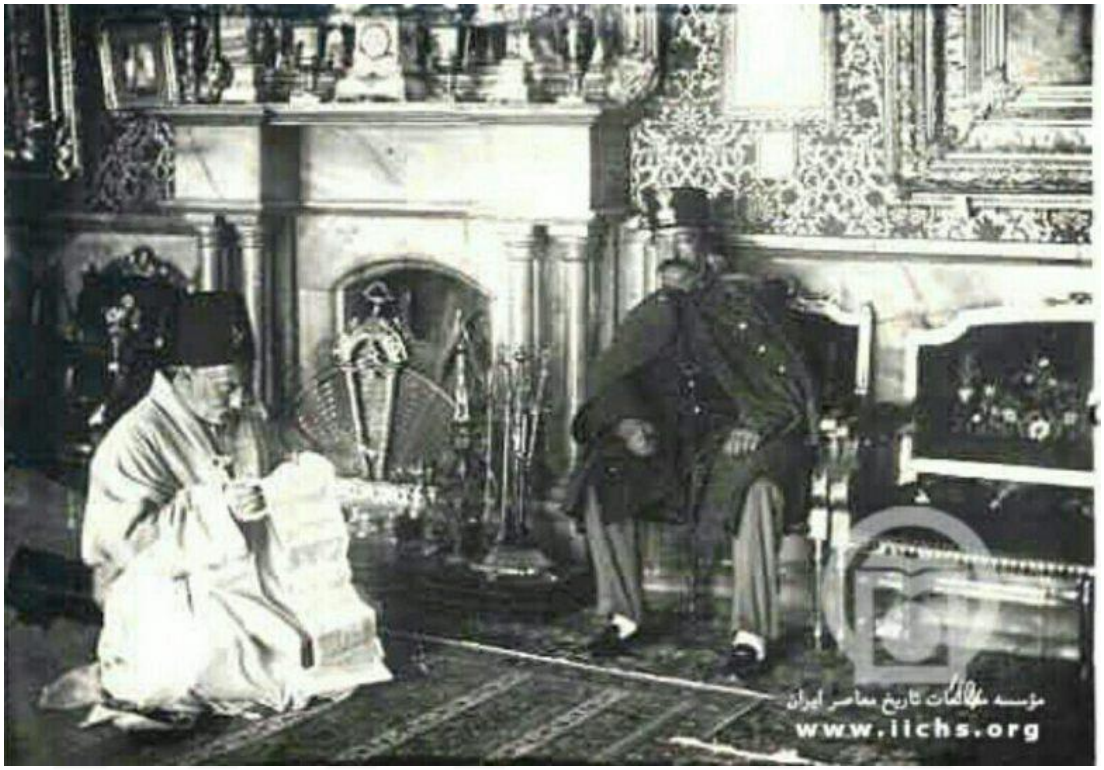

EK J Açıklama

Muhammed Hasan Han, Nâsırüddin Şah'ın huzurunda gazete okurken.

EK K

EK K Açıklama

Nâsırüddin Şah, Muhammed Hasan Han ve saray ehli.

EK L

EK L Açıklama

Nâsırüddin Şah, Muhammed Hasan Han ve veliaht şehzâde Muzaffereddin.

EK M

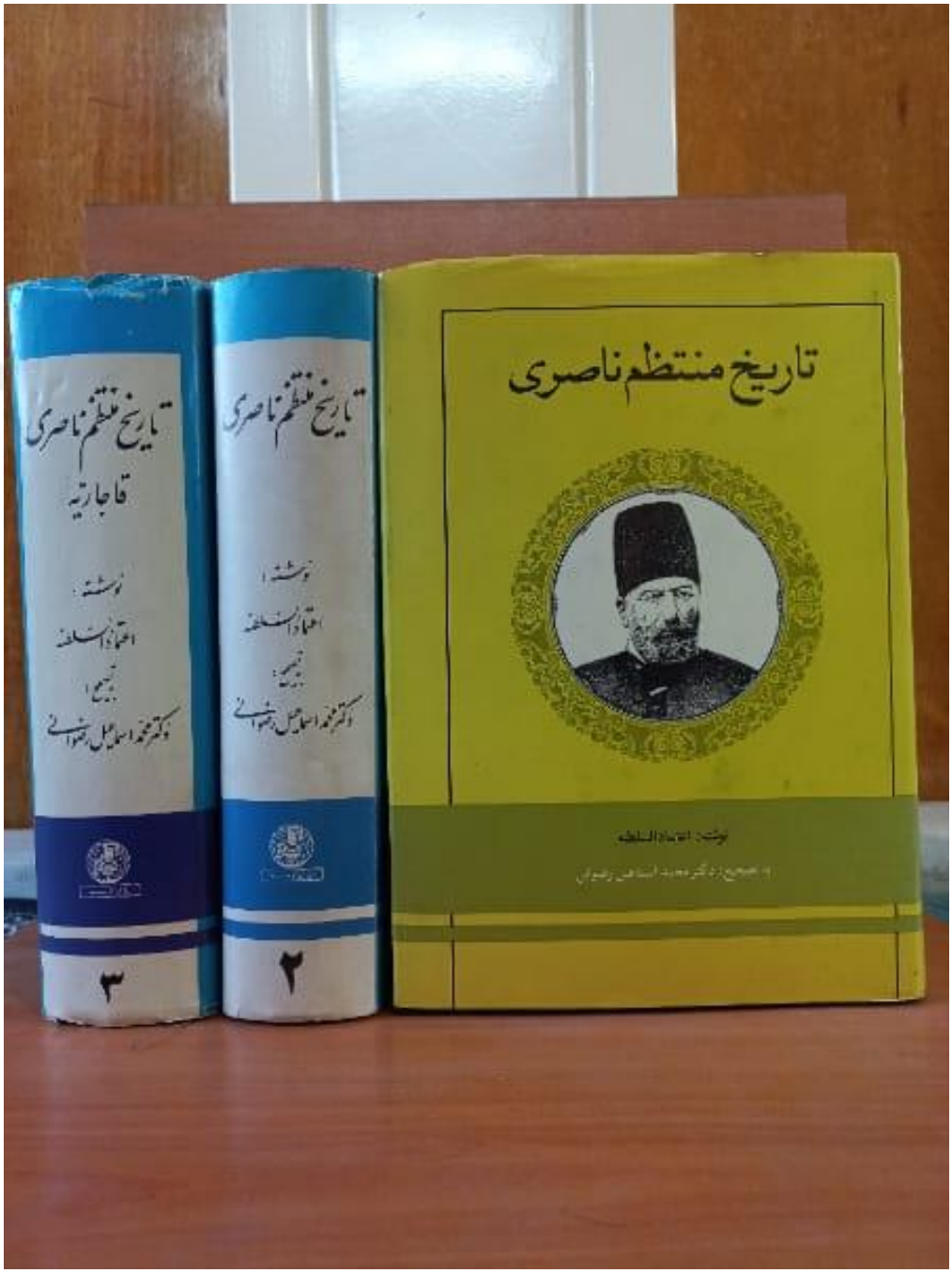

EK M Açıklama

Tarih-i Muntâzam-ı Nâsırî.